

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ
Б.Д.ГРІНЧЕНКА

На правах рукопису

БОГДАНЕЦЬ-БІЛОСКАЛЕНКО НАТАЛІЯ ІВАНІВНА

ПРОБЛЕМА ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ У ЗМІСТІ
ПІДРУЧНИКІВ З ЧИТАННЯ ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ
(50-ті роки ХІХ ст. – 50-ті роки ХХ ст.)

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Дзюбишина-Мельник Наталія Яківна –
кандидат філологічних наук, доцент

Київ – 2007

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТА ЧИТАНОК ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	10
1.1. Характеристика базових понять проблеми	10
1.2. Ціннісні орієнтири як важливий засіб формування особистості	20
1.3. Ретроспективний аналіз процесу створення підручників з читання для молодших школярів	34
Висновки з першого розділу	72
РОЗДІЛ II ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ОСНОВІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ЗАСОБАМИ ЗМІСТУ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ЧИТАННЯ 50-х років XIX ст. – 50-х років XX ст.	75
2.1. Відображення категорії Істини в читанках для початкової школи	75
2.2. Засоби реалізації категорії Добра у творах читанок	110
2.3. Репрезентація категорії Краси в підручниках з читання для молодших школярів	126
Висновки з другого розділу	165
ВИСНОВКИ	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	172
Додатки	197

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах сьогодення формування національної свідомості, успадкування молодим поколінням культурного досвіду українського народу й досі є одним із провідних завдань виховання молоді, оскільки забезпечує плекання громадян-патріотів своєї країни, здатних захистити її незалежність і цілісність. Реалізація цього завдання полягає в особистісно орієнтованому вихованні, підґрунтям якого є загальнолюдські ідеали, скеровані на Істину, Добро, Красу. Звідси очевидна значущість змісту освіти, покликаного зрівноважено забезпечити і пізнавальні, і виховні завдання, зокрема початкової школи. У зв'язку з цим підручник як один із основних методичних важелів досягнення мети освіти має будуватися на чітко продуманих науково-педагогічних засадах, розробка яких неможлива без вивчення і врахування досвіду в цій царині. Для початкової школи одним із таких аспектів є системне та наукове переосмислення ідейно-художнього змісту текстів читанок з метою врахування їх здобутків і прорахунків у подальшому підручникотворенні.

Як відомо, в урядових (Закон України “Про освіту”, Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті) та освітніх (“Концепція виховання дітей та молоді в системі національної освіти”) документах наголошується на необхідності дослідження історико-педагогічних проблем, пов'язаних із формуванням особистості. Саме тому звернення до сторінок минулого нашої педагогічної думки може стати джерельною базою для творення нових підручників.

Проблема підручникотворення завжди хвилювала українських педагогів. У цьому переконують праці корифеїв української педагогічної думки (Б.Грінченко, О.Духнович, П.Куліш, О.Лотоцький (Білоусенко), Т.Лубенець, І.Огієнко, С.Русова, Я.Чепіга, С.Черкасенко, М.Шашкевич, Г.Шерстюк), дидактів і методистів (Н.Бібік, М.Вашуленко, Я.Кодлюк, О.Савченко). Історію українських підручників для початкової школи в різних

аспектах висвітлювали Т.Гавриленко, Н.Дзюбишина-Мельник, Н.Кузьменко, О.Клименко, Л.Шеремет, О.Фізеші, Г.Олійник, Т.Самоплавська та інші.

Процес відродження національної освіти зумовив потребу внесення істотних коректив у спрямованість змісту навчальної літератури для молодших школярів відповідно до нових вимог формування особистості школяра.

Вчені (І.Бех, М.Боришевський, С.Єрмакова, І.Зязюн, Т.Люріна, Н.Миропольська, Ж.Омельченко, А.Репринцев, О.Сухомлинська, Л.Федоров, В.Черній, В.Шевчук) вважають головним стрижнем у формуванні особистості ціннісні орієнтири й акцентують увагу на вихованні в молодших школярів Істини – Добра – Краси, як основних проявах цих орієнтирів. Окрім того науковці визнають, що виховання духовного первня особистості має враховувати взаємодоповнюваність національного й загальнолюдського і втілюватись у змісті читанок для учнів початкової школи. За таких настанов незаперечно актуальним стає цілісний аналіз текстів читанок з погляду історії формування ціннісних орієнтирів у вихованні української дитини.

Відтак, протиріччя, що виникло між необхідністю пошуку нових ефективних шляхів формування ціннісних орієнтирів для сучасної дитини і відсутністю цілісного дослідження, присвяченого аналізу ціннісного компонента українських підручників з читання, й зумовило вибір теми: *“Проблема формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи (50-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.)”*.

Хронологічні рамки дослідження визначені процесами, що відбувалися в суспільстві з 50-х років XIX ст. до 50-х років XX ст. Початок дослідження пов’язаний із виходом у світ читанки Маркіяна Шашкевича *“Читанка для малыхъ дітей до школьного и домашного употребленія”* (1850). Саме тоді й виник термін *“читанка”*. Завершується дослідження 50-ми роками XX ст. – періодом *“передхрущовської відлиги”* (саме у 50-х рр. підручник уперше став об’єктом наукового дослідження).

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми “Теорія і практика професійної підготовки вчителя у системі неперервної педагогічної освіти” (реєстр. № 01060012171), що входить до плану наукової роботи Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка. Тема дослідження і науковий керівник були затверджені на засіданні Вченої ради Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка (протокол № 1 від 25.02.2002 р.). Тема дисертації узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології в Україні (протокол №3 від 27.03.2002 р.).

Мета дослідження полягає в комплексній характеристиці читанок з погляду втілення в них Істини – Добра – Краси як засадничих ціннісних орієнтирів у формуванні особистості.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність домінантних ціннісних орієнтирів – Істини – Добра – Краси.
2. Визначити й охарактеризувати основні етапи творення українських підручників з читання для молодших школярів та з'ясувати особливості цього процесу на Східних і Західних теренах України.
3. Дослідити категорії Добра – Істини – Краси у змісті творів, що використовувалися в підручниках з читання для початкової школи 50-х років ХІХ ст. – 50-х років ХХ ст.
4. Обґрунтувати можливості творчого використання доробку авторів читанок минулого в сучасному підручникотворенні.

Об'єкт дослідження – процес творення підручників з читання для початкової школи (50-ті рр. ХІХ ст. – 50-ті рр. ХХ ст.) на теренах України*.

Предмет дослідження – змістове наповнення читанок для молодших школярів та його вплив на формування особистості.

* Ми не розглядаємо підручники з читання для українських дітей, видані поза межами України (Чехо-Словаччина, Румунія, Німеччина, США, Канада тощо).

Для розв'язання поставлених завдань і досягнення мети дослідження використано науково-педагогічні та загальнонаукові **методи**, а саме:

- історико-педагогічний аналіз і синтез (для визначення вихідних положень дослідження – об'єкта, предмета, мети, завдань);

- конкретно-пошуковий (з метою здійснення теоретичного аналізу, синтезу, систематизації і класифікації архівних рукописних і друкованих джерел другої половини ХІХ та першої половини ХХ ст. з досліджуваної проблеми);

- методи логіко-історичного аналізу (для опрацювання теоретико-педагогічної літератури, аналізу історико-педагогічної періодики, підручників з читання);

- діахронний і синхронний (використовувалися для обґрунтування етапів процесу підручникотворення та дослідження особливостей відображення в читанках ціннісних орієнтирів і динаміки їх змін у межах кожного періоду).

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на засадах наукового пізнання; фундаментальних принципах науковості, об'єктивності й історизму; філософських положеннях системного підходу як методологічного способу пізнання особливостей розвитку історико-педагогічних явищ; концептуальних положеннях психологічної і педагогічної думки щодо розвитку й усебічного формування особистості; також враховано діалектичний характер взаємодії, взаємодоповнення національного й загальнолюдського.

Теоретичними засадами дисертаційного дослідження є положення щодо розвитку педагогічної думки й освіти в Україні (Г.Васькович, О.Любар, В.Майборода, С.Сірополко, М.Стельмахович, Б.Ступарик, О.Сухомлинська, Д.Федоренко); аксіологічного підходу у вихованні (І.Бех, М.Боришевський, О.Вишневський, О.Дробницький, О.Савченко, О.Сухомлинська, Л.Федоров, Н.Чавчавадзе); формування, становлення та розвитку особистості (І.Бех,

Л.Божович, Л.Губерський, А.Ковальов, К.Платонов); теорії шкільного підручника (В.Безпалько, Д.Зуєв, Я.Кодлюк).

Основні джерела дослідження: українські підручники з читання сер. XIX – 50-х рр. XX ст.; наукові праці педагогів, вітчизняних і зарубіжних філософів, психологів щодо розвитку педагогічної думки в Україні, історії шкільництва та формування особистості; періодична преса поч. XX століття (“Світло”, “Вільна українська школа”, “Українська хата”, “Учительський голос”, “Наша школа”, “Радянська освіта”); сучасна педагогічна преса (“Початкова школа”, “Педагогіка і психологія”, “Рідна школа”, “Рідні джерела”, “Освіта України”, “Освіта і управління”); архівні матеріали Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського; дисертаційні дослідження та автореферати дисертацій.

Наукова новизна і теоретична значущість дослідження: *вперше* здійснено системний аналіз читанок від 50-х рр. XIX ст. до 50-х рр. XX ст. з погляду змістового наповнення щодо ціннісних орієнтирів (Істини – Добра – Краси); науково *обґрунтовано* цілісну періодизацію процесу творення читанок для учнів початкових класів зазначеного періоду й охарактеризовано виокремлені етапи (I етап – 50-ті роки XIX ст. – кінець XIX ст., II етап – початок XX ст. – 10-ті роки XX ст., III етап – 20-ті роки XX ст., IV етап – 30-50-ті роки XX ст.); *уточнено* сутність поняття “особистість”, “цінності”, “ціннісні орієнтири”; *окреслено* перспективи використання досягнень педагогів минулого, зокрема *подальшого* розвитку набуло теоретичне обґрунтування необхідності укладання підручників для початкового читання з комплексним і системним урахуванням головних ціннісних орієнтирів (Істини – Добра – Краси).

Практичне значення дослідження. Розроблено науково-педагогічні рекомендації для укладачів сучасних читанок, авторську мультимедійну програму “Українські підручники з читання: 50-ті роки XIX ст. – 50-ті роки XX ст.”, зміст якої висвітлює історію становлення і розвитку підручникотворення. Матеріали і результати дисертаційного дослідження

можуть використовуватись у навчальних курсах “Історія педагогіки” і “Дитяча література”, відповідних розділах підручників з педагогіки, у розробці спецкурсів і спецсемінірів для студентів педагогічних вищих навчальних закладів; вчителями в роботі з дітьми на уроках і в позакласній діяльності. Результати і матеріали дослідження впроваджувались у навчально-виховному процесі Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка (акт про впровадження № 176 від 22 травня 2006 року), Мелітопольському державному педагогічному університеті (акт про впровадження № 06/2335 від 11 жовтня 2006 року), спеціалізованій школі I-III ступенів “Інтелект” (акт про впровадження № 20-1 від 11 травня 2006 року), навчально-виховному комплексі “Престиж” (акт про впровадження № 77 від 19 вересня 2006 року).

Достовірність результатів дослідження забезпечується методологічною і теоретичною обґрунтованістю вихідних положень; дотриманням принципів історизму, науковості й об’єктивності; застосуванням комплексу взаємозумовлених методів, адекватних об’єкту, предмету, меті і завданням дослідження; використанням широкої джерельної бази; тривалим терміном апробації основних концептуальних положень дослідження.

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення дисертації апробовано на наукових конференціях і симпозіумах різного рівня: *міжнародних*: “Мова і культура” (Київ, 2001 р.); “Літературний дискурс: генезис, рецепція, інтерпретація (методичний, культурологічний, літературознавчий аспекти)” (Київ, 2003 р.); “Просвітницька діяльність С.Русової” (Кам’янець-Подільський, 2006 р.); *всеукраїнських*: “Виховання молоді на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України” (Острог, 2001 р.); “Актуальні проблеми науково-методичного забезпечення викладання зарубіжної літератури в навчальних закладах України” (Київ, 2001 р.); “Українознавство – наука самопізнання українського народу” (Київ 2001 р.); “Морально-етичне виховання школярів

у системі громадянської освіти і виховання” (Івано-Франківськ, 2001 р.); “Громадянське виховання молоді засобами мови та літератури” (Полтава, 2003 р.); “Національна освіта: провідні тенденції та перспективи — до 140-річчя від дня народження Б.Д.Грінченка” (Київ, 2004 р.); “Дитяча книжка як засіб виховання, навчання і розвитку особистості” (Кам’янець-Подільський, 2004 р.); науково-практичному семінарі навчально-виховного комплексу “Престиж”; у навчальному процесі на денному та заочному відділеннях педагогічного факультету Київського міського педагогічного університету імені Б.Д.Грінченка.

Публікації. За матеріалами дисертації видано 8 публікацій, 5 з яких – у фахових збірниках наукових праць і журналах, хрестоматія “Дитяча література” (Київ, 2006), яку рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів педагогічних і філологічних спеціальностей.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що становить 286 найменувань. Загальний обсяг дисертації – 171 сторінка. Робота містить 16 таблиць, 2 додатки.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНОГО КОМПОНЕНТА ЧИТАНОК ДЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

У першому розділі розкрито і з'ясовано поняття “особистість”, “цінності” та “ціннісні орієнтири” з позиції філософії, психології, соціології, педагогіки. Розглянуто теоретичне значення трьох загальнолюдських ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси. Детально проаналізовано думки і погляди багатьох учених різних часів щодо названих понять. Здійснено огляд наукових праць, присвячених дослідженню різних аспектів підручників для початкової школи. Визначено основні етапи створення підручників, з'ясовано особливості та умови розвитку українських підручників з читання для початкової школи на східних та західних теренах України, а також подано їх стислу характеристику.

1.1. Характеристика базових понять проблеми

Людина як особистість є об'єктом зацікавлення багатьох сучасних учених: педагогів (Р.Балкова, Н.Бібік, Г.Ващенко, О.Вишневський, О.Савченко), психологів (І.Бех, М.Боришевський, Г.Костюк, А.Ковальов, С.Рубінштейн), філософів (О.Дробницький, З.Какабадзе, І.Кон, А.Мисливченко, Н.Нікітіна, П.Флоренський, Н.Чавчавадзе), соціологів (В.Волкова, Ж.Воронцова, А.Здравомислов, В.Ядов). Кожна наука розглядає особистість у певному ракурсі, відповідно до розуміння предмета дослідження. Слово “особистість” має свою історію походження. Етимологи пов'язують його із латинським “persona”, тобто, про себе. Вже сама етимологія натякає на давнє прагнення людини виокремитися з натовпу і тим самим ідентифікуватися.

Розглянемо процес становлення наукового розуміння поняття “особистість”.

Наприкінці XIX ст. першим, хто почав розглядати проблему особистості саме на науковій основі, був американський психолог В.Джемс. Він поділяв складові особистості на три групи: фізична особистість, соціальна особистість і одухотворена особистість. *Духовну* особистість він ставив на найвищий щабель. Саме одухотворена особистість, на його думку, повинна бути для людини найвищою цінністю. Загально визнано, що теорія В.Джемса стала підґрунтям для інших концепцій особистості у психології [205].

Інший американський вчений – психолог Є.Шпрангер – також головним в особистості вважав духовний первень. Він виділив шість типів людини, пов'язавши їх з шістьма формами життя: теоретична людина; економічна людина; естетична людина; соціальна людина; політична людина; релігійна людина [205]. Тим самим Є.Шпрангер підкреслив, що люди різняться між собою не лише зовнішніми ознаками, зокрема: конституцією, темпераментом, характером, поведінкою, а насамперед, – цінностями власної *духовної* орієнтації.

Російський учений О.Лазурський на початку XX ст. спробував класифікувати особистості, поклавши в основу принцип активного її пристосування до навколишнього середовища. Він вважав, що доквілля містить не тільки матеріальні блага, речі, природу, людей, а й *духовні*: етичні, естетичні та релігійні цінності [144]. Як бачимо, знову йдеться про *духовність* як сутнісну основу особистості.

Знаний психолог радянських часів Л.Виготський у 20 – 30 рр. XX ст. розробив культурно-історичну теорію розвитку психіки людини. Розвиток особистості, на його думку, підпорядкований трьом основним законам. Головними підвалинами формування особистості є вищі психічні функції, їх розвиток. Людина (особистість) від природних форм поведінки переходить до несправжніх, штучних, що зумовлені *культурним* розвитком психічних функцій. Це і є перший закон, якому підпорядкований розвиток особистості. Другий закон він пов'язував з вищими психічними функціями, що виникають у процесі колективної та соціальної співпраці, а згодом стають засобом

індивідуального пристосування особистості, формами її поведінки. Дія третього закону зумовлює перехід функцій із зовнішньої сфери у внутрішню форму, що стає індивідуальною формою поведінки особистості [205]. Якщо згадати, що стрижнем культури є духовність, то стає очевидним, що Л.Виготський також вбачав сутність особистості в її одухотвореності.

Інший визначний російський психолог радянських часів, основоположник діяльнісного підходу в психологічній науці, С.Рубінштейн у першій половині ХХ ст., розглядаючи проблему особистості, наголошував на єдності розвитку і навчання, коли відбувається взаємозв'язок виховання і розвитку особистості “дитина розвивається, виховуючись і навчаючись” [135, 7]. Іншими словами, саме навчання і виховання є дієвими важелями прищеплення дитині духовних первнів.

Складним був шлях до трактування особистості у вченого і психолога, представника гуманістичного напрямку, американця Гордона Олпорта (1897 – 1967). Він описав і запропонував більше 50-ти різних визначень особистості. Зрештою, після довготривалих пошуків і багатьох коректувань у визначенні особистості, Олпорт дав таке трактування: “Особистість – це динамічна організація тих психофізичних систем всередині індивідуума, які визначають характерну для нього поведінку і мислення” [257, 273]. Загалом учений вважав, що кожна особистість є *унікальною*, і це проявляється через певні конкретні риси. Стосовно нашого дослідження, у поглядах Г.Олпорта важливо наголосити саме на ідеї унікальності кожної особистості.

Ідею унікальності, як свідчення індивідуальності, згодом підтримали й інші вчені. Так, у другій половині ХХ ст. про це пише радянський вчений А.Мисливченко. Зокрема, він дав визначення понять “людина, “індивід”, “особистість”. На його думку, особистість є “відносно стійка, динамічна, соціально зумовлена сукупність духовних, суспільно-політичних і морально-вольових якостей людини, свідомість і вчинки якої характеризуються певним ступенем соціальної зрілості і прагненням виявити свою *індивідуальність*, індивідуальні здібності.” [167, 37].

Цікаво, що “Український педагогічний словник” також підкреслює, що особистість у широкому розумінні – конкретна, цілісна, людська *індивідуальність*, в якій поєднано природні і соціальні якості [71, 243].

Новий крок у розумінні особистості зробив представник французької соціальної школи першої половини ХХ ст. П.Жане. Він вважав, що розвиток особистості відбувається не тільки через образи, мотиви, а й за допомогою *спілкування*. І саме за допомогою спілкування здійснюється соціальний вплив на розвиток особистості. У його поглядах для нас цікаво те, що дитина вступає в діалог з чинниками впливу. Отже, дитина вже розглядається як активний учасник процесу одухотворення [205].

Німецький психолог Е.Фромм визначає особистість як продукт динамічної взаємодії між вродженими потребами і тиском соціальних норм та приписів. Еріх Фромм, як представник гуманістичного напрямку середини ХХ ст., стверджував, що поведінка людини може бути зрозумілою тільки у світлі впливів *культури*, характерних для конкретного моменту історії. Він був переконаний, що потреби, притаманні тільки людині, еволюціонували в ході історії людства, а різні соціальні системи, у свою чергу, здійснювали вплив на вираження цих потреб [253]. Як бачимо, Е.Фромм пов’язує через культуру духовну сутність особистості з соціальною природою її буття.

На цьому наголошує й автор статті у “Психологічному словнику”, де термін “особистість” розглянуто у двох планах: по-перше, – це людський індивід як суб’єкт відносин і свідомої діяльності, по-друге – стійка система соціально значущих рис, що характеризують індивіда як людину того чи іншого суспільства або спільноти. Особистість починає формуватися тільки з виникненням свідомості і самосвідомості. Це підкреслював ще І.Кант, нагадуючи, що людина стає особистістю завдяки самосвідомості, яка відрізняє її від тварин і робить можливим підпорядковувати своє «Я» моральному закону [204].

На соціальній природі особистості наголошує також автор статті в короткому енциклопедичному словнику із соціології. Зокрема, у статті

“Особистість” читаємо: “Особистість – це система психологічних механізмів соціальної суб’єктивності людини, що формується лише через взаємодію з іншими людьми на основі тієї культури, носіями якої вони є, особистість людини в її діяльних проявах виявляється для інших людей як та чи інша певна сукупність соціально значущих рис особи. В цьому аспекті особистість – порівняно стала сукупність людських якостей, що формуються у процесі змушнення індивіда. Завдяки їм, індивід стає соціально визначеним і тим самим соціально відповідальним суб’єктом своєї поведінки” [230, 373]. Один з найавторитетніших англійських теоретиків у галузі психології Реймонд Кеттел так само, як і Олпорт, вважав, що особистісні риси становлять основу структури особистості, і саме вони відповідальні за дії людини. Він був переконаний у тому, що поведінку людини можна визначити і *передбачити* [257]. Для нас у його поглядах важливо те, що духовність може бути прогнозованим результатом впливу на особистість.

У розвиток цієї ідеї у 60 роках ХХ ст. вітчизняний психолог, академік Г.Костюк наголошував на взаємозв’язку виховання і розвитку особистості. Зокрема він зазначав: “Розвиток особистості являє собою цілісний процес, а не просте підсумовування часткових змін, що спричинені окремими навчально-виховними впливами” [135, 8].

Важливий для нашої роботи погляд обстоював іспанський філософ Х.Ортега-і-Гассет, який ще у першій половині ХХ ст. писав про небезпеку нівеляції індивідуальності під впливом маскультури. Проте цьому, на його думку, може протистояти еліта та культурні цінності [182].

Підсумовуючи різні погляди вчених, доходимо висновку: сутність особистості виявляється через духовність, індивідуальну неповторність, що досягається за допомогою соціалізації. У свою чергу, соціалізація здійснюється через системне виховання, засноване на культурі.

Російський психолог А.Ковальов у 60-х рр. ХХ ст., розглядаючи особистість, пов’язував її більше із суспільними умовами і зазначав, що особистість – це складне, багатогранне явище суспільного життя, ланка в

системі суспільних відносин. Особистість є продуктом суспільно-історичного розвитку, з одного боку, і діячем суспільного розвитку – з іншого [124].

Відомо, що виховання – це планомірний, цілеспрямований педагогічний процес, який здійснюється педагогами в інтересах суспільства. Зміст виховання визначається пріоритетністю вимог часу, потребами соціально-економічного розвитку і зумовлюється суспільними відносинами, станом науки, техніки, культури, родинно-сімейними стосунками, традиціями, рівнем системи освіти. Зокрема А.Ковальов зазначав: “Виховання є спеціальна діяльність людей, спрямована на формування особистості. Головна мета виховання – підготувати людину до виконання певних суспільних функцій, до активної ролі в суспільному житті” [124, 253], причому будь-яке виховання ґрунтується на вірі у суспільні цінності. Було, є і буде актуальним формування у дитини загальнолюдських цінностей, заснованих на національних засадах.

На думку українського вченого І.Беха, “сучасний виховний процес відбувається в умовах, коли спостерігається різке падіння морально-розвивального впливу важливих інститутів соціалізації: сім’ї, освітньо-виховних закладів, засобів масової інформації. До того ж у нинішній кризовій ситуації співтовариство дітей дедалі більше відокремлюється від дорослих, зокрема через розмивання у тих та інших структури цінностей. Тож цілком закономірним є пошук дієвіших виховних засобів і технологій, які сприяли б розвитку високоморальної особистості” [21, 1].

Формування духовно розвиненої особистості значно залежить від формування її ціннісного світу. Найперше явищем цінностей в житті людини зацікавилися філософи. Зокрема, про це писав І.Кант у кінці VIII ст., але він висловлював лише загальні міркування, без тлумачення категорії “цінності”. Вперше цю категорію почали спеціально розробляти у другій половині XIX ст. Так, зокрема, філософське визначення поняття “цінності” з проекцією на життя людини запропонували в 60-х рр. XIX ст. Г.Лотце і Г.Коген. З того часу започатковується аксіологічний напрям.

Спрямованість людини та її діяльності на певні цінності називають ціннісними орієнтирами. Вони є важливим компонентом структури особистості. За словами В.Шевчук, “ціннісні орієнтири виступають як одна з найважливіших характеристик особистості. Від них залежить активність людини, прагнення до самоудосконалення, рівень досягнень, прагнень, сподівань. Усі стосунки людини з оточенням значною мірою залежать від того, яким цінностям вона надає перевагу, як ставиться до самої себе ” [275, 59].

Про актуальність проблеми формування ціннісних орієнтирів особистості свідчать численні наукові розвідки наших сучасників (Є.Аллаярова, І.Бех, М.Боришевський, О.Вишневський, В.Кардаш, Н.Кардаш, Г.Олійник, О.Сухомлинська, Л.Федоров, В.Шевчук). У соціально-психологічних і психолого-педагогічних дослідженнях поняття “ціннісні орієнтири” найчастіше розглядають у контексті соціалізації особистості, розвитку її потреб, інтересів, мотивів поведінки, формування ідеалу тощо [38]. Багатогранність підходів до ціннісних орієнтирів переконує у складності феномена, його зв'язку з різними сторонами внутрішнього світу особистості.

Аксіологічний аспект у вихованні людини, формуванні її як особистості хоч і зацікавив учених давно, проте не посідав такого важливого місця, як тепер. Ця проблема вийшла на перший план у зв'язку з загальною кризою національних культур, та наступом маскультури. Небезпека сучасної руйнації традиційно інтегрованої у певну національну культуру особистості, змусила вчених подивитися на особистість під кутом зору цінностей та ціннісних орієнтирів. Переконаємося, що це новий погляд у трактуванні та дослідженні особистості, причому, як у педагогіці, так і у філософії, соціології, психології. Ціннісні орієнтири, як зазначено в “Українському педагогічному словнику”, – “вибіркова, відносно стійка система спрямованості інтересів і потреб особистості, зорієнтована на певний аспект соціальних цінностей. Ціннісні орієнтири формуються в процесі соціального

розвитку індивіда, його участі в трудовому житті. Виховання людини можна розглядати як керування становленням або зміною її ціннісних орієнтирів” [71, 357]. Ідеали і цінності надають змісту і мети людській діяльності. Ціннісні орієнтації як певні норми зумовлюють поведінку людини. Пор.: “Це той компонент структури особистості, що утворює певну вісь свідомості, навколо якої обертаються помисли і почування людини, а також вирішується багато життєвих питань” [109, 197].

Цінність, згідно з “Тлумачним словником української мови”, – це те, що має певну матеріальну або духовну вартість [241].

“Філософський енциклопедичний словник” визначає цінність як те найвище, що здійснюється над усім і до чого потрібно прагнути, ставитися з повагою. Цінності поділяються з формальної точки зору на позитивні та негативні, відносні й абсолютні, суб’єктивні та об’єктивні. За змістом розрізняють речові цінності, логічні, етичні та естетичні цінності [248].

Серед дослідників немає одностайної думки щодо визначення поняття “цінність”. Одні характеризують цінність як об’єктивну суть речей, другі – як власне цінність, грошову вартість предмета, треті ототожнюють цінність із поняттям блага, корисності для особистості, ще інші – з його властивостями задовольняти потреби, інтереси, бажання. Тому й класифікують цінності по-різному, залежно від того, які види потреб вони задовольнятимуть, яку роль виконуватимуть, у якій сфері застосовуватимуться, зокрема: “за об’єктом засвоєння – матеріальні, морально-духовні; за метою засвоєння – егоїстичні, альтруїстичні; за рівнем узагальненості – конкретні, абстрактні; за способом вияву – ситуативні, стійкі; за роллю у діяльності людини – термінальні, інструментальні; за змістом діяльності – пізнавальні, предметно-перетворювальні (творчі, естетичні, наукові, релігійні та ін.); за належністю – особистісні (індивідуальні), групові, колективні, суспільні (також і демократичні), загальнонародні (національні), загальнолюдські тощо” [115, 119].

Сучасний український педагог О.Вишневецький наголошує на необхідності переходу до нових засад виховання – створення системи цінностей. При цьому він виділяє п'ять груп цінностей: *абсолютні вічні* (Доброта, Краса, Правда, Любов, Мудрість, тобто ті, які мають загальнолюдський характер); *національні* (патріотизм, почуття національної гідності, історична пам'ять тощо); *громадянські* (повага до закону, обов'язки пред іншими людьми, права людини); *сімейні* (закони подружньої вірності, піклування про дітей, пам'ять про предків); *цінності особистого життя* (значущі для самої людини) [55].

Власний підхід до вивчення цінностей та ціннісних орієнтирів у взаємозв'язку із діяльністю людини пропонує у своїй класифікації вчений, філософ К.Хабібуллін, поділяючи їх за суб'єктом діяльності на: індивідуальні цінності, цінності групи, суспільства вцілому; за об'єктом діяльності на: цінності, що відображають матеріальні та духовні потреби; за видами діяльності (трудової, пізнавальної, виховної, соціально-політичної); за способом діяльності [254].

Процесу формування ціннісних орієнтацій і факторів, що впливають на їх становлення, приділяли увагу такі дослідники, як А.Здравомислов, В.Ядов, Л.Федоров та ін. Зокрема, А.Здравомислов і В.Ядов пов'язували поняття ціннісних орієнтирів з психологічним розумінням настанови особистості, оскільки поняття “цінність” має суспільний характер. Певні настанови особистості стали розглядатись як соціальні, а сам феномен ціннісної орієнтації – як соціально-психологічний. На їхню думку, ціннісні орієнтації це спрямування особистості на ті чи інші цінності матеріальної і духовної культури суспільства. На думку Л.Федорова, ціннісні орієнтири – це “фіксовані установки і певні ставлення, що виявляються через конкретно оцінну діяльність людини і залежать від соціального середовища та від внутрішньої структури особистості” [247, 70]. Наша сучасниця С.Єрмакова вважає цінностями усвідомлені смислові утворення особистості, а

ціннісними орієнтирами – спрямованість суб'єкта на діяльність та певні духовні здобутки [99, 17].

Під цінністю або життєвим сенсом ми розуміємо головну вартісну, значущу мету, до якої потрібно прагнути у своєму житті. Сукупність цінностей об'єднуються у ціннісні орієнтири. На нашу думку, ціннісні орієнтири – це ті непохитні, утверджені часом ідеали, на які потрібно орієнтуватися людині у щоденному житті. Якщо спрямовувати діяльність на ідеали, вони, як маяки, будуть поступово наближатися, залишаючись недосяжними, таким чином стимулюючи досконалість особистості.

Сучасна українська дослідниця Ж.Воронцова переконливо доводить, що в основі розуміння сутності особистості лежать загальнолюдські цінності, вічні пошуки Істини, Добра, Любові та Щастя [65, 6], що, мабуть, варто розуміти, як результат втілення перших трьох. На жаль, Ж.Воронцова не уточнює, що шлях до загальнолюдського лежить через конкретику національного, втілюваного в культурі. Адже відомо, що загальнолюдської культури ніколи не було, досі нема і навряд чи буде. Культура завжди конкретно національна. Вона виявляє духовність якогось окремого етносу, нації, народу. На це вказували свого часу О.Потебня [199], Н.Бердяєв [13], І.Лисяк-Рудницький [149], Л.Ребет [207], В.Янів [284], а також сучасні дослідники Н.Дзюбишина-Мельник [91], Р.Зозуляк [110], У.Кецик [121], Г.Олійник [180], Ж.Омельченко [181]. Український педагог минулого С.Русова слушно зазначала: “Національне виховання виробляє у дитини не подвійну хистку мораль, а сприяє формуванню міцної цілісної особистості. Національне виховання через пошану і любов до свого народу виховує в дітях пошану і любов до інших народів і тим приведе не до вузького відокремлення, а до широкого єднання й світового порозуміння між народами і націями” [212, 24]. Отже, цей аспект життя особистості найбільше відповідає предмету нашого дослідження. Вважаємо, що особистість невіддільна від загальнолюдських ціннісних орієнтирів, які підносять її як національно інкультуровану істоту на якісно вищій щабель.

1.2. Ціннісні орієнтири як важливий засіб формування особистості

Ціннісні орієнтири починають формуватися у людини вже змалку. Ще в дошкільний період дитина на елементарному рівні опановує моральні категорії: добро і зло, пробує оцінювати під цим кутом зору свої вчинки. Перебуваючи в середовищі дорослих, вона мимоволі засвоює етичні норми поведінки і ставлення до них: позитивне чи негативне. На думку Д.Ельконіна, “виникнення первинних етичних уявлень є процесом засвоєння взірців поведінки, пов’язаних з оцінкою їх дорослими. У ході формування довільних дій і вчинків дитини-дошкільняти виникає новий тип поведінки, яку можна назвати особистісною, тобто такою, яка опосередковується орієнтаційними образами, змістом яких є суспільні функції дорослих, їхнє ставлення до предметів і один до одного” [280, 294].

На кожному витку історії, в певні епохи, різним соціальним групам і особистостям були властиві свої цінності чи ціннісні орієнтири, однак, на якомусь етапі, з тих чи інших причин, вони переставали бути пріоритетними і посідали вже наступну сходинку в ієрархії цінностей особистості, зумовлюючи домінантність нових ціннісних орієнтирів. Поряд з динамічними ціннісними орієнтирами є й константні загальнолюдські цінності. Хоча загальноприйнятої класифікації ціннісних орієнтирів культурного життя людини досі не вироблено, проте все більше дослідників схильні виділяти три найзагальніші орієнтири: Істина – Добро – Краса (наприклад, І.Бех [23], Ж.Воронцова [65], Л.Масол [157], Н.Нікітіна [176], В.Соловйов [228], П.Флоренський [251], Н.Чавчавадзе [262], Н.Шердаков [276]), що завжди втілюються через конкретно-національну культуру. Відірвано, самі по собі, жодні цінності не можуть існувати. Дослідниця П.Ігнатенко слушно зазначає, що “загальнолюдські цінності – це національні, збагачені цивілізованими народами, а національні – це загальнолюдські в національному вияві” [115, 121]. Саме так, адже культура об’єктивує духовність. “Досі людство не виробило іншої форми духовності, окрім

національної (етнічної). А загальнолюдське існує тому (і тільки тому), що існує національне” [91, 47].

Кожна з ключових цінностей виражає сутнісне – те, що робить людину особистістю. Система ж цінностей орієнтує на стосунки людини зі світом. Гармонійна взаємодія цінностей створює сприятливі передумови для формування особистості, “бо саме залучення людини до світу цінностей перетворює біологічного індивіда в особистість, в суб’єкта практики, пізнання і оцінки світу, в розумну, цілеспрямовану творчу істоту” [261, 131]. Звичайно, духовні цінності, якими є Істина – Добро – Краса, не мають ні матеріальної, ні фізичної сили, проте якраз вони підносять людину над її біологічною природою, перетворюючи в особистість.

Ціннісні орієнтири Істина – Добро – Краса є константними, проте їх конкретний зміст історично змінний, що зумовлено відповідними конкретно-історичними обставинами життя того чи іншого суспільства. Крім того, названі цінності переплітаються, проникають одна в одну, і фактично чітко їх розрізнити буває дуже важко. На цьому наголошував ще і П.Флоренський, зазначаючи: “Істина, Добро і Краса – це метафізична тріада, а не три різні первні. Це те саме духовне життя, але під різними кутами зору. Духовне життя – це Я вихідне, зосереджене в собі, тобто – Істина. Сприйняте моє існування іншими – це Добро. Споглянуте моє Я третіми – це випромінення Краси... Явна істина є любов. Реалізована любов – це Краса” [251, 75]. Визнаючи триєдину сутність Істини – Добра – Краси, ми лише з науковою метою роз’єднуємо ціннісні орієнтири у своєму дослідженні і характеризуємо за домінантою вияву одного з них у різних конкретних явищах, що стали предметом нашого дослідження.

Закладені змалку категорії Істини – Добра – Краси лейтмотивом проходять через усе життя особистості. “Те, що закладено в дитинстві і юності, залишається в людини на все життя. Доброта, любов до людей, благородство, патріотизм, відповідальність – все це формується в дитинстві.

Тому школа завжди поряд з освітньою функцією виконувала і виховну” [11, 57].

У дослідженні дотримуємося головної домінанти такої думки і вважаємо, що все вартісне, закладене в молодшому віці, буде міцним підґрунтям і в майбутньому житті особистості. І вагоме значення тут має діяльність учителя, вихователя. “Педагог як представник людської культури повинен скеровувати увагу дітей на вищі цінності (прекрасне, любов, добро, природа) з тим, щоб сформувані пріоритетні ставлення до них” [3, 8]. Чи буде доросла особистість мати міцне підґрунтя, засноване на ціннісних орієнтирах, – залежить, безумовно, від змісту освіти. Освіта має бути не просто потоком інформації, що тренує пам’ять, а безпосередньою апеляцією до внутрішніх ціннісних орієнтирів особистості. На думку О.Савченко, наукового обґрунтування в теорії і практиці сучасної педагогіки потребує система цінностей двоєдиного спрямування: цінності, що орієнтують освіту сьогоднішню і на перспективу, а також, які формуються безпосередньо в освітньому процесі [217]. Причому, варто завжди пам’ятати про необхідність забезпечення динамізму в принципах освіти, оскільки статичність породжує консерватизм, який спричиняє дисонанс із запитами часу. Саме освіта покликана всіляко прислужитися формуванню особистості, вкоріненій у національний культурний ґрунт і водночас вільної, відкритої для спілкування з іншими культурами, для сприйняття їхніх ідей та цінностей, здатної синтезувати національні й загальнолюдські цінності, “спроможної дати адекватну відповідь на виклики доби. Один із таких викликів – зміна форм функціонування культурних текстів” [87, 12], що ми й спостерігаємо у сучасних букварях та читанках (Букварі М.Вашуленка, К.Прищепи, Д.Луцика, М.Проць, А.Савшак, Н.Чорної та “Супутник букваря” М.Вашуленка, В.Вашуленко, Читанки О.Савченко, Н.Скрипченко, Н.Волошиної, Д.Чередниченка, Оксани Верес, В.Науменко та ін.). Тексти цих навчально-виховних книжок (після тривалого тоталітарного пресингу) знову

вочевидь скеровані на формування особистості за ціннісними орієнтирами Істини – Добра – Краси.

За всієї важливості кожного з трьох ціннісних орієнтирів значна частина вчених вважає категорію Добра домінантним ціннісним орієнтиром у реалізації людини як особистості (Л.Волченко [64], Б.Нємков [175], Г.Собят [226], В.Соловйов [229]).

Добро, як зазначено у “Філософському словнику”, – основна моральна цінність; воно не є “вище благо” [248, 35]. З ретроспективного погляду категорія Добра зазнала певних змін у свідомості людей. Спочатку поняття “добро” ототожнювали з “благом”. Так, ще Арістотель пропонував таку класифікацію благ: духовні блага (моральність, добродієвість), тілесні блага (здоров’я, сила, краса), блага зовнішні (багатство, слава, суспільне становище). Поступово вчені дійшли думки, що добро і благо – це різні поняття, і їх не можна ототожнювати. “Первісно в історії моралі вони абсолютно не розрізнялися (навіть і зараз багацько авторів, що пишуть з питань етики, вважають їх рівнозначними поняттями). З розвитком теоретичної свідомості вони диференціюються, зміст поняття “добро” звужується порівняно зі змістом поняття “благо”, “добро” набуває тільки морального змісту” [64, 8]. Категорію Добра, як важливу етичну категорію, досліджували Л.Волченко, В.Єфремов, М.Нємков, Б.Серафимов, Г.Собят, Ю.Согомонов, В.Соловйов та інші. Зокрема, В.Єфремов розглядав добро і зло як специфічні суспільні відносини, що виявляються у вчинках людей, тобто, надавав їм статусу соціальних явищ, на відміну, скажімо, від Ю.Согомонова, В.Тугарінова, які розглядали добро і зло з позиції етичних категорій. Зокрема, Ю.Согомонов трактує поняття добра, як “поведінку окремих людей чи соціальних груп (і звичайно, норми поведінки, її мотиви, цілі, якості людей), що сприяють суспільному прогресу, а також вияву людяності в стосунках між людьми” [227, 72]. На його думку, добро в людині може виявитися інтуїтивно.

Категорію Добра тривалий час вивчала етика, здебільшого кваліфікуючи її як категорію моральної свідомості. Мораль – форма суспільної свідомості, в якій відбиваються і закріплюються етичні якості: благо, добро, справедливість тощо. Як відомо, етика – наука про мораль. Мораль підказує людині варіант вибору духовних цінностей і відповідної поведінки, оскільки вона спирається на совість – моральне почуття. Поступаючись совістю, людина втрачає людяність, індивідуальність, суспільну значущість. Саме совість повертає особистість до людяності, допомагає запомігти *помилковому вибору*. Філософ Є.Бабосов визначає два рівні моральності: ідеальний та реальний. Він вважає, що рівень моральної культури особистості залежить від моральної культури суспільства. “Моральна культура – це досягнутий рівень регуляції людських взаємовідносин, свободи і справедливості на історично визначеному етапі розвитку суспільства” [9, 514].

З метою спрямування і регулювання поведінкою людей, суспільство створює систему моральних уявлень – ідеали, принципи, норми. Під виховними ідеалами, звичайно, розуміють уявлення про найвищу досконалість, що, як взірець, норма і найвища мета, визначає певний спосіб і характер дії людини чи суспільного класу, і правильно чи ілюзорно відображає корінні суспільні інтереси [244]. В загальному розумінні ідеал – це щось зразкове, бажане, що має стати дійсністю; взірець, що його прагнуть втілити, норма, на яку орієнтуються.

Високі ідеали – запорука високого духовного буття суспільства. Недарма український педагог Григорій Ващенко зазначав: “У виборі ідеалу людини велику роль мають відігравати традиції. Відмова від них означала б відмову від своєї національності. Традиційний ідеал людини – це не вишивана сорочка, яку можна скинути, і все ж таки залишитись українцем. Ідеал людини – це те найкраще, що створив народ у розумінні властивостей людської особистості та її призначення” [49, 103].

Як бачимо, в основі ідеалу лежать як загальнолюдські, так і національні вартості. До загальнолюдських цінностей належать: моральний закон творення добра, готовність до боротьби зі злом, пошук правди, справедливості, визнання ідеалів Любові і Краси. Носієм цих вартостей вчений вважає християнську релігію, оскільки вона орієнтує людину на служіння Найвищому ідеалу. Ідеал національного виховання, на думку Г.Ващенка, ґрунтується на двох головних засадах: служіння Богові й своїй нації, тобто, своєму народові. Бог – це абсолютна Правда, Любов, Справедливість, Краса тощо. Таким чином, виховний ідеал Г.Ващенка – це людина, яка, служачи Україні, служить тим самим і Богові.

Виховний ідеал того чи іншого народу залежить від його державного устрою, світогляду, моралі, від рівня розвитку культури, від особливостей його національної психіки, що формують національний характер. Істотні зміни в житті народу спричиняють і зміни у виховній системі, найперше, у виховному ідеалі. Це позначається на звичаях народу, його піснях, творах художньої літератури – одне слово, на всіх проявах культурного життя. Тобто, виховний ідеал формується віками і за традицією переходить від старших поколінь до молодших, частково змінюючись, доповнюючись та удосконалюючись.

Інший український педагог сучасності О.Вишневський у виховній традиції розрізняє зовнішні, формальні ознаки (носіння сорочки-вишиванки, шароварів, козацькі вуса, оселедець на голові тощо). На його думку, від них не варто відмовлятися у плані вшанування традицій. Разом з тим, ці атрибути ідеалізованої чоловічої зовнішності або щось подібне не варто переоцінювати, вважати домінантними. О.Вишневський, як і Г.Ващенко, вважає, що стрижневим у виховній традиції є саме духовні здобутки, народні ідеали, народний світогляд, релігія, мораль [54, 73].

Однією з провідних ліній виховання у концепції видатного педагога другої половини минулого століття – В.Сухомлинського – було формування у дитини з раннього віку добра, милосердя, любові. Вихованець пізнає

підґрунтя моральної культури, засвоює духовні цінності рідного народу під керівництвом дорослих. Дитину варто постійно скеровувати на добро в ім'я людей. Пор.: “З першими проявами твого самоусвідомлення, з першими поняттями і думками про довкілля у твою голову і в серце входить ідея добра... Ідея добра стає ніби частинкою твого ества, вона невіддільна від твоїх думок, поглядів, переконань. Ідея добра – це мірило, з яким ти підходиш до розуміння і оцінки людських стосунків” [239, 76]. По суті, тут ідеться про ціннісний орієнтир Добра. Поділяючи думку В.Сухомлинського, зазначимо, що названий ціннісний орієнтир не є вродженим, його треба нащеплювати дитині. І насамперед може доречно прислужитися дитяча література – художня та науково-популярна, самостійна цілеспрямована робота над якою починається з читанки (додатку до букваря) чи окремої книжки. У літературних творах Добро втілено в позитивних, красивих вчинках, намірах персонажів, ситуаціях, в які вони потрапляють і виявляють свою оцінку, певним чином намагаються правильно діяти, також це авторські роздуми і підказки.

До Добра, на думку багатьох педагогів XIX – поч.XX ст., належать і знання про Бога. О.Вишневський, В.Соловйов, Г.Собят наголошують, що християнська мораль, традиційна на українських теренах форма релігійності, несе головну концепцію сутності Добра. Так, для вченого, філософа минулого, В.Соловйова Добро ототожнюється з Богом. Сучасні дослідники, зокрема О.Вишневський та інші, у системі цінностей на перше місце ставлять Абсолют Бога. На думку Г.Собяты, “Досконалість Добра остаточно визначається як нерозривна організація триєдиної любові. Любов висхідна, що виражається у благоговінні до Бога, любов зрівняльна, що виражається в жалості до людей, і любов низхідна – до матеріальної природи” [226, 76]. Тому не випадково тема Бога і християнської моралі переважно присутня в українській підручниковій літературі кінця XIX – початку XX ст. (особливо гуманітарного спрямування). Велика увага приділялася цій темі у підручниках для дітей початкової школи, зокрема, у читанках. Християнська

мораль, втілювана через віру в Бога, традиційна для української культури, як і всього європейського контексту до поч. ХХ ст. Вона закладалася батьками від народження малюка. А школа ніби підхоплювала справу, розпочату батьками. Це й відображають читанки виділених нами I – III періодів.

Категорія Істини – не менш важливий ціннісний орієнтир у виховному процесі дитини. А дехто з учених зараховує її чи не до найвищих цінностей. Разом з тим, у тлумаченні цієї категорії є певні розбіжності. Так, “Філософський словник” істиною вважає “правильне, адекватне відображення предметів і явищ дійсності пізнавальним суб’єктом” [248, 189]. Дещо ширше подає “Тлумачний словник української мови”: “Істина – моральний ідеал, справедливість, достовірне знання, що правильно відображає реальну дійсність у свідомості людей, те саме, що правда [241, 34]. “Український педагогічний словник” зазначає: “Істина – адекватне відображення в пізнанні об’єктивної дійсності, відтворення її такою, якою вона існує поза й незалежно від свідомості” [71, 50].

Зазначаємо, що кожне із тлумачень містить сему “відображення об’єктивної дійсності”. Отже, і філософи (Є.Губський, Н.Чавчавадзе), і філологи (В.Яременко, О.Сліпушко), і педагоги (С.Гончаренко, Н.Бібік, А.Ємець) при наявних розбіжностях у дефініціях все-таки доходять спільної думки: немає людського буття без пізнання, і немає пізнання – без орієнтації на істину. Для дитини Істина постає у цілком конкретній формі: достовірні, правдиві знання про природу, історію, звичаї та обряди рідного народу, здобутки культури і техніки, тобто, сума правдивих знань про природне та пов’язане з присутністю людини довкілля.

Третій ціннісний орієнтир – Краса. Як зазначено у “Тлумачному словнику української мови”, краса – це “властивість, якість гарного, прекрасного; врода, вродливість” [241, 362]. Категорію краси вивчає, як відомо, естетика. Це слово грецького походження, що в перекладі означає – “почуттєвий” та “чуттєво сприймаючий”. Термінологічне визначення поняття краси знаходимо у спеціалізованій літературі. Так, у “Короткому словнику з

естетики” зазначено, що краса є однією з найважливіших категорій естетики, яка поряд з категорією прекрасного слугує для визначення й оцінки таких естетичних властивостей предметів і явищ дійсності, як досконалість, гармонійність, довершеність. Поняття “краса” (як і поняття “прекрасне”) використовується, наприклад, для оцінки зовнішності та внутрішнього світу людини, її вчинків, змісту і форми творів мистецтва тощо. Сміслові значення обох понять збігається. У цьому джерелі вказано на відмінності між красою і прекрасним: “разом із тим, на відміну від прекрасного краса у сукупності з усіма її різновидами є більш вузькою за значенням естетичною категорією і застосовується тільки для оцінки окремих сторін, конкретних естетичних властивостей предметів і явищ, тоді, як поняття “прекрасне”, може бути використано і для естетичної оцінки предмета та явища в цілому. Так, наприклад, зовнішня краса людини не дає ще права називати її прекрасною. У цьому розумінні краса може виступати як одна із сторін прекрасного” [136, 170]. У дослідженні ми не відокремлюємо прекрасне від краси, а розглядаємо їх цілісно. Краса є джерелом емоційних та естетичних переживань і найбільше впливає на духовність дитини, розвиваючи всі її складові. Впливу естетики на особистість приділяли увагу С.Анічкин, В.Корнієнко, А.Кучинська, А.Михайлова, І.Смолянінов, Л.Столович, Н.Яковлев та деякі інші дослідники.

Згідно із прийнятим у естетиці визначенням, естетичне почуття – це здатність людини відчувати красу (Ю.Айхенвальд, Л.Коваль, А.Репринцев). Естетичне почуття не вроджене. Його треба виховувати і розвивати. Чим раніше людина пізнає красу, чим раніше перед нею розкривається світ прекрасного, тим благороднішою та гуманнішою вона виросте. На це звертали увагу в контексті естетичного виховання та розвитку молодших школярів такі дослідники, як Т.Бугайко, Л.Воеводська, О.Дем’янчук, І.Зязюн, О.Ковальова, М.Рубінштейн, О.Савченко, В.Сухомлинський, Ж.Юзвак. На думку Ж.Юзвак, “Давньогрецькі філософи були переконані, що сприймання людиною краси – необхідна сходинка до пізнання істини, а отже – розвитку

інтелекту” [281, 4]. Та й, власне, сама краса, на їхню думку, є головним естетичним явищем і призначена посідати найвищу сходинку в системі цінностей. Естетичне виховання пов’язане також з моральним вихованням. На реалізації цього важливого завдання через школу наголошувала, зокрема, Т.Бугайко: “Естетичні ідеали людини невіддільні від її моральних, етичних ідеалів. Школа має виховувати в учнів естетичні почуття, естетичний смак в єдності з вихованням ідейно-політичних і моральних переконань” [40, 6]. Більше того, О.Савченко прямо говорить, що прекрасне породжує добро: “Дитина з малих років здатна глибоко сприймати прекрасне в усіх його формах і проявах. І, звичайно, спілкування з музикою, мистецтвом, природою розвиває найкращі почуття дитини, тим самим обробляючи ґрунт, на якому ростуть пагони доброти” [216, 97]. Отже, у контексті ціннісного орієнтира Краси можна говорити про красу морально-етичного плану у творах, які відображають красу доброти людських вчинків, красу любові до рідних, красу праці, красу любові до рідної землі, тобто, красу патріотичних почуттів.

Проте між моральним і прекрасним є істотна різниця, яка полягає в тому, що моральне можна визначити насамперед розумом, прекрасне завжди передбачає почуття та емоції. Зрозуміло, що логічне, раціональне лежить в основі сприйняття Істини.

Нащеплення усіх згаданих ціннісних орієнтирів (Істини –Добра – Краси) й забезпечує всебічний гармонійний розвиток особистості, надаючи значущості та ваги для суспільства. За словами С.Єрмакової, “На сучасному етапі розвитку суспільства все гостріше постає проблема продуктивності виховання учнів загальноосвітніх шкіл. Особливо це стосується учнів молодшого віку, оскільки саме в цей період закладаються ті вміння і навички, ідеали та цінності, на основі яких базується весь подальший виховний процес” [99, 50]. Вже педагоги минулого добре розуміли, яку роль у формуванні особистості виконує художня література, самостійна цілеспрямована робота над якою починається з читанки – чи то додатку до

букваря, чи окремої книжки. Читання в початкових класах посідає важливе місце. Вчитель привчає дитину виконувати інтелектуальну працю, адже саме робота з книжкою – це і є та складна інтелектуальна діяльність, що пробуджує любов до читання, переконує в необхідності дружити з книжкою, відчувати її користь у повсякденному житті. Гарна змістовна книжка впливає на розум та емоції людини, на формування позитивних рис особистості. Завдяки читанню, діти ознайомлюються з багатьма сторонами життя людей, з моральними нормами поведінки, особливостями людських стосунків, з минулим рідного краю, хвилюючими сторінками історії, традиціями народу. Учні поглиблюють свої уявлення про природу, тварин, навколишній світ; вчать відчувати красу і силу слова, прилучаються до культурних здобутків інших народів. Недарма Н.Побірченко підкреслює: “читаючи художню літературу, дитина вчиться оцінювати життєві явища, об’єкти живої природи, і на цій основі сприймає і оцінює красу навколишнього, красу людських почуттів, осмислює дійсність з погляду загальнолюдських цінностей” [191, 9].

У дошкільному віці малюк знайомиться з книжкою переважно візуально і друковане слово сприймає на слух, а в початкових класах дитина вже самостійно користується книжкою, пізнає її зміст. Читання книжок відкриває кожній людині світ незвіданого. Потрібно, щоб читання було активною працею, яка викликає у свідомості дитини безліч самостійних думок, спостережень і порівнянь. Читання сприяє розвитку інтелекту. Такими здібностями є спостережливість, пам’ять, творча уява і логічне мислення. Л.Воеводська зазначала: “Завдання читання у зв’язку із вивченням художніх творів полягають у тому, щоб дати дітям знання про природу і суспільство, виховати в них почуття патріотизму і високі моральні якості громадянина... Системно організований процес читання сприяє моральному, розумовому та естетичному вихованню учнів” [59, 96].

Читанка, по суті, – перша книжка для самостійного читання, отже, її твори безпосередньо впливають на дитину, сприяючи послідовному розвитку

загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Через друковане слово дитина вчиться пізнавати, цінувати, любити Красу, Істину, Добро. “Твори літератури, що мають високий морально – естетичний потенціал, здійснюють величезний вплив на становлення особистості школяра – збагачують його духовний світ, вчать знаходити прекрасне в житті, природі, вчинках людей, у творах мистецтва” [219, 55]. Твори літератури – це різновиди художньої літератури (фольклор та авторська література), науково-художня та науково-пізнавальна. З приводу текстів останнього типу, досить слушною є порада К.Ушинського щодо, так званих, “ділових статейок”, тобто, науково-художніх та науково-популярних текстів, в яких зображені звичайні речі, що оточують дитину. Такі тексти, на думку педагога, “привчають дітей просто і зрозуміло висловлювати ті прості враження, які дає їм правильне спостереження навколишньої дійсності” [246, 278]. Варто знати, що до читанок залучено твори усіх вище згаданих типів.

Проблеми виховного впливу художньої літератури та літератури науково-популярного змісту на особистість читача – учня початкових класів – завжди хвилювали українських педагогів-практиків і педагогів-учених. Зокрема, на початку ХХ ст., про це йдеться у працях Б.Грінченка, С.Русової, О.Барвінського, Я.Чепіги, Олександра Білоусенка, С.Черкасенка, Т.Лубенця, Х.Алчевської. Думкам видатних педагогів минулого притаманна деяка непослідовність, і тому не склалося чіткої науково-педагогічної теорії, але є багато слушного і актуального для сьогодення. Наприклад, Б.Грінченко з приводу дитячої книжки писав: “У житті сучасної грамотної дитини книжка має вже значення. Як тільки навчилася дитина читати, вона вже придбала нове поле для праці своєї думки. Раніше тільки те або інше оточення, серед якого дитина жила, було для неї цим полем. Тепер її дитячий світогляд значно розширився. У сфері моральних понять ще нічого немає остаточно випрацьованого, свідомо зрозумілого. Книжка зустрічається з майже не торканим моральним світом дитини” [75, 28].

Розробці теоретичних систематизованих засад укладання та створення читанок, аналізу обставин, за яких вони видавались у кінці ХІХ ст. – поч. ХХ ст., становленню методики читання в українській школі, принципам добору творів до читанок приділяють чималу увагу вже сучасні українські дослідники (О.Кравець, І.Козак, В.Мосіяшенко, Г.Підлужна). Так, Г.Підлужна зазначає, що українською педагогікою до середини ХІХ століття було визначено окремі напрями у розбудові національної освіти й виховання молодого покоління, при цьому надавали особливого значення читанню рідною мовою. Проте науково-методичний аспект читання в початкових класах не розроблявся. Читання у школах мало здебільшого механічний характер. Основними завданнями для учнів переважно було заучування напам'ять і дослівний переказ певного тексту. Навчання відбувалося за різними книжками, часто незрозумілого змісту. І тільки з 50 – 60-х років ХІХ століття поступово починає створюватися науково обґрунтована методика читання. З'явилися шкільні читанки, які містили природничі, географічні статті, уривки з художніх творів, вірші. Під час читання їх дітьми учитель повинен був пояснювати зміст прочитаного, допомагати у його засвоєнні. Так закладались основи методу, який у 60-70-х роках минулого століття одержав назву “пояснювальне читання” [189].

Прикметно, що з початку 90-х рр. ХХ ст. увагу дослідників приваблює такий важливий чинник виховання духовності, як національно-конкретний компонент підручників. На єдності національного і загальнолюдського, як важливого принципу навчання в українських школах, неодноразово наголошували дослідники саме від 90-х рр. ХХ ст., тобто, з часу поновлення незалежності України. Під цим кутом зору ґрунтовно проаналізувала букварі 50-х рр. ХІХ ст. – 90-х рр. ХХ ст. (у межах Російської, а згодом радянської імперії) Н.Дзюбишина-Мельник [88]. Н.Кузьменко висвітлила національну спрямованість змісту підручників з читання для молодших школярів у діахронічному аспекті, де акцентується переважно на букварях [139]. У цьому ж ключі проаналізувала підручники для початкових шкіл Галичини 30-

х рр. XX століття Г.Олійник [180]. Г.Адамович розглянула національні та загальнолюдські цінності в підручниках з рідної мови для молодших школярів, причому це були підручники 90-х років XX століття [1]. Зміст і виховна роль деяких букварів і читанок сер. XIX – поч. XX ст. були одним із аспектів дисертаційного дослідження Н.Побірченко [192]. Виховну спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття другої половини XIX – кінця XX століття досліджувала О.Фізеші [250]. Історико-книгознавче спрямування має дослідження друкованого букваря в Україні XVI – XIX ст. О.Клименко [122]. Стислий огляд підручників Східної України початку XX століття здійснила Т.Гавриленко [66]. Історико-педагогічну характеристику українських букварів кінця XIX – початку XX ст. з позиції становлення методики читання здійснила І.Козак [130]. І, насамкінець, історію розвитку теорії шкільного підручника, теоретичні основи побудови підручника для початкової школи та сучасні тенденції підручникотворення дослідила Я.Кодлюк [128]. Якого б аспекту оцінки підручників не торкалися дослідники, вони так чи інакше розглядали проблему їх ролі у формуванні особистості.

Проте тексти читанок досі не піддавалися цілісному аналізу з погляду історії формування ціннісних орієнтирів, що прищеплювалися українській дитині.

Саме тому одним із головних завдань нашої роботи стало дослідження категорій Істини – Добра – Краси – головних ціннісних орієнтирів у змісті творів, які були залучені до підручників з читання для початкової школи від 50-х років XIX ст. – до 50-х років XX століття. Ми зосередилися на цьому періоді, зваживши на те, що саме у середині 50-х рр. XIX ст. з'явилися перші підручники, писані українською мовою, і обмежилися 50-ми рр. XX ст. з огляду, передусім, на суспільно-політичні обставини: зокрема, досліджуваний нами період завершується створенням і виданням підручників, що вийшли до початку “хрущовської відлиги”, яка характеризується послабленням тиску ідеології та цензури. У результаті, у

підручниках з читання відбуваються певні зрушення щодо ціннісних орієнтирів. Власне, упорядники починають звертатися до початкових критеріїв. Наприклад, знову з'являються окремі зразки фольклору, твори класиків української літератури, оповіді сучасних українських письменників, де відображено особистісні стосунки між дітьми, дорослими та дітьми. Візуально (ілюстративно) подекуди залучаються зображення дітей та іграшок в українських строях, краєвиди Києва, Дніпра. Іншими словами, з'являється хоча б натяк на Україну, її самобутність. Проте вкраплення національного були, звісно, затиснені у рамки радянсько-імперської виховної схеми. З 1961 року з'являються читанки вже цілком позбавлені національного колориту. Крім того, від 60-х і до 80-х рр. ті самі підручники перевидавалися багато разів (до 12, 15 перевидань), причому більшість перекладалася з московських видань.

Отже, обраний нами період дає можливість поетапно прослідкувати процес зародження та становлення основних ціннісних орієнтирів (Істина – Добро – Краса) як засобу формування особистості, що поєднує в собі національні й загальнолюдські первні, та негативні прояви руйнування цих ціннісних орієнтирів внаслідок денационалізації, що неминуче позначилося на процесі формування особистості.

1.3. Ретроспективний аналіз процесу створення підручників з читання для молодших школярів

Перш ніж говорити про реалізацію в читанках ідеї ціннісних орієнтирів як засобу виховання особистості, вважаємо доцільним подати загальний аналіз підручників. У зв'язку з цим, необхідно визначити основні етапи створення підручників, а також з'ясувати особливості та умови розвитку українських підручників з читання як на східних теренах України, так і на

західноукраїнських землях. Простежимо матеріали друкованих освітянських джерел, педагогічних видань, у яких висвітлювалися питання шкільництва (освіти народу) та проблеми підручникотворення.

Зауважимо, що умови культурного розвитку в територіально роз'єднаній Україні були неоднаковими до кінця 30-х рр. ХХ ст., оскільки Західна Україна знаходилася під владою Австро-Угорської монархії аж до її розпаду – 1918 року (Галичина входила до Королівства Галичини і Лодомерії, Закарпаття – до складу Угорського королівства, Буковина – до складу Румунії); Східна Україна перебувала під владою російської імперії. До возз'єднання українських земель умови їхнього культурного розвитку, а, отже й освіти, істотно різнилися, що позначилося на змістові та характері підручників. Наукове обґрунтування ми здійснювали у контексті загального процесу підручникотворення.

З приводу періодизації розвитку педагогічної думки в Україні, слушно зазначає О.Сухомлинська: “Проблема періодизації розвитку будь-яких явищ, тобто визначення певних періодів, – одна з найбільш складних, комплексних і багаторівневих проблем наукового знання. Вона потребує досконалого знання про об'єкт дослідження, про суміжні з ним науки, розвиненого наукового світогляду того, хто береться за цю складну справу. В радянські часи ця проблема вирішувалась досить легко: певній когорті вчених доручалась розробка і періодизація історії Комуністичної партії Радянського Союзу, і всі науки, принаймні гуманітарні, узгоджували, підлаштовували свою періодизацію до загальноновизначеної” [236, 37]. Таким чином, в часи існування радянської держави періодизація будь-яких процесів чи явищ збігалася з періодизацією історії Компартії України та історії УРСР. Сьогодні проблема періодизації потребує нових підходів. При розробці періодизації потрібно врахувати наступні аспекти: визначити основу періодизації, що стає рушійною силою у виокремленні нового періоду, який контекст вкладаємо в той чи інший період. Погоджуємося з дослідженнями О.Сухомлинської, яка виділяє і науково обґрунтовує сім періодів у розвитку

української педагогічної думки, починаючи від Київської Русі до сьогодні: перший охоплює IX – XVI ст., другий – 1569 р. – сер. XVII ст., третій – друга половина XVII – XVIII ст., четвертий – XIX століття – 1905 рік, п'ятий – 1905 – 1920 рр., шостий – 1920 – 1991 рр. (поділяється на етапи: 1920 – 1933 рр.; 1933 – 1958 рр.; 1958 – 1985 рр.; 1985 – 1991 рр.), сьомий період – починаючи з 1991 р.

Якщо ж взяти до уваги лише букварі, укладені на основі нової української літературної мови (тобто від часу виходу в світ перших трьох частин “Енеїди ” І.Котляревського – 1798 р.), можна погодитися з дещо відмінною періодизацією, запропонованою Н.Дзюбишиною-Мельник у науковій розвідці “Український буквар. Історія і сучасність” [88]. Зокрема, автор виділяє шість періодів в історії українських букварів. Перший охоплює 1857 – 1862 рр. – час виходу з друку перших букварів новою українською літературною мовою. Другий період ще коротший, ніж перший: книжки початкової освіти встигли вийти протягом 1906 – 1907 рр., і треба зазначити, їх було чимало. Третій букварний період збігається в історичному плані з бурхливою політизацією українців на Східній Україні і охоплює 1917 – 1919 рр. Четвертий – припадає на 20-ті роки. Протягом 1922 – 1927 рр. вийшло кілька букварів. Їхні автори частково звернулися до методологічних засад, що впливали з більшовицької ідеології. П'ятий період в історії українських букварів найдовший: почався з 1931 року і тривав аж до 1991 року. Цей період знаменувався остаточним переходом освітньої справи під контроль ЦК ВКП (б). Шостий етап у розвитку українських букварів започатковується фактично з 1992 р. – часу появи букварів нового типу.

Спробу періодизації підручників з читання для початкової школи з 1857 – 1997 рр. здійснила і Н.Кузьменко [139]. Дослідниця виділила і обґрунтувала шість періодів, починаючи з букваря І.Федорова. Згідно з її концепцією, перший період триває з другої пол.XVI і до сер.XIX ст. – це так би мовити, підготовчий етап, час становлення технічних можливостей книгодрукування в Україні. Другий етап припадає на 50-90 рр. XIX ст., коли

з'явилися букварі П.Куліша (1957), М.Гатцука (1860), К.Шейковського (1860), Т.Шевченка (1861). Третій період у розвитку українських шкільних підручників триває з 1905 по 1917 р. Четвертий період – 1917 – кінець 20-х років (пов'язує його з історичним розвитком суспільства і появою букварів та читанок для червоноармійців, робітників, селян). П'ятий період – це початок 30-х – кінець 50-х рр. (регрес у розвитку підручників в умовах тоталітаризму, утвердження моделі інтернаціональної школи). І останній, шостий етап, охоплює 60-ті – поч. 80-х років. У цей період підручники перевидавалися декілька разів (10 – 15 перевидань) і задовольняли погляди Комуністичної партії та мали на меті виховати патріотів СРСР. На нашу думку, Н.Кузьменко варто було б виділити ще один період – 90-ті роки.

Запропоновані класифікації не безпідставні, оскільки враховують ті чи інші чинники. Можна помітити, що в них є багато спільного, зумовленого суспільно-політичними обставинами, що не могли не позначитися на змісті освіти, а отже – й на підручниках. У своїй роботі, що охоплює лише частину історії українських підручників, а саме 50-ті роки XIX – 50-ті роки XX ст., ми виділяємо 4 періоди, перший з яких пов'язаний з початком формування нової української літературної мови, поділ на наступні періоди зумовлений як зовнішніми чинниками (суспільно-політичними обставинами), так і фактом появи читанок з певними змінами змісту. Хоча ми спиняємося на регіональних відмінностях умов видання читанок* та їх змісту, проте поділ на кожен період стосується всіх теренів України – Східного і Західного, а саме:

І період – 50-ті роки XIX ст. – кінець XIX ст.

Умови на Східній Україні: несприятливі. Після короткого послаблення колонізаторського тиску на початку 50-х років XIX ст. дедалі сильнішими стають заборони, особливо з прийняттям Валуєвського циркуляра та Емського указу.

Тип підручників: поява перших букварів для недільних шкіл. Видано

* У дисертаційній роботі ми не враховуємо читанок, орієнтованих на школярів середнього та старшого шкільного віку, а лише згадуємо побіжно про них у процесі характеристики кожного періоду.

одну читанку для дітей після прийняття указів про заборону вживання української мови.

Умови на Західній Україні: порівняно сприятливі, у зв'язку з прийняттям Конституції 1848 року, але згодом вони погіршуються.

Тип підручників: поява перших читанок для дітей українською мовою.

II період – початок ХХ ст. – 10-ті роки ХХ ст.

Умови на Східній Україні: достатньо сприятливі, послаблено тиск цензури на україномовні видання в умовах падіння царського режиму та активізації руху української інтелігенції. Відбувається поживлення в упорядкуванні та виданні читанок.

Тип підручників: букварі та читанки для початкової школи.

Умови на Західній Україні: сприятливі; з'являється ціла низка підручників з читання для початкової школи.

Тип підручників: читанки для молодших школярів.

III період – 20-ті роки ХХ ст.

Умови на Східній Україні: погіршення у зв'язку з встановленням радянської влади та початком ідеологічного тиску.

Умови на Західній Україні: з 1919 року на Західних теренах спостерігається криза в упорядкуванні читанок, що пов'язано насамперед з історичними та політичними обставинами. Західна Україна в результаті історичних обставин опинилася у складі інших держав. Проте зрідка з'являються читанки.

Тип підручників: читанки.

IV період – 30-50-ті роки ХХ ст.

Несприятливі умови з огляду на панування тоталітаризму (радянської ідеології) у тому числі на Західній Україні після приєднання до УРСР Галичини, а також Буковини та Закарпаття. Кінець періоду пов'язаний із “передхрущовською відлигою”, що значно послабило вплив ідеології не тільки на культурне і суспільне життя, а й на кількість друкованих підручників та їх зміст.

Тип підручника: читанки для учнів початкових класів.

Зупинимося на більш детальному розгляді підручників з читання для початкової школи за визначеними періодами.

I період. Перші читанки новою літературною мовою з'явилися на Західній Україні*, а саме в Галичині, що на той час перебувала у складі Австро-Угорської імперії. В умовах конституційної монархії уряд більш-менш поступливо ставився до культур підвладних народів. До 1848 року умови для розвитку української культури складаються вкрай несприятливо. 1848 рік приніс деякі зміни для українського шкільництва, зокрема, було введено викладання української мови в народних та середніх школах Галичини і дозволено функціонування в них україномовних підручників. “Весною 1848 року в усій Австрійській імперії, в тому числі й у її провінції Угорщині, повіяло вітром перемін на краще, закладалися основи демократичного устрою суспільства” [95, 11].

Початок створення підручників з читання на Західній Україні пов'язаний з іменем визначного громадського й культурного діяча **Маркіяна Шашкевича**. Йому належить створення у 1836 році рукописної читанки під назвою “*Читанка для діточок в народних училих руських*”, що з'явилась друком уже після смерті автора у 1850 році. Її видав, на основі укладеного М.Шашкевичем рукопису, Я.Головацький. Вона мала назву “Читанка для малыхъ дітей до школьного і домашнього употреблення”. В оригіналі читанка становить чотири розділи і вступ, що містив 15 коротких розповідей.

Перший розділ “Повістки” складається з оповідань моралізаторського плану. У другому розділі “Басні” вміщено 32 прозові байки, також дидактичного спрямування. Третій розділ – “Повісті із Святих книг” – вміщував 15 розповідей, складених на основі біблійних сюжетів. Останній, четвертий розділ, що мав назву “Пісеньки і грачки діточії”, містив різні віршики, зокрема два з них належали М.Шашкевичу: “Вже сонце красно...” та “Марусенька мила...”.

* Західна Україна: Галичина, Буковина, Закарпаття.

Слід зазначити, що Я.Головацький вніс у першодрук “Читанки” деякі зміни: неназваному в рукописі вступному розділі він дав назву “Глава первая. Короткое изображение світа”, перейменував інші розділи (в результаті їх вийшло шість, а не чотири, як у рукописі М.Шашкевича): третій розділ “Повісті із Святих книг” подав після першого; вилучив кілька байок на свій розсуд. Крім того, зробив деякі лексичні, морфологічні та фонетичні виправлення русифікаторського спрямування (кривий – хромий, трубар – трубач, хто – хто, дощ – дождь та інші).

Пізніше, 1997 року у Львові книжку було перевидано з оригіналу і адаптовано до норм сучасного правопису. Її нова назва “Читанка для діточок в народних школах”. Укладачі, звертаючись до читачів, так характеризували цю книжку: “Сподіваємося, юних читачів привабить проста і щира мова “Читанки”, її доброзичливий, завше лагідний тон. Завдяки текстам книжечки, малюки засвоять елементарні поняття з географії, астрономії, ознайомляться з основними міфами, легендами і притчами зі Святого Письма, дістануть низку мудрих житейських порад і заповідей. “Читанка” виховує дітей у душі любові й поваги до Бога, послуху і покори в стосунках з батьками і вчителями, життєвої стійкості, правдивості, шляхетності, спонукає осуджувати заздрість, лінь, пихатість, сварливість, неохайність тощо” [171, 8].

Відомо, що і знаний письменник та педагог з Буковини *Юрій Федькович* опікувався освітою рідного народу. З цією метою він уклав у 1836 році читанку для школярів, яку, на жаль, не було видано. Така доля спіткала і упорядкований ним “*Буквар для селянських дітей на Буковині*” 1866 року. Розшукати рукописи нам не вдалося, тому вони не потрапили до аналізованого матеріалу.

Не можна оминати й читанку популярного свого часу громадського і культурного діяча, педагога й письменника родом з Закарпаття, греко-католицького священика *Олександра Духновича*. Його “*Книжица читальная для начинающих*” (Будень, 1847р.) відіграла важливу роль у тогочасній

педагогіці та освіті народу на Закарпатських землях. Вона написана загалом народною мовою, але із значними домішками церковнослов'янської. “Книжица” – одна з перших ластівок серед книжок такого типу на Закарпатті. До речі, за цей підручник у 1849 році автора було ув'язнено. Як відомо, О.Духнович широко обстоював ідею народності школи і виховання. Він усвідомлював, що подальша доля українського народу, його успіх у боротьбі за свою незалежність цілком залежать від виховання молодого покоління у дусі народності. “Для О.Духновича народність школи полягала не тільки в демократизації освіти, але й у навчанні дітей рідною мовою” [170, 121]. Поява “Книжиці” викликала велику радість не тільки на Закарпатті, але й у Галичині. За короткий проміжок часу здійснено три перевидання підручника, що свідчить про його актуальність для школи того періоду. Поява читанки була своєрідною відповіддю на посилену політику гноблення закарпатських українців (як і інших слов'янських народів, що становили половину всього населення Угорщини) з боку угорської влади. “Відомо, що на початку ХІХ ст. на закарпатських землях не було жодного букваря, написаного для народних шкіл. Користувалися сербськими букварями, часословами та псалтирями, подекуди в нагоді ставали львівські видання українських букварів, різних читанок для початкових класів тощо” [93, 14].

Перший розділ “Книжиці” – “О радостях школьних” – відкривається віршем, який одразу став популярним серед українських дітей і залишався таким аж до початку ХХ ст. Зокрема, там є промовисті рядки, що спонукають бажання вчитися: “Мамко, мамко, куп ми книжку, // Тинту [чорнило – Н.Б.], папір і табличку, // Бо я пойду до школи // Учатися поволі...// Там учаться, як на світі // Треба мудро, чесно жити...” [123, 4].

Підручник з читання містить у віршованій формі правила поведінки дітей у школі. Про це йдеться в таких розділах: “О делах школьних”, “О подарках”, “О погрешениях и казнях [покаранні – Н.Б.] детей”, “О забавках”. Переважна більшість творів, вміщених у читанці, має повчальний характер. Особливо важливо, що у своїй “Книжиці” О.Духнович ознайомлював

українську дитину з надбанням інших культур. Зокрема, автор звертається до філософських повчань античності (наприклад, Діогена).

Наприкінці книжки подано додаток “Упражнение в гражданском чтении или рукописи” (вірші та оповідання), “Упражнения в скорописи”, “Рахунки”, “Сравнение букв в четырех языках”, “Упражнение в словянском чтении”, “Упражнение в немецком чтении”, “Упражнение в мадыарском чтении”, “Упражнение в немецком чтении”. Як вважає Ф.Науменко, це була перша енциклопедія елементарних знань для українських дітей рідною мовою [170, 21].

Конституція 1848 року, за якою жила Австро-Угорщина, особливо демократизувалася після 1868 року. Згідно статей Конституції, кожен з восьми народів-підданців Австро-Угорщини одержував право і можливість розвиватися в культурно-етнічному спрямуванні.

Для Галичини починалася доба українського Відродження. Пожвавилася робота над українськими підручниками. Плідною на ниві створення підручників була діяльність **Олександра Барвінського** – визначного педагога, історика, громадського і політичного діяча. Проте він займався укладанням читанок не для початкових класів, а для середньої школи, гімназій, учительських семінарій. Так, наприклад, 1870 року з’явилася “Руська читанка для высшей гімназії”, 1871р. – “Руська читанка для низших клясь середніх шкіл”, 1916р. – “Читанка для приготовної кляси учительских семінарій” та інші. Всі вони видані у Львові. До речі, під впливом П.Куліша, він створює серію підручників для українських шкіл “Виїмки з українсько-руської літератури”, “Історія української літератури”, “Вибір з української літератури” тощо. Доробок О.Барвінського з об’єктивних причин не став предметом нашого аналізу, хоч у назвах фігурує слово “Читанка”.

Для повноти картини варто сказати, що згодом з’являються книжки для народу мовознавця, етнографа, історика та педагога **Омельяна Партицького** – “Зоря” – читаночка для сільських людей (Львів, 1881р.); визначного громадського діяча, етнографа, педагога і публіциста **Володимира Шухевича**

– “Веснянка” – читанка для малих та старих (Львів, 1881р.); письменника, освітнього і культурного діяча *Володимира Шашкевича* (сина Маркіяна Шашкевича) – “Зоря” – читаночка для сільських людей (Львів, 1872р.); педагога *Остана Левицького* – “Руська читанка для шкіл народних в Галичині” (Львів, 1872р.); педагога і філолога *Костянтина Лучаківського* “Руска Читанка для низшихъ клясъ середніх школъ” (Львів, 1871р.) та “Читанка” (Львів, 1892р.). Ці книжки ми також не розглядаємо, оскільки вони адресовані учням старших класів. “С нами Бог” – таку назву мала читанка для буковинського народу, що вийшла друком у Чернівцях 1892 року. Вона невеличка за обсягом. Уже назва говорить про орієнтацію книги. І дійсно, книжка містить твори, що відображають норми та правила поведінки набожної людини.

На Східній Україні поява перших книжок для початкового читання новою українською літературною мовою стала можливою лише з кінця 50-х рр. ХІХст. Це були букварі. Вони призначалися для недільних шкіл. Недільні школи – новий тип народної школи для навчання неписьменних дітей (а саме підлітків) та дорослих. Букварі для цих шкіл з’явилися у 50-х роках ХІХ століття. Викладали у недільних школах студенти, вчителі гімназій, професори університету. Школи мали добродійний характер, і вчителі не отримували платні. Першу недільну школу було відкрито, згідно з довідником “Українська література” [243], в Полтаві 1858 року. Згодом відкрилася ціла низка недільних шкіл у Києві, Харкові, Полтаві, Ніжині, Чернігові, Житомирі, Миколаєві, Одесі. З 1859 – 1860 рр. їх налічувалося в Україні 111* (за іншими джерелами їх кількість становила 68 [161]; 67 – згідно з даними Н.Полонської-Василенко [194]). Педагог, мовознавець і етнограф *Каленик Шейковський* – один із ентузіастів створення недільних шкіл у Києві – складає у 1860 році (тоді він був студентом Київського університету) і видає 1861 року підручник для цього типу шкіл

* Кількість недільних шкіл за кн. “Українська література у портретах і довідках: Давня література – література ХІХ ст.: Довідник” – К.: Наук. думка, 2000. – С. 218-220.

“Домашня наука. Вищі початки” (2 частини).

Недільними школами дуже швидко зацікавилися відповідні структури у Петербурзі, тому занепокоєний швидким зростанням кількості таких шкіл і національним напрямом їх діяльності, царський уряд з початку 1860 р. став запроваджувати різні обмеження. Відповідно до обіжника міністра народної освіти (травень 1860р.) недільні школи повинні були відкриватися і функціонувати під наглядом освітнього начальства.

Навчання неосвічених верств населення мало відбуватися, згідно з цим циркуляром, за єдиними програмами і підручниками, схваленими міністерством. Засновувати школи і керувати ними могли лише “благонадійні” люди. До кожної недільної школи з 1861 року призначався священик та посилювався нагляд з боку поліції.

Невдовзі, у липні 1862 року, вийшов наказ про закриття українських недільних шкіл, а разом занепали й видання для початкового читання. Загалом їх встигло вийти друком небагато. Зокрема 1857 року з’явився буквар *Пантелеймона Куліша “Граматка”* – так на той час називали буквар (опублікований у С.-Петербурзі), досить великого обсягу – 149 сторінок. 1860 року вийшла *“Українська абетка” Миколи Гатицука* (опублікована в Москві). 1861 року в Петербурзі – *“Букварь южнорусскій” Тараса Шевченка*. Цей буквар Т.Шевченко почав укладати ще 1859 року, коли повернувся з України до Петербурга. 1860 року роботу було завершено. Але надрукований буквар з’явився на початку січня 1861 року. Названі підручники містили тексти для читання – фольклорні та авторські (хоча загалом їх було небагато).

Ми не спиняємося на огляді також і цих підручників, оскільки їх адресат не належав за віком до початкової школи, проте вважаємо за потрібне згадати про них, оскільки, безсумнівно, практика укладання позитивно позначилася на змісті підручників для дітей молодшого шкільного віку. Зокрема Т.Шевченко, розуміючи необхідність прилучення простого люду до освіти, подає взірець, як потрібно “братися за діло освіти” [69].

Зауважимо, що власне читанки для учнів початкових класів на Східній Україні могли з'являтися лише у 80-х рр. ХІХ ст. Це можна пов'язати із вкрай несприятливою суспільно-політичною ситуацією на східних теренах України через суворі заборони та утиски з боку царського уряду щодо української мови. Зокрема, 1863 року з'явився тасмний, так званий, Валуєвський циркуляр, яким міністр освіти П.Валуєв забороняв видавати підручники й інші книжки українською мовою, мовляв, ніякої української мови не було, нема і не може бути. Та цим справа не обмежилася. 1876 року вийшов ще суворіший щодо прав українців – Емський указ. Ним заборонялося: “а) ввозити на територію Російської імперії будь-які книжки українською мовою з-за кордону; б) публікувати оригінальні твори українською мовою; в) публікувати українські переклади з будь-яких мов світу, в тому числі і з російської мови; г) заборонялися театральні вистави і концерти українською мовою; г) заборонявся друк українських текстів під нотами, себто вже не можна було друкувати навіть української народної пісні, складеної 100, 200 чи й 300 років тому...” [195, 13]. Невдовзі, 1878 року, виходить знову таємний царський указ про заборону друкувати або ввозити в межі Росії будь-які книжки українською мовою.

Саме внаслідок нестерпних умов, культурне життя на Східній Україні завмирає і переміщується на терени Західної України.

Велике значення для навчання читання дітей молодшого шкільного віку в українських школах мали праці педагога *Тимофія Лубенця* (друкувався під псевдо Норець та Т.Хуторний). Попри накази та заборони щодо вживання української мови на Східній Україні, йому вдається видати 1882 року у Львові рідною мовою буквар “ГраMATка. Український буквар” під псевдонімом Норець, за що він був усунений з посади директора народних шкіл на Київщині. Згодом, ще за життя автора, буквар було перевидано кілька разів (1906, 1917 та 1922 рр.) у Києві. Це означає, що професійний рівень підручника достатньо високий. У ньому широко представлені фольклорні твори: вірші, дитячі пісні, примовлянки, приказки. Заслуговує на

увагу і його “Чытанка. Перша кныжка після граматкы. Зь 60 малюнками” під псевдонімом Т.Хуторний, яка побачила світ 1883 року в Києві. На звороті обкладинки зазначено: “Дозволено цензурою”. Загалом, читанка складається із 25 розділів, щоправда, невеличких за обсягом, проте автор намагався охопити всі доступні дитині сторони буття людини. Читанка містить 124 сторінки. Останній 25-й розділ має назву “Церковно-славянская грамота”. Тут подано азбуку: церковно-слов’янські літери та їх відповідники українською мовою, наведено фрагменти з Біблії церковно-слов’янською та (що дуже важливо) українською мовою.

Т.Лубенець поряд із друкованими текстами для читання паралельно подає Письмо, причому, завдання поступово ускладнює. Це засвідчує, що автор був мудрим педагогом, який добре знався на теорії та методиці початкового навчання і підійшов до укладання читанки виважено, професійно. Книжка хоч і не зажила великої популярності (з огляду на заборони українського слова), проте була однією з найкращих у I періоді. 1918 року читанку перевидано з невеличкими змінами. Автор-упорядник поширив розділи, додавши нові твори. Загалом же Т.Г.Лубенець понад 50 років присвятив педагогічній праці. Йому належать такі розвідки: “Педагогічні бесіди”, “Про наочне викладання”, методичний посібник для вчителів “Керівництво до “Зернинки” – книга в 4-х частинах для читання, письма і практичних вправ у початкових класах. І сьогодні книжка заслуговує на увагу сучасних дослідників.

Отже, варто наголосити, що в I періоді, з’явилася неповторна когорта авторів, які старанно дбали про розвиток в Україні освіти молодшого школяра способом впровадження читанок та букварів, не зважаючи на несприятливі суспільно-політичні умови. Узагальнені та систематизовані дані про підручники з читання подаємо в таблиці 1.1.

II період. Наприкінці XIX століття, а особливо на початку XX століття, в Галичині загострюються національні форми боротьби. Формується ідея незалежної України, що не могло не позначитися на змісті виховання молоді

загалом та укладанні підручників зокрема. Зрештою, це спричинилося до злиття ідеї правди і добра з ідеєю національного виховання, причому пріоритетним стало національне виховання, що простежується у доборі матеріалу й для підручників початкової школи, зокрема, у доборі автури. Так, у всіх досліджених нами читанках Західної України, вміщено твори знакового для української культури автора – Т.Шевченка, як правило, їх було не менше трьох, а то й більше.

Таблиця 1.1

Підручники для початкового читання 1847 – 1883 рр. (I період)

Автор	Назва	Рік	Місце видання
Олександр Духнович	Книжица читальная для начинающих	1847	Будень
Маркіян Шашкевич	Читанка для малих дітей до школьного і домашнього употреблення	1850	Львів
Пантелеймон Куліш*	ГраMATка	1857	С.-Петербург
Микола Гатцук*	Українська абетка	1860	Москва
Тарас Шевченко*	Букварь южнорусский	1861	С.-Петербург
Т.Хуторний (Тимофій Лубенець)	Чытанка. Перша книжка після граматкы	1883	Київ

У 1902 році побачила світ читанка **Омеяна Поповича** під назвою “*Читанка і граMATика для шкіл народних. Часть I. (Для 1 і 2 року науки)*”, видана у Відні. Треба зазначити, що ця книжка з читання перевидавалася кілька разів (до 1915 року) без змін. Має значний обсяг – 124 сторінки та містить шість розділів. Спочатку автор подає буквар, а з 81-ї сторінки пропонує твори для читання. Цей розділ так і називається – “Читанка”. VI розділ має назву “ГраMATка”, де подано елементарну інформацію мовознавчого змісту: літери, слово, речення тощо.

* Зірочкою позначено перші букварі на Східній Україні, призначені для недільних шкіл. Оскільки власне читанок для дітей молодшого шкільного віку тут не було, ми називаємо ці книжки як першу ластівку початкової освіти на згаданих теренах.

Розділ “Читанка” порівняно невеликого обсягу – 33 сторінки. До неї упорядник залучив твори знаних українських письменників, а саме: Данила Млаки (псевдонім Сидора Воробкевича), Юрія Федьковича, Лесі Українки. Переважна більшість творів читанки складена самим упорядником. Це, здебільшого, науково-популярні розповіді, підписані криптонімами О.П. На початку читанки упорядник подає народні приповідки (тобто прислів’я та приказки) в алфавітному порядку. Наприклад:

“Аби хліб та вода, то нема голода.

Бог батько.

Воду вари, вода буде” тощо.

Той факт, що читанка перевидавалася декілька років поспіль, свідчить про її популярність та попит серед української спільноти.

1917 року у Володимирі-Волинському з’являється “*Читаночка для чемних діточок*”, обсягом 40 сторінок. На обкладинці упорядників не зазначено. Підручник насичений світлинами – вони є на кожній сторінці. Як і читанка О.Поповича, також починається прислів’ями на зразок:

“Або волі добути, або дома не бути.

Блисне сонечко і в наше віконечко” тощо.

Упорядники читанки використовували вірші, які частіше подавали рядком, а не строфою з метою доступнішого сприймання. Це твори або фрагменти з них, Т.Шевченка, Марійки Підгірянки, Лесі Українки, Б.Грінченка.

Зусиллями Подільської Губерніяльної Народної Управи у 1918 році в місті Кам’янці-Подільському вийшла друком “*Читанка для школи. Перша книжка після букваря*”, обсягом 48 сторінок. На титульній стороні обкладинки поряд із назвою подано уривок з вірша Т.Г.Шевченка: “Учітеся, брати мої, Думайте, читайте, І чужому научайтесь, Й свого не цурайтесь!”. Матеріал підручника з читання розподілено за такими розділами: “Сім’я та рідня”, до якого увійшли твори різних фольклорних жанрів (наприклад, колискові, примовлянки, потішки, забавлянки, віршики-пісеньки, загадки та

приказки); коротенькі розповіді про маму та рідних, про стосунки дітей з дорослими. Другий розділ – “Без рідних та близьких”. Третій розділ – “Хата й двір” ознайомлює дітей з улаштуванням хати, доквіллям. Цей розділ найбільший, порівняно з іншими, й охоплює 24 сторінки. До речі, авторів поряд із творами не зазначено, що знижує вартість книжки.

У Коломиї 1919 року (видавництво “Довбуш”) побачила світ читанка “Веснянка”. Вона була готова ще на початку 1918 року та матеріальні труднощі затримали вихід на рік. Упорядник – сільський вчитель з Косова **Богдан Заклинський**. На прохання автора Марійка Підгірянка спеціально склала для читанки декілька віршів. Усього в читанці 19 творів. Сам упорядник написав чимало прозових, досить якісних текстів. Обсяг читанки – 32 сторінки. На обкладинці є зображення тризуба, а вгорі надпис – “У. Н. Р. Державна початкова низша школа”, оскільки саме в січні 1919 року відбулася злука українських земель в одну державу – Українську Народну Республіку. До речі, в жодній читанці Східної України не було відображено ні в текстовому матеріалі, ні в зовнішньому оформленні такого важливого факту.

Створення Західно-Української Народної Республіки сприяло кардинальним змінам в організації шкільництва. Всі школи на території республіки, відповідно до закону від 13 лютого 1919 р., ставали державними. Неукраїнському населенню краю гарантувалося право на школи з навчанням рідною мовою. Здійснювався пошук засад розбудови системи шкільництва в краї. З цією метою проводились учительські з’їзди, публікувалися в пресі різні думки щодо організації шкільництва [235].

На початку 1919 року проблема укладання нових якісних шкільних підручників стояла досить гостро як у Західній, так і Східній Україні. Цю проблему було порушено, зокрема, на з’їзді делегатів українського вчителства 3 лютого 1919 року. Цікаву думку про потребу спільних підручників для Західної і Східної України висловила на шпальтах часопису “Учительський голос” (Коломия) Марія Кузьмова. Вона підкреслювала прийнятність підручників Східної України для Галичини: “По моїй думці,

найкраще було би на цей переходовий час передрукувати з деякими змінами ті, що їх вживають в народніх школах Київщини. Крайня пора вже перестати нам обманювати себе та на силу вмовляти себе, що все наше, що за Збручем (крім Дніпра, степів, пісень, народних одягів, цукру, муки і сала) безвартне, нецінне, а все, що із заходу або хоч після чужого взірця зроблене, це добре, шляхотне і мудре... Книжки, що їх вживають в народніх школах на Україні, а саме в Київщині, отсі: в I-му класі “ГраMATка” (укладу Норця), в II-му “Читанка” (укладу Хуторного), в III-му “Рідне слово” (читанка укладу Бориса і Марії Грінченків). Прочитуючи ці книжки, мимоволі я згадувала слова нашого Тараса: Нема в світі України // Нема другого Дніпра // А ви претесея на чужину // Шукати другого добра!..” [141, 3].

Пожвавлення культурного життя на Східних теренах України спостерігаємо лише на початку ХХ століття: “Вже перші роки ХХ ст. ознаменувалися загальним розворушенням навіть на підросійській Україні, українських видань і припливом нового інтересу до українства та українського письменства” [100, 567]. Цьому сприяли відомі політичні зрушення в Російській імперії, зумовлені подіями 1905 року, а згодом – подіями 1914 – 1920 рр. в самій Україні. Зокрема, у 1905 році царським урядом (після підписання Миколою II Тимчасових правил друку) було скасовано заборону на українське друковане слово. Почали засновуватися просвітницькі товариства, постала українська преса. Настав новий етап і в розвитку національного книгодрукування для початкової школи. Педагоги і культурно-громадські діячі активно взялися за створення та видання підручників рідною мовою.

З’являється ціла серія підручників з читання для дітей молодшого шкільного віку, власне, це букварі, в яких текстів для читання було обмаль, тому згадуємо їх лише побіжно, не вносячи у зведену таблицю. Так, наприклад, у 1906 році побачив світ у друкарні С.-Петербурга “Український Буквар” видатного педагога і громадського діяча **Софії Русової** (саме там вимушено тоді перебувала родина Русових), виданий Добродійним

видавничим Товариством, на той час уже організованим у Петербурзі українськими діячами. Складений він був за підручником О.Потебні, обсягом 32 сторінки. Цього самого року в Києві з'явилися букварі вже згаданого **Тимофія Лубенця** (під псевдонімом Норець) *“ГраMATка. Український буквар з малюнками”* (48 стор.) та в Полтаві **И.Пухальського** *“Український початковий букварець”* (23 стор.). У Києві 1907 року виходить друком *“Українська граматка до науки читання й писання”* (64 стор.), складена **Борисом Грінченком** (упорядкована ще 1888 року). *“Українська школа. ГраMATка”* (116 стор.) – таку назву мала граматка, яку склав **Г.Неводовський** 1907 року в Чернігові. У цьому році в Полтаві побачив світ буквар **О.Базилевича** *“Рідна мова. Український буквар”* (76 стор.). Зауважимо, що не йдеться про структуру названих букварів, оскільки в цей період було вже достатньо читанок.

Цікавими є погляди на ці підручники сучасників, зокрема педагога та письменника Юрія Будяка у статті *“Українська шкільна література”* (журнал *“Українська хата”*, 1911р.). Проаналізувавши такі букварі, як *“ГраMATка. Український буквар”* (Норець, 1906), *“Український буквар”* (С.Русова, 1906), *“Рідна мова”* (О.Базилевич, 1907), *“Українська граматка до науки читання й писання”* (Б.Грінченко, 1907), *“Українська школа. ГраMATка”* (Г.Неводовський, 1907), *“ГраMATка”* (С.Черкасенко, 1907), автор дійшов висновку, що *“найкращими для науки рідного слова в школі й дома будуть граматки Неводовського, Грінченка, Базилевича; для вчення дома – граматки Русової і Черкасенка. Що ж до граматки Норця, то користуватися нею можна, на наш погляд, тільки за браком кращої”* [41, 361].

За словами Н.Дзюбишиної-Мельник, *“упорядники букварів в більшості своїй не були професійними шкільними вчителями, але як представники української інтелігенції вважали своїм обов'язком просвітити народ як у плані грамотності, так і щодо усвідомлення власної самобутності”* [88, 45]. Так, письменник Володимир Леонтович, розуміючи згубні наслідки насильницької русифікації сільських дітей, написав ґрунтовне дослідження

“К вопросу о составлении учебников для сельских школ”, з яким виступив у 1901 році на Полтавському губернському земському зібранні. Проаналізувавши зміст шкільних підручників (читанку та збірник задач), письменник зауважував, що вони мають сприяти розумовому розвитку учня, давати якомога більше необхідних знань про природу й суспільство, знайомити з географією та історією рідного краю. А також, на його думку, покликані знайомити дітей з правами і обов’язками людини в суспільстві, із законами, необхідними у житті селян [147].

На цей період припадає створення низки вже власне читанок: Олександра Білоусенка “Вінок” (1905, 1911), Бориса та Марії Грінченків “Рідне слово” (1912), Спиридона Черкасенка “Рідна школа” (1912).

Благородній меті виховання дітей на ґрунті рідної культури прислужилася і читанка-хрестоматія “*Вінок*” **Олександра Білоусенка** (псевдонім знаного педагога, письменника, громадського і державного діяча Олександра Лотоцького). Перше видання побачило світ 1905 року в Петербурзі. Тоді це була невеличка, порівняно з її другим виданням, книжечка обсягом 192 сторінки. Автор читанки згадував: “Коли цензурні перешкоди впали і вже можна було не в’язатися вибором матеріалу, спеціально для дітей призначеного (бо до того часу лектуру для дітей у засаді заборонялося), я почав наново цю читанку опрацьовувати, присвячуючи на те увесь вільний час, що залишався у мене після службової, громадської та літературної праці, - праця над “Вінком” була для мене наймилішим спочинком та дуже мене захоплювала” [31, 9]. 1911 року цю читанку було доповнено і перевидано (до речі, надруковано її було в московській друкарні). Читанка, обсягом 512 сторінок, складається з шести великих розділів: “Серед маленьких дітей”, “Що живе на світі”, “Що росте”, “Од льоду до льоду”, “Серед людей” (сюди входять підрозділи “Розум”, “Праця”, “Правда, рівність, братерство”, “Рідне”), “Бог і люди”. Як бачимо з назв, вона увібрала твори різноманітної тематики. Зазначимо, що вперше вірші

Т.Шевченка доповнено світлинами із зображенням поета, його оселі в селі Моринцях та могили в Каневі.

Схвально відгукнувся про цю читанку Ф.Слюсар у журналі “Світло” за 1911 рік. У своїй статті “Огляд українських шкільних підручників” автор зазначав: “Хоч невелике число читанок ми маємо, але вони цілком могли б задовольнити потреби школи. На першому місці треба поставити читанку Білоусенка «Вінок», що недавно тільки видрукована... Тут зібрані перлини нашої літератури народньої і художньої і зібрані в певній системі, котра показує, що впорядчик добре розуміє дитячу психологію і зумів підібрати все те, що може зацікавити дитину. Не будемо довго балакати і докладно розбирати цю читанку і скажемо тільки, що вона цілком заповнила нарешті ту прогалину, котра була в нашій шкільній літературі” [224, 34].

1912 року в Києві нарешті з’явилася друком читанка *Бориса та Марії Грінченків* “Рідне слово. Українська читанка” (Перша після Граматки книга до читання). Цю книжку створено ще 1889 року. Спочатку Борис Грінченко уклав її для своєї доньки [76]. Рукописною читанкою користувалися й інші діти, яких він учив, працюючи вчителем в Олексіївці. Відомо, як важко було друкувати книжки для українського читача в царській Росії, оскільки панувала заборона на україномовні книжки, а з 1895 року, виключно, на дитячу книжку. І тільки після 1905 року, коли були зняті деякі заборони на українське слово, Борисові Грінченку вдалося опублікувати свою “Українську граматку”. Він хотів підготувати до друку й читанку під назвою “Рідне слово”, але не встиг. І вже після його смерті Марія Загірня, додавши до читанки трохи свого матеріалу, видає її дещо переробленою. Поряд із прізвищем Бориса Грінченка з’являється її ім’я. Читанка містить 30 параграфів різноманітної тематики, обсягом 167 сторінок. Важко переоцінити роль читанки Бориса та Марії Грінченків для українського малого читача, особливо перший випуск, коли був повний вакуум україномовної книжки у Східній Україні. По суті, “Рідне слово” – прообраз сучасних дитячих енциклопедій. Саме тому вона залишається актуальною і

для сучасного читача. До цього Б.Грінченко 1882 року уклав рукописну дитячу читанку з незвичною назвою “Од снігу до снігу”, яка через цензурні перешкоди не змогла побачити світ. Борис Грінченко вболівав за долю свого народу та української мови, переживав різні утиски, хвилював його і жалюгідний стан шкільництва в Україні, особливо в селах. З цього приводу він пише чимало статей та розвідок, у яких порушує актуальні проблеми української школи в умовах заборони українського слова. Серед них – “На беспросветном пути”, “Яка тепер народна школа на Україні”, “Якої нам треба школи”, “Народні вчителі і українська школа” тощо. У цих та інших працях він піддавав нищівній критиці підручники як з читання, так і з арифметики, писані російською мовою. Матеріал цих книжок чужий українській дитині, оскільки є відмінності в лексиці, синтаксисі, багатьох слів дитина не розуміє. “У підручниках, з якими він (український школяр) має справу, чужа йому не тільки мова, але й зміст, бо весь навчальний матеріал у них пристосовано не до української, а до великоросійської школи” [78, 18]. І для прикладу Б.Грінченко наводить опис російської хати на селі з довкіллям з російської читанки Радонежського. Зрозуміло, що все те – і дерев’яний зруб, і півники на шпилі, і берези навколо хати – далеке від свідомості української дитини. Та й прислів’я, приказки, загадки й казки, що їх пропонують читанки з російського фольклору, знову ж таки чужі українській дитині. Як і неблизька їй історія, що подається у підручниках: “Гляньте ви на читанки шкільні, і скрізь одно бачите: зовсім нічого про Україну, або якась нікчемна плутаниця, а часом таки й брехня. А замість історії української скрізь історія московська викладається так, мовби то вона нашому чоловікові рідна. Та ще й яка історія! Що ступнеш, то скрізь хвали та гімни земним божкам: Павлові, Миколі, Петрові, похвали Суворовим, Корниловим, Скобелевим і всій російській солдаччині! Тут “усякі подвиги” рабської вірності. Читаєш усе це – і одчай тебе обнімає: скрізь великодухі монархи та вірні їм раби, – раби рабують, а монархи – милують чи карають. Ані проміння надії, що може інак

бути... З школи, з книги, навіть звідти, звідки світ мусів би йти, нам проповідувано рабство” [43, 256].

1912 року з’являється читанка *Спиридона Черкасенка* “Рідна школа”, видрукована в С.-Петербурзі. На другій сторінці упорядник зазначив: “Софії Федорівні Русовій з почуттям глибокого поважання присвячую цю працю”. Починається читанка віршем Т.Шевченка “Учітеся, брати мої...”. До речі, цей вірш чи не найчастіше трапляється у підручниках. Багата змістом читанка складалася з 12 розділів, обсягом 164 сторінки. Перші чотири розділи та останній (дванадцятий) подавалися автором без назви, хоча за назвами та змістом запропонованих творів у третьому розділі легко можна визначити тематику: зима, зимові явища, розваги та свята. Наступні розділи мали назви: п’ятий – “Тварі”, шостий – “Весна”, сьомий – “Птаство”, восьмий – “Літо”, дев’ятий – “Риби, гади, комахи тощо”, десятий – “Осінь”, одинадцятий – “Про рослини тощо”.

Слід зазначити, що читанка “Рідна школа” кілька разів перевидавалася. Зокрема, 1917 року в Києві її було видано з деякими змінами. Також того року і під тією ж назвою видано читанку С.Черкасенка, але з позначкою “Читанка перша”. 1919 року побачила світ “Рідне слово” (Читанка друга). Угорі титульної сторінки зазначено: видавництво “Українська школа” під орудою С.Русової, Ю.Сірого, Я.Чепіги і С.Черкасенка. Обсяг становив 94 сторінки – це значно менше, ніж у першому виданні. Відрізнялася вона від попередньої також і структурно. Так, новий матеріал подавався переважно без поділу на розділи. Істотним недоліком було те, що авторів творів не зазначено ні у змісті, ні поряд із творами на сторінках. У 1922 році у Вінниці з’явилося ще одне видання читанки С.Черкасенка “Рідна школа”. (Читанка друга. Всеукраїнське Державне Видавництво. Подільська філія). У правому верхньому куточку титульної сторінки зазначено: “Пролетарі всіх країн, єднайтесь”. Але на другій сторінці вказано: Вінниця. Друкарня т-ва “Просвіта”, 1919 рік. Обсягом вона була 114 сторінок. Тут є частина творів читанки 1912 року. Проте є й нові, зокрема розповідь науково-популярного

плану “Аероплан”. Через тривалий проміжок часу (1927 року) видавництво “Українська школа” перевидало підручник. Взявши за основу читанку 1919 року, автор-упорядник до цього видання додав і декілька нових творів, зокрема, розповідь “Наші великі люди” (автори С.Єфремов та С.Черкасенко). Читанка складалася із дев’яти розділів, обсягом 144 сторінки. Прикметно, що до останнього розділу автор долучив “Гімн” П.Чубинського. У читанках Східної України це трапляється вперше. У читанках Західної України “Гімн” залучено ще у 1917-19 рр. Так, у “Букваревій читанці” (Коломия, 1919) вміщено “Народний гімн” (стор. 29) та розповідь про УНР і подається зображення тризуба.

Наші спостереження спонукають до думки про те, що українські підручники з читання для молодших школярів початку ХХ століття мали чітко виокремлену національну спрямованість. З методичного погляду вони були якіснішими від офіційних російськомовних, значною мірою відповідали проблемам та інтересам української дитини, українського народу.

Далі видання підручників припиняється на кілька років, оскільки, як відомо, з початком війни 1914 року до революційних подій на Східній Україні повністю було заборонено українське друковане слово і все, що пов’язане з українством.

За період визвольних змагань в Україні з’являється ще кілька підручників з читання для молодших школярів. Це читанки О.Стешенко “Рідні колоски” (1917), перевидало “Читанку” Т.Хуторного (1918), П. Петрушевського “Рідне слово” (1918), Марії Грінченко “Наша рідна мова” (1918) та П. Ковалевського “Рідний край” (1919).

Варто наголосити на читанці *Оксани Стешенко “Рідні колоски”*. (Частина I-II. Читанка для молодших класів гімназії), що була видана 1917 року у друкарні Української Центральної Ради. Вона велика за обсягом – I частина містить 158 сторінок, II – 284 сторінки (порівняно з іншими, була чи ненайбільшою на той час). Мету читанки автор вбачала в тому, щоб: а) познайомити дітей з духом рідної мови; б) розвинути в них любов до

художньої літератури; в) дати якомога більше художніх зразків для роботи в класі та позакласної розваги дітей. Враховуючи все це, О.Стешенко намагалася підібрати матеріал здебільшого з творів найкращих письменників української літератури. Є в читанці і зразки дитячої зарубіжної літератури подані в перекладах найкращих письменників. Авторка намагалася підібрати статті, зміст яких би виховував у дітях любов до людей взагалі, до товаришів, до рідного краю, до правди, братерства та рівності. Крім того, залучала і такі, які б перейняли дитяче серце симпатією до тварин, рослин і взагалі всього, що оточує дитину в житті. Пишучи про це в передмові, автор підсумовувала: “Таким робом, матеріал читанки складено, по можливості, концентричними колами: душа дитини, збудження симпатії до людини, звірів, рослин, побут народний, народна поезія, історичні спогади” [231, 3]. Ідея концентричних кіл виявилася настільки плідною, що її підхопили педагоги кінця ХХ – початку ХХІ ст.

1924 року другу частину читанки “Рідні колоски” було перевидано із позначкою: “Читанка для 3-ої і 4-ої групи трудшкіл. Науково-Педагогічний Комітет Головоцвуху Наркомосвіти для вжитку в установах соціального виховання дозволив”. Мета її – познайомити дітей з соціальним життям. Власне на це і скерована більша частина матеріалу. Оскільки соціальне життя на Україні відбувається серед рідної природи, підґрунтям його, на думку авторки, є праця. Про це зазначено у передмові до читанки. Крім цього, пропонувала деякі методичні поради вчителям щодо використання творів з тих чи інших комплексних тем. Увесь матеріал читанки поділений на три розділи: перший – соціальне життя, другий – праця, третій – краєзнавство. Починається з епіграфа, який скеровує увагу на духовний світ дитини: “З колосків життя нового В’яжем пишний сніп”.

З деякими змінами 1918 року в Києві було перевидано підручник з читання *Т.Хуторного* (Тимофія Лубенця) “*Читанка. Перша книжка після граматики*”. Розділи ті самі, що і у виданні 1883 року, але дещо поширені за рахунок нових творів.

Читанка *Марії Грінченко* “*Наша рідна мова*” побачила світ у період існування української держави 1918 року в Києві, у друкарні Всеукраїнського учительського видавничого товариства “Всеуито”. Книжка містить 84 твори різноманітної тематики. Це і фольклорні загадки, казки, колядки веснянки, і авторські вірші, байки, казки, оповідання, і (що особливо важливо) перекладні твори. Переклади робила особисто Марія Грінченко. Обсяг підручника – 79 сторінок. Читанку на розділи не поділено, проте твори розташовано в логічній (власне, тематичній) послідовності. Спочатку – про зиму і зимові явища та свята, про весну із святами, що їх відзначають цієї пори, про літню та осінню пори року. Звісно, тут згадуються рослини і тварини та зміни, що відбуваються з ними кожної пори. Трапляється й кілька творів про рідний край, наприклад, вірш “Україна” В.Самійленка, розповіді “Рідний край” Б.Грінченка, “Київ”, “Дніпро” М.Загірньої.

Цього самого року в Черкасах з’явилась читанка *П.Петрушевського* “*Рідне слово*”. Книжка налічує 211 творів, обсяг становить 96 сторінок. Чітко не структуровано, твори тематично не згруповано.

Наступного року – 1919, у Харкові побачила світ читанка “*Рідний край*”. На титульній сторінці зазначено: “Читанка з малюнками для початкових народних шкіл уложена гуртком слобожан під керуванням *П.Ковалевського*”. Вона містить 163 твори. Обсяг читанки – 121 сторінка. Твори згруповані тематично у розділи (всього їх 13): “Зима”, “Сім’я”, “Хата”, “У дворі”, “Школа”, “Весна”, “Сад та город”, “Степ та поле”, “Літо”, “Біля води”, “У лісі”, “Осінь”, “Часи року та яви природи”. Потрібно наголосити, що авторів за текстом книжки не вказано, за невеликим винятком деяких, а лише в кінці книжки у змісті. Це недоцільно і незручно, адже дитина повинна одразу бачити автора і знати, кому належить твір. Окрім цього, є ще й деякі неточності. Так, поряд із віршем “Осінь” (“Висне небо синє...”) – стор.107 зазначено автора П.Капельгородського, насправді ж вірш написав Я.Щоголів.

Отже, у II періоді вийшло на Західній Україні чотири читанки, на Східній Україні – одинадцять. Коло укладачів поповнили професійні

педагоги, як-от: Олександр Білоусенко, Борис та Марія Грінченки, Оксана Стешенко. Педагоги, культурні й громадські діячі, власне, представники свідомої української інтелігенції не були байдужими до освіти свого народу і розуміли важливість навчання в Україні рідною мовою. З середини ХІХ і до початку ХХ ст. було створено підручники, близькі й доступні українській дитині. Підручники початку І періоду, як і підручники ІІ, мали яскраво виражену національну спрямованість. Педагоги добре розуміли, що загальнолюдські цінності можна прищепити лише через національне виховання. Зміст творів скерований на виховання любові до рідного краю, народу, його історії, культури, що сприяло пробудженню у дітей національної свідомості, гідності, формуванню органічного національного способу мислення. Показово, що це були підручники, адресовані дитині молодшого шкільного віку. У виразнюємо наявний стан у таблиці 1.2.

Таблиця 1.2

Читанки для молодших школярів 1902 – 1919 рр. (ІІ період)

Автор	Назва	Рік	Місце видання
О.Попович	Читанка і граматики для шкіл народних (для 1 і 2 року науки)	1902-1915	Відень
Олександр Білоусенко	Вінок Вінок	1905 1911	С.-Петербург Москва
Борис та Марія Грінченки	Рідне слово	1912	Київ
С.Черкасенко	Рідна школа Рідна школа. Читанка перша Рідна школа. Читанка друга Рідна школа. Читанка друга	1912 1917 1919 1922	С.-Петербург Київ Київ Вінниця
О. Стешенко	Рідні колоски. Частина І-ІІ	1917	Київ
_____	Читаночка для чемних діточок	1917	Володимир-Волинський

Продовження таблиці 1.2.

Т.Хуторний (Тимофій Лубенець)	Читанка. Перша книжка після граматики (перевидання 1883 року зі змінами)	1918	Київ
П.Петрушевський	Рідне слово	1918	Черкаси
М.Грінченко	Наша рідна мова	1918	Київ
—	Читанка для школи. Перша книжка після букваря	1918	Кам'янець-Подільський
Б.Заклинський	Веснянка. Букварева читанка	1919	Коломия
П.Ковалевський	Рідний край	1919	Харків

III період. Справа видання підручників для початкової школи на Західних теренах України зазнала певного гальмування внаслідок знову ж таки політичних та історичних обставин, в яких опинилися Західні землі після 1919 року. Так, значна територія, а власне Галичина, була захоплена поляками, які намагалися вилучити з різних сфер культурного життя українську мову. З цією метою усі школи було переведено на польську мову навчання. У той же час румуни, зайнявши Буковину, почали проводити тотальну румунізацію українських шкіл. І тільки з 1928 року спостерігаємо певне послаблення тиску на українську мову. Почасті вводилося навчання українською мовою в румунських школах. Закарпаття ж відійшло до Чехословаччини. Ситуація тут була значно кращою, ніж на сусідніх територіях. З 1919 року по 1939 рік спостерігається істотна прогалина у розвиткові українського шкільництва та створенні українських підручників на Західних теренах, зокрема, книжок з читання для початкової школи. Проте, у навчальних програмах 30-х років ХХ ст., незважаючи на утиски української інтелігенції з боку польського уряду, значне місце відводилося предметам українознавчого циклу. Це, у свою чергу, сприяло вихованню учнів на національних засадах.

У 20-х роках ХХ століття відбуваються істотні зміни у змісті освіти. Це зумовлено насамперед історичними обставинами, зокрема тим, що 1919 року

на частині України, яка була зайнята Червоною Армією, створюється УРСР. Як згадується у книзі “Історія української педагогіки”, “більшовицький уряд на Україні в шкільництві здебільшого копіював те, що робилося в Москві. У 1919 р. він видав ряд декретів: про утворення наркомосу УРСР, губернських і повітових відділів народної освіти; про відокремлення церкви від держави й школи від церкви; про передачу всіх навчальних закладів у відання наркомосу та ін. На основі цього наркомос УРСР теж видав ряд постанов та інструкцій про керівництво школою й зміст навчання, про заборону викладання Закону Божого й релігійного виховання” [153, 265]. Нова влада в Україні з початку свого існування орієнтується на рішуче впровадження радянської ідеології в усіх сферах життя. Відступ від офіційної позиції Кремля стає неприпустимим. Згодом це отримає назву “тоталітаризму”.

За період 1918 – 1939 рік (власне, до об’єднання Західної України із Східною) шкільництво пройшло складний шлях. Це було пов’язано з відповідними історичними та політичними умовами, що склалися на той час в Україні, коли її було поділено між радянською Росією, Польщею, Чехо-Словаччиною та Румунією. Значно ускладнився розвиток українського шкільництва, а на певному етапі на деяких землях Західної України зовсім його припинено. На Центральній та Східній Україні 1920 року НКО (Народний Комісаріат Освіти) УСРР видав “Положення про єдину трудову школу УСРР”, відповідно до якого запроваджувалася єдина трудова школа. Зрозуміло, що особливий наголос робився на трудовому характері навчально-виховного процесу. У “Декларації про соціальне виховання”, що також була видана НКО України майже одночасно із “Положенням”, вперше проголошувалися головні засади нової комуністичної педагогіки: “Основною метою соціального виховання є виховання нової людини: людини – комуніста, що почуває себе цілковито звязаною з трудовим комуністичним суспільством, що здатна свідомо жити в ньому й працювати за для нього” [198, 87].

І вже 1921 року з'являється читанка *“Ясні зорі” Михайла Рудинського* з приміткою: “Книжки для читання дітей на перших роках навчання в трудовій школі”. Видрукована вона у створеному Всеукраїнському Державному Видавництві у місті Харкові. Читанка обсягом 73 сторінки; превалюють твори природничої тематики з акцентом на зимових явищах (на титульній сторінці зазначено: “Зима”). Немає чіткої структури, за тематикою тексти не згруповано. Всі твори у цій читанці авторські (за винятком трьох фольклорних, що належать до зимового циклу), переважно поетичні.

Цього ж року з'явилася *“Веселка: Перша читанка після букваря” Якова Ченігу*, видана в Києві Державним Видавництвом. Складається із шести розділів, загальним обсягом 128 сторінок. Перший розділ має назву “Осінь. Зима”, другий – “В хаті. Сім'я”, третій – “Навколо хати”, четвертий – “В селі й за селом”, п'ятий – “Товариство і приятелювання” (алегоричні розповіді про тварин) і шостий, останній – “Природа в казках, оповіданнях, байках і віршах”. Читанка спрямована на виховання у дитини естетичних почуттів та доброти, без зайвої політизації. До неї увійшли твори про неживу природу, тваринний світ; частина текстів – народні казки.

З 1923 року, згідно з наказами Головоцвуху “Про заходи щодо українізації шкільно-виховних установ”, “План українізації установ соціального виховання” та “Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та Ради Народних Комісарів про заходи забезпечення рівноправності мов і про підмогу розвитку української мови”, що були видані відповідно до указу XII з'їзду РКП(б) про так звану коренізацію, відбувалася українізація в громадських установах, на підприємствах, у школах. Так, у п.2 “Плану українізації установ соціального виховання” зазначено: “В закладах для дітей, де діти – українці, де частину предметів викладається українською, а частину – російською мовою, запровадити викладання всіх предметів українською мовою з початку біжучого шкільного року, вкомплектувавши їх учителями, що знають українську мову”. У п.8, сказано про те, що треба “вважати доцільним українізувати протягом цього

шкільного року випускні класи педкурсів з тим, щоб з наступного року ті, що скінчили ці курси, могли в закладах для дітей вчити українською мовою”. Стосовно методичного забезпечення, мовиться у п.10: “Зобов’язати Наросвіту придбати досить підручників та ін. книг українською мовою з числа тих, що ухвалив Головоцвух” [200, 133-134]. У результаті такої діяльності на 1929 рік 97% українських дітей навчалися рідною мовою, українською мовою навчання велося у 80% загальноосвітніх навчальних закладах та у 30% вишів (вищої школи) [153]. Попри розширення мережі україномовних шкіл, ідейний зміст підручників був далекий від національно-патріотичного виховання. Тексти мали інформативний характер, відображаючи реалії післяжовтневої доби, прославляли Країну Рад, декларували комуністичну ідеологію.

Наступні підручники були видані з позначками “для трудових шкіл” чи “для вжитку в установах соцвиху”. Це такі читанки, як “Друга читанка для трудових шкіл” Т.Лубенця та Н.Лубенець (1923); “Колоски життя: Для 2-ої групи трудшкіл” (1925); “Жовтневі квіти” М.Панченка (1925); “Промінь” Я.Чепіги (1926); “До світла” (упорядники Ол.Астряб, В.Дога, Гр.Іваниця, Ол.Соколовський) (1926); “Перша читанка” Л.Деполович (1928).

Читанка-декламатор для дітей “*Жовтневі квіти*”, уложена *М.Панченком*, надрукована в Харкові Державним видавництвом України, наскрізно пронизана соціалістичними ідеями. Про це свідчить вже її зміст: “Жовтнева революція”, “Лютнева революція”, “Як сталася революція”, “Що дала жовтнева революція”, “Всесвітня республіка Рад” та інші. Зміст і характер творів цілком однотипний, з характерною для всіх читанок того часу лексикою: комуна, країна Рад, червоні прапори, революція, жовтень, комсомол, ленінці, маленький комуніст, комсомолец, піонер тощо.

У читанці *Якова Чепіги* “*Промінь*” (1926) на другій сторінці зазначено: “Державний Науково-Методологічний Комітет НКО УСРР по секції соціального виховання дозволив до вжитку як підручник в установах Соцвиху”. Надрукована вона також у Харкові Державним видавництвом

України. Складається із восьми розділів. Про зимові явища природи та особливості зимівлі тварин малий читач довідається із першого розділу. Другий розділ має назву “Садиба та свійські тварини”. Чимало місця в ній займають розділи, де йдеться про важливі для радянської ідеології факти, персоналії, події. Так, третій розділ з промовистою назвою “Кривавий тиждень” містить тексти на зразок: “Будинок Рози Люксембург”, “Карл Лібкнехт”, “Що сказали діти про смерть Леніна”, “Ленін і українські діти”, “Ленін та італійські діти”, “Діти Китаю й Ленін”, “Негритянські діти й Ленін”, “Німецькі діти й Ленін”. Назви інших розділів: “Сільськогосподарські роботи і початок весни”, “Червона армія”, “Жіночий день”, “День пам’яті Шевченка і Лютнева революція”, “Паризька комуна”.

З точки зору новизни підходу до відбору навчального матеріалу, варто відзначити завдання і поради для дітей, вміщені після текстів для читання. Наприклад, до розповіді з іронічною назвою “Слава людська” автор ставить учням такі запитання:

1. Розкажіть, чи не траплялось з вами подібної пригоди, яка скінчилась невдало?
2. Хто ще, крім коня, возить людину ?

Читанка Я.Чепіги має багато спільного з підручником природознавства. Про це говорять, зокрема, назви: “Як визначити сторони світу вдень”, “Як визначити сторони світу вночі”, “Спроби з бруньками”, “Скільки часу яка тварина живе”, “Хто чим живиться” тощо. До деяких видів завдань залучено елементи фізики. Так, після розповіді “Наші спроби з водою”, про досліди з водою у різному стані учням пропонують дати відповідь на запитання і виконати низку завдань.

По суті, йдеться про інтегрований підручник з читання. Авторів біля текстів не зазначено. Тільки де-не-де, спорадично можна побачити прізвища. Це дає підстави думати, що більша частина творів написана самим автором на основі компіляції текстів з різних книжок природничого змісту.

“До світла” – таку назву мав підручник з читання, упорядкований колективом авторів (*Ол.Астряб, В.Дога, Гр.Іваниця, Ол.Соколовський*) і виданий того самого 1926 року в Києві Державним видавництвом України. Під назвою зазначено: книжка для 1-го року навчання, випуск другий – для 2-го триместру. У цій читанці вперше, на відміну від попередніх, на титульній сторінці вгорі з’являється таке характерне для радянського буття гасло: “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!”. Змісту в кінці книжки немає. Авторів наведених текстів не зазначено. Матеріал організовано тематично: “Зима прийшла”, “Праця в школі”, “Новий рік”, “В хаті й коло хати”, “8 березня”. Крім названих, є ще традиційні оповіді: “В.І.Ленін”, “Кривавий тиждень”, “День Паризької комуни”. Цікаво зазначити, що поряд із текстом про Тараса Шевченка подано відомості про Лютневу революцію, тобто підкреслено не культурно-національну значущість постаті українського генія, а соціальну.

Обсяг підручника становить 64 сторінки. Упорядники пропонують завдання після текстів, а також завдання пошукового характеру (подібні до тих, що є у підручнику з читання Я.Чепіги “Промінь”). Крім цього, автори-упорядники пропонують дитині “Хатні ігри взимку”, вперше введено математичні завдання.

Через два роки, 1928, у Харкові з’явилась “Перша читанка” *Л.Деполович*, що також видана Державним видавництвом України з позначкою на титульній сторінці “Державний науково-методологічний комітет наркомосвіти УСРР по секції соціального виховання дозволив до вжитку як підручник у сільських шкільних установах соцвиху”. Названий підручник містить 15 розділів, що охоплює 98 сторінок. Запропоновані малому читачеві розділи мають тематичні назви: “Узимку”, “Перехід від зими до весни”, “Сільські роботи в кінці зими”, “Гуртове життя”, “10 – 11 – 12 березня”, “Весна. Розтавання снігу й льоду”, “Оживання рослин та тварин”, “Весною на подвір’ї”, “Весною по садках та по городах”, “Пташки прилетіли”, “Весною на полі”, “Весною на ставку”, “23 квітня”, “Весною в лісі”, “Перше травня”.

Недолік цієї книжки, окрім заідеологізованості текстів з красномовними назвами “21 січня – день смерті Леніна”, “Молоді ленінці”, “Пісня малих ленінців”, вже традиційний для радянських читанок – тексти нівельовано-анонімні.

У III періоді на Східній Україні видано 6 читанок, на Західній Україні нами виявлено дві читанки, проте вони адресовані не учням початкової школи, а загалом неписьменній верстві населення, що мешкає у горах. Так, 1934 року було видано у Львові “Першу Лемківську читанку” обсягом 60 сторінок. На початку читаночки упорядники звертаються до читачів, зазначаючи важливість виходу книжки для освіти гірського населення: “Ми знаємо, що ти в горах бідуєш та мимо того прагнеш науки, освіти, хочеш бути свідомим своїх прав і завдань громадянином, українцем, тому назначили таку низьку ціну книжечки. Бачиш, як ми за Тебе дбаємо? За те все, просимо лише одно: Подай ту книжечку найблизшому братові і сестрі, нехай і вони вийдуть з царства темноти на ясну і просту дорогу!” [186, 2].

Проаналізувавши III період підручникотворення, доходимо висновку, що виховний аспект читанок цього періоду вузько специфічний – орієнтований на комуністичну ідеологію. І кількість читанок надзвичайно обмежена. Узагальнений перелік підручників з читання подаємо в таблиці 1.3.

Таблиця 1.3

Підручники з читання для початкової школи 1921 – 1928 рр. (III період)

Автор	Назва	Рік	Місце видання
М. Рудинський	Ясні зорі	1921	Харків– Полтава
Я.Чепіга	Веселка: перша читанка після букваря	1921	Київ
Я.Чепіга	Промінь	1926	Харків
Ол.Астряб, В.Дога, Гр.Іваниця, Ол.Соколовський	До світла	1926	Київ
С.Черкасенко	Рідна школа (перевидання 1912 року)	1927	Київ
Л.Деполович	Перша читанка	1928	Харків

IV період. Розпочатий ще 1923 року, процес українізації тривав недовго. Можна твердити, що, незважаючи “на формально-правову незалежність, Українська РСР була фактично підпорядкована Москві, яка вже у 20-х рр. інтенсивно втручалася у справи українського шкільництва, а в 1930 р. взяла їх під повний контроль та розгорнула потужну русифікацію. Посилено навчання російської мови: не як чужої, а другої, тобто рівнорядної українській. Знання про Україну зазнає остракізму” [153, 266]. З 1938 року навчання російською мовою стало загальнообов’язковим. Власне, дітей насильно відлучали від рідної культури, що сприяло вихованню “простого советского человека”, для якого батьківщиною був “Советский Союз”. З 30-х років почалося масове фізичне нищення української інтелігенції, зокрема педагогів, арешти провідних діячів культури, науки та мистецтва. Твори визначних письменників вилучалися із шкільних програм. Навіть заборонялася дитяча казка. Відомо, що у 30-х роках велася дискусія навколо жанру казки. Критикувався жанр казки класичної, яка нібито породжує у дитини страх перед явищами природи, дає спотворене уявлення про навколишню дійсність, перешкоджає формуванню класової свідомості у дітей. Ті вчені, які виступали на захист прав казки, зазнавали утиску. І тільки 1934 року на партнаradі у справах з дитячої літератури в Харкові В.Затонський проголосив реабілітацію казки, звичайно ж у рамках радянської ідеології. Шкільні підручники, починаючи з цього періоду, ще більше заідеологізовані, тенденційні, збіднені жанрово. Виховні ідеали зовні скеровані були на інтернаціоналізм, насправді ж це був камуфляж поступового нав’язування русифікації, у супроводі з денаціоналізацією українських дітей.

Підручників з читання у 30-х – 50-х роках з’являлось не так багато. Зміст їх задовольняв вимоги влади до виховання молодого покоління. Так, у 1935 році в Харкові у видавництві “Радянська школа” з’явилася “*Читанка*” (другий клас) *О.Копиленка*. Поряд із назвою зазначено: “Затверджено НКО УСРР”. Читанка чимала за обсягом: 136 сторінок. Зміст подано суцільно, без

поділу на тематичні розділи, залучено кілька творів класики (два твори Т.Шевченка, один М.Коцюбинського). Введено твори молодих радянських авторів – Н.Забіла, О.Копиленко, М.Трублаїні. Чимало творів – перекладів з російської – С.Пушкіна, В.Чарушина. Знову ж, авторів біля текстів не подано.

1938 року (Київ – Харків) побачила світ “*Читанка для першого класу початкової школи*” **Є.Городецької**, де також зазначено: “Затверджено НКО УРСР”. Надруковано в Державному учбово-педагогічному видавництві “Радянська школа”. Обсягом 135 сторінок. Зміст без поділу на розділи. Простежується тематична послідовність текстів: спочатку – про зиму та державні свята, далі – весна й весняні польові роботи і так про кожен пору року. Переважна більшість текстів інформативного характеру, малохудожні. Починається віршем М.Рильського “Пісня про Сталіна”. Автори біля творів не зазначені, але є наприкінці у змісті .

Наступного (1939) року **М.Миронов** видає у Києві “*Літературну читанку*” для третього класу. Чимала за обсягом, порівняно із читанками того часу, – 271 сторінка. З року в рік ця читанка перевидавалася, доповнювалася і вже у 1956 році мала вигляд інтегрованого підручника. Вона поєднувала у собі три частини. Перша – літературна частина (охоплює 163 сторінки), друга – дає знання з географії та природознавства і остання, третя, – знайомить з історією Соціалістичної Батьківщини. Загальний обсяг читанки – 344 сторінки. На звороті другої сторінки зазначено: “Літературну частину читанки упорядкував М.Миронов, всі інші розділи в основному перекладено з книги “Родная речь” для III класу Є.Соловйової, Н.Щепетової, Л.Карпінської, В.Волинської і О.Канарської (видання Учпедгізу) і пристосовано для шкіл УРСР” [162, 2].

Через рік (1940 р.) у Києві, у тому самому видавництві “Радянська школа”, з’явилася “*Читанка для першого класу початкової школи*” **Н.Л.Забіли** і **М.П.Пригари**. Зміст подано в кінці підручника без поділу на теми, її обсяг становить 160 сторінок Перший вірш у цій читанці, як і в

попередній, – “Пісня про Сталіна”. Після деяких текстів, переважно низькохудожніх, пропонуються запитання, на які дитина має дати відповіді. 1945 року ця читанка була трохи доповнена і перевидана.

Через два роки (1947 р.) у Києві з’явився підручник з читання **Т.Горбунцової** та **М.Пригари** “Рідна мова. Читанка для першого класу”. Обсяг читанки достатньо великий: 160 сторінок. Вона перевидавалася 8 разів практично без змін. І в наступних виданнях називалася “Читанка для першого класу”. Останній варіант побачив світ у 1955 році. Всі видання здійснювало видавництво “Радянська школа”. З 1952 року “Читанка” мала гриф: Затверджено Міністерством Освіти УРСР. Починається перекладеним з російської мови віршем В.Суркова “Пісня про Сталіна”. Вперше в цьому підручнику у кінці з’являються два гімни – Гімн Радянського Союзу і Гімн Української РСР. Загалом, читанка справляла позитивне враження.

1948 року тандем цих двох авторів продовжив роботу в галузі підручникотворення. Так, після читанки для першого класу початкової школи, з’явилася “Читанка для 2-го класу”. Вона витримала також чималу кількість видань – 7, що було характерним для всіх підручників того часу.

“Читанку для першого класу”, що була надрукована 1954 року в Києві, уклали **О.Бадюк, С.Білий, І.Богмат, Н.Свиридова**. Її обсяг – 156 сторінок. Зміст поділено на 17 тематичних розділів: “Наша Батьківщина”; “В.І.Ленін”, “Й.В.Сталін”; “Зима. Школа. Сім’я”; “Свійські тварини”; “Радянська Армія”; “Москва. Заводи і фабрики”; “8 березня”; “Київ”; “Т.Г.Шевченко”; “Весна”; “Дикі тварини”; “Весняні роботи”; “День народження В.І.Леніна”; “На городі”; “Перше травня”; “Ми за мир”; “Літо”. Читанка традиційно заідеологізована. Єдиним позитивним нововведенням можна вважати те, що вперше дітям пропоновано для розгляду картини живопису.

Наступного року (1955), вже після смерті Сталіна, також у Києві, з’явилася “Читанка для першого класу” **Н.О.Гов’ядовської**, обсягом 166 сторінок. Зміст організовано тематично: “В школі і вдома”, “Зима”, “Радянська Армія”, “Бережи здоров’я”, “8 березня”, “Про тварин”, “Весна”,

“Місто”, “Перше травня”, “Літо”. Наприкінці традиційно вміщено гімн Радянського Союзу. Книжка перевидавалася 12 разів (з 1955 до 1971 рр.). Недолік той самий: авторів біля текстів не зазначено, але подано у змісті. Починається читанка вже не піснею про Сталіна, як у попередніх, а чотирма рядками про потребу навчання: “Я буду вчитися як слід, // щоб стати вірним сином // найкращої на цілий світ // моєї Батьківщини!” [70, 3]. Після тексту подано запитання та, якщо потрібно, тлумачаться значення слів (наприклад, *гомінка зграйка* – весела, шумлива юрба дітей; *досхочу* – скільки хочеш). Деякі твори упорядник радить читати в особах. До книжки додано кольорові репродукції, дітям пропонувано описати їх відповідно до запитань. Показовий добір репродукцій: “В.І.Ленін з дітьми” (з картини художника А.Варламова), “Зимові розваги” (з картини художника Л.Коштелянчука), “Ранок у сосновому лісі” (з картини художника І.Шишкіна) та інші. Немає жодного твору, пов’язаного з Україною.

Цього ж року з’явилась і “*Читанка. Для 3-го класу*” **Т.Войтиченко-Варнавської і К.Коваленко**. Видана у Києві видавництвом “Радянська школа”, мала досить великий обсяг – 351 сторінку. Зміст складається із двадцяти тематичних частин, які називаються: “Школа, сім’я, товариші”, “Піонери – юні ленінці”, “Польові рослини”, “Життя трудящих до Жовтня”, “Боротьба трудящих за Радянську владу”, “З історії нашої батьківщини”, “Орієнтування на місцевості та спостереження за погодою” та інші. Перевидавалася читанка 14 разів, аж до 1970 року.

Для більшої наочності подаємо цей період виходу читанок в узагальненій таблиці 1.4.

Таблиця 1.4

Читанки для молодших школярів 1934 – 1959 рр. (IV період)

Автор	Назва	Рік	Місце видання
—	Перша Лемківська читанка	1934	Львів
О.Копиленко	Читанка для 2-го класу	1935	Харків

Продовження таблиці 1.4.

Є.Є. Городецька	Читанка для першого класу	1938	Київ – Харків
М.Миронов	Літературна читанка. III клас	1939, 1949, 1956	Київ
Н.Л.Забіла і М.П.Пригара	Читанка для першого класу	1940, 1945	Київ
Т.Горбунцова, М.Пригара	Рідна мова. Читанка для першого класу	1947, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954	Київ-Харків Київ
Горбунцова Т. та Пригара М.	Читанка. Для 2-го класу	1948, 1949, 1950, 1951, 1952, 1953, 1954	Київ
О.Бадюк, С.Білий, І.Богмат, Н.Свиридова	Читанка для першого класу	1954	Київ
Н.О.Гов'ядовська	Читанка для першого класу	1955	Київ
Войтиченко-Варнавська Т. і Коваленко К.	Читанка. Для 3-го класу	1955, 1957, 1958, 1959	Київ

Як слушно зазначено у книзі “Історія української педагогіки”, у період тоталітарного режиму й гонінь, національні надбання школи і педагогіки, створені попередніми поколіннями, повністю були вилучені із практики навчання і виховання молоді. Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи закріплювали безпам'ятство і зречення досвіду вітчизняного шкільництва. Така колонізаторська політика в галузі освіти призвела до духовного виродження народу [153].

Підсумовуючи історію розвитку читанок, зазначимо, що від 20-х рр. до 50-х рр. ХХ ст. (а фактично – до кінця 80-х рр. ХХ ст.) спостерігалася перервність традицій щодо формування особистості на засадах культурних цінностей. Вони поновлюються лише у читанках 90-х рр.: читанки

Н.Скрипченко, О.Савченко, Н.Волошиної, Оксани Верес, Д.Чередниченко, А.Каніщенко, В.Науменко. На відміну від попередніх підручників, сучасні укладачі широко знайомлять дітей з фольклором, із явищами професійної культури, зокрема, з діячами української та зарубіжної культури, як-от у “Читанці для 4 (3) класу” (упор. Н.Скрипченко, О.Савченко, Н.Волошина): тексти про Катерину Білокур, Миколу Лисенка, Соломію Крушельницьку, Леонардо да Вінчі. Упорядники вводять персоналії найвидатніших українських письменників, зокрема, Т.Шевченка, І.Франка, Лесю Українку, М.Коцюбинського. Нові читанки містять перекладні твори, такі, як “Козета” В.Гюго, “Чудовий маляр” Марк Твен, “Мауглі йде до людей” Р.Кіплінг, “Шоста пригода Вінні Пуха” А.Мілл.

Висновки з першого розділу

Об’єктом інтересу цілої когорти вчених, філософів, педагогів у різні епохи була особистість. Це поняття досліджувалося з погляду етимології, соціології, психології. Наукові трактування, відповідно до тлумачення предмета, представляють особистість переважно трьома складовими: фізична особистість, соціальна особистість, одухотворена особистість. Важливий акцент ставиться на особистості одухотвореній; тому що сутнісною основою людини є духовність. Культурно-історична теорія розвитку психіки людини підпорядкована певним законам природи та суспільства, в якому вона живе. В основі законів учені знову ж таки вбачають головний стрижень – внутрішню форму одухотвореності, що стає індивідуальною у поведінці особистості як суб’єкта відносин і свідомої діяльності. Одним із важливих засобів формування особистості є ціннісні орієнтири, які мають багатоаспектне вираження у процесі навчання і виховання текстовими матеріалами читанок.

Розглянувши зразки підручників для молодших школярів, зокрема, читанок, можна дійти висновків:

– читанки засвідчують високий творчий потенціал українських вчених, педагогів, свідомої інтелігенції загалом, яка прагнула власною працею зберегти та збагатити національну освіту, культуру, не зважаючи на численні заборони та утиски в різні історичні періоди;

– упорядники книжок для початкового читання розуміли, що шлях до національного визволення, а водночас і формування яскравої особистості пролягає у тому числі через освіту, найперше – через подолання неписьменності. Тому вони діяли відповідно до умов, адресуючи підручники дітям, а також і молоді (згадаймо недільні школи на підросійській Україні). Незмінні загальнолюдські ціннісні орієнтири добротворення, краси конкретизувалися через національне світосприймання в художніх текстах підручників для читання;

– зміст читанок відображає не лише розвиток педагогічної думки, на них позначаються й зміни суспільно-політичного життя;

– простежується нерозривний зв'язок між національною скерованістю книжок, коли їх упорядковували представники творчої інтелігенції, і денаціоналізацією та зросійщенням, коли освіта перейшла до рук заідеологізованих радянських педагогів.

Відзначимо, що дуже швидко національний зміст читанок, зокрема твори фольклору та авторської літератури, було вписано у контекст загальнолюдських набутків, які демонструють перекладні твори. Важливим є і поступове розширення розуміння ролі читанки як початку різнобічного розвитку дитини (згадаймо тематику – від побуту, природи, набутків цивілізації і культури) та засобу пробудження почуттів громадянина – патріота своєї землі. У радянські часи читанка перетворилася, фактично, на засіб маніпуляції свідомістю дитини та зомбування на слухняного раба суспільної машинерії.

Здійснений нами огляд читанок переконує, що для майбутнього успішного підручникотворення варто скористатись як досягненнями, так і прорахунками минулого. Переконливим доказом цього є аналіз головних ціннісних орієнтирів Істини – Добра –Краси у змісті підручників з читання, про що йтиме мова в наступному розділі дисертаційного дослідження.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ НА ОСНОВІ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ ЗАСОБАМИ ЗМІСТУ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ЧИТАННЯ 50-х років XIX ст. – 50-х років XX ст.

У другому розділі здійснено ретроспективний розгляд та аналіз читанок з погляду трансформування загальнолюдських ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси у змістовому наповненні цих навчальних книг, що дало змогу спостерігати динаміку на кожному з етапів підручникотворення, а також виявити певні недосконалі спроби окремих авторів підручників для читання замінити загальнолюдські цінності на фальшиві ідеологічні гасла.

2.1. Відображення категорії Істини в читанках для початкової школи

У попередньому розділі досить ґрунтовно розглянуто поняття Істини як одного з головних складників ціннісних орієнтирів. А тому лише нагадаємо, що під Істиною ми розуміємо достовірні, правдиві знання про реальну дійсність. Водночас із розвитком інтелектуальної думки модифікувалось і розуміння Істини, що закономірно позначилося на читанках. Розглянемо, які пізнавальні твори було залучено до читанок для початкових класів у різні періоди і на які важливі пізнавальні моменти зроблено акцент стосовно Істини.

Читанки *I періоду* знайомили малого читача з категорією Істини досить обмежено. Так, у “*Книжиці*” *О.Духновича* (1847) трапляється одна розповідь про “Життя русина”, де на конкретиці змалювання довколишнього світу русина читач пізнає побут, формуючи таким чином для себе певні правила у ставленні до предметів щоденного вжитку. Основна ідея істинності в цій оповіді: наполеглива праця щодня.

У “Читанці” М.Шашкевича(1850) лише у вступі натрапляємо на розповіді про Землю як планету, про п’ять її континентів. Знайомить автор дитину і з різними країнами, розповідає про місця мешкання людей (місто, село, край), дає уявлення про пори року, про явища неживої природи.

Т.Хуторний у своїй “Читанці” (1883) хоча й подає небагато розповідей (всього дві), проте вони мають наукове підґрунтя. Це такі пізнавальні і популярні згодом (на початку ХХ ст.) науково-художні розповіді, як “Тепло” і “Світло” (М.Комаров), що поміщені майже в усіх читанках II періоду. У доступній формі (через бесіду хлопчиків) дитину знайомлять із сонячним теплом та фізичними властивостями світла.

Узагальнені і систематизовані дані про змістове наповнення підручників з читання I періоду подаємо в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1.

Кількісна характеристика творів
у підручниках з читання I періоду, спрямованих на формування Істини
як одного з головних ціннісних орієнтирів

Ціннісний орієнтир Істини	Олександр Духнович “Книжица читальная для начинающих”	Маркіян Шашкевич “Читанка для малихъ дітей до школь- ного і домашнього употребленія”	Т. Хуторний “Читанка. Перша книжка після граматики”
Явища та предмети неживої природи	–	3	2
Рослинний світ	–	–	–
Тваринний світ	–	–	–
Знайомство з близькими для дитини реаліями	1	1	–

Якщо в читанках першого періоду (М. Шашкевича, О.Духновича, Т.Хутірного) науково-природнича тематика майже не заторкувалася, то у підручниках з читання *II періоду* вона посідає вже досить вагоме, а подекуди й чільне (читанка Бориса та Марії Грінченків) місце.

Розуміючи важливість інформації такого типу для розвитку дитини, українські педагоги-упорядники читанок самостійно склали цікаві оповіді, а також залучали твори різних письменників.

Різноманітну пізнавальну тематику в читанках представлено двома стилями: науково-популярним та науково-художнім. Науково-популярні твори – це оповіді з інформацією пізнавального плану без залучення художньо-виражальних прийомів. А.Ємець вдало формує визначення: “це безсюжетні пізнавальні твори, основним завданням яких є розкриття певної системи знань, прищеплювання бажання і навички користуватися доступною довідковою книгою” [98, 175]. Натомість у творах науково-художнього жанрового різновиду інформацію науково-пізнавального плану поєднано з художніми прийомами (розвивається сюжет, є персонажі, вживаються художньо-виражальні засоби, здебільшого доступні дитині тропи). Письменник А.Давидов зазначав: “своєрідність науково-художньої літератури для дітей полягає в тому, що письменникові, який працює в цій галузі, перш ніж сісти за письмовий стіл, треба прискіпливо, достеменно вивчити предмет своєї уваги, а якщо точніше – добре знати, про що пишеш. Недаремно ж науково-художню літературу називають “літературою факту”, надто влучно називають, бо головні її достоїнства – наукова достовірність, а ще – дохідливість. Треба так розповісти про незвідане, щоб сухі формули чи складні наукові поняття стали не лише зрозумілими, а й зацікавили юного читача” [82, 19].

Найповнішою ілюстрацією розширення пізнавальних інтересів, що особливо ефективно впливала на формування особистості є, на наш погляд, читанка *Бориса та Марії Грінченків “Рідне слово”* (1912). Через пізнавальні твори вона знайомить дітей з явищами та предметами неживої природи.

Зокрема, в науково-популярних оповідях “Земля та вода” (Б.Грінченко), “Сонце” (М.Грінченко) мовиться про кругообіг води у природі, про поверхню землі – рівнини та гори. Дитині дають знання про найбільшу зірку сонячної системи – Сонце, що є джерелом світла і тепла. Замислюючись, дитина вчиться встановлювати найпростіші взаємозв’язки у природі: без світла і тепла, яке випромінює Сонце, неможливе життя на Землі. Навіть дощ – наслідок дії законів природи. У простій, доступній формі мовиться: “Сонечко гріє воду в річках та на морях, вода парою йде в гору, збирається в хмари, дощем падає на землю і живить усяку рослину” [77, 142]. Дитина усвідомлює, що першопричиною життя на землі є сонце. Читаючи науково-художню оповідь “Сонце, мороз та вітер” (М.Грінченко), діти дізнаються про те, що стан погоди залежить і від вітру. А за допомогою казки науково-художнього плану “Розумна дівчинка” (Б.Грінченко) дітям ненав’язливо розкривають властивості солі: вона розтає у воді, а пісок важчий, тому – осідає на дні тощо. Крім двох названих оповідей, усі інші мають характер науково-популярних.

Так, у §9 “Метали; каміння просте та дороге” автори розповідають малому читачу, звідки беруться метали, каміння, просте і коштовне, які їх властивості; ознайомлюють з мінералами (§10 “Люди, тварини, рослини, мінерали”).

Діти відкривають нові відомості про різні рослини, їх призначення в житті людини. Наприклад, у науково-популярній розповіді “Рис” (М.Грінченко) йдеться про те, в яких умовах і де вирощують цю зернову рослину і в яких краях: “У нас кажуть, що хліб усьому голова, а є такі краї, де рис усьому голова” [77, 46]. Порівняльна паралель рису і хліба не лише переконує молодшого школяра у першочерговому значенні для життя людини важливої їжі, але й посилює виховну роль у ставленні до святині – хліба.

Оповіді на рослинну тематику представлено у §7 – “Рослини такі, що з їх пашня і такі, що з їх олія; городина, садовина”. Про рослини, з яких

виготовляють тканину, йдеться у науково-популярних оповідях “Про одягу з полотна” (Б.Грінченко) та “Про одягу з бавовни” (Б.Грінченко). Як видно вже з назв, поряд із рослинами, що ростуть в Україні, автори читанки знайомлять і з екзотичними на ті часи рослинами, що, звісно, розширювало інтелектуальні обрії дитини. Є в читанці оповіді (наприклад “Яблуні” – за Л.Толстим), які сприяють формуванню знань про живлення рослин: “Усяке дерево тягне собі з землі сік. Воно тягне його корінням. З коріння сік корою йде вгору і розходить по гілках, по листі та по квітках. Тим соком дерево годується і їм живе” [77, 49]. Вражала уяву малого читача й оповідь М.Грінченко “Найбільші на світі дерева”, де йдеться про баобаб та пальму, плоди та їх призначення. Прикметно, що чуже й далеке подано у порівнянні з нашими знайомими реаліями, з близьким для дитини оточенням, що значно полегшувало усвідомлення. Чи не найцікавіша, навіть дивовижна науково-популярна розповідь цієї тематики про хлібне дерево (“Хліб на дереві росте” – М.Грінченко) з якої діти довідуються про те, як із плодів дерева печуть хліб.

У §1 (“Свійські та дикі тварини”) та §2 (“М’ясоїди, травоїди, всеїди”) упорядники знайомлять з тваринами у загальноприйнятій класифікації, вживаючи доступні дитині терміни, як-от: тварини поділяються на свійських та диких, м’ясоїдних, травоїдних та всеїдних. Читаючи науково-популярні розповіді “Лисиця” (перекл. М.Грінченко), “Ведмідь” та “Олень” (Б.Грінченко), діти дізнаються не тільки про зовнішній вигляд тварин, а й про особливості існування, поведінки, живлення. Через науково-популярні розповіді. “Як вовки вчать своїх дітей” (перекл. з Л.Толстого), “Про нюх у тварин” (Б.Грінченко), стає відомо про особливості поведінки тварин. Зокрема, в останній повідомляється, що “Є тварини, які бачать у темряві, наприклад, кішка, сова. Звірі і комахи найкраще про все довідуються нюхом” [77, 67]. Упорядники читанок формують елементарні знання з ентомології. Наприклад, у науково-популярній розповіді “Про жуків” (Б.Грінченко) зазначено: “І в метелика, і в жука по шість ніг. І метелик, і жук комахи. Усяка

тваринка, що в неї шість ніг, зветься комахою” [77, 34]. Вихованню спостережливості сприяє й науково-популярна розповідь “Мурашки” (перекл. з Ромерса), з якої діти дізнаються, про особливості життя мурашок, як вони спілкуються між собою, та передають інформацію собі подібним.

Крім добре знаних, дітям розповідають і про екзотичних тварин, які живуть у теплих краях: черепаха, кита, крокодила, мавпу, павука-пташника (науково-популярні оповіді “Черепаха”, “Кит”, “Крокодил” (Б.Грінченко), “Малпи” [сучасне мавпи – Н.Б.] (перекл. з Л.Толстого), “Павук-пташник” (взято із журналу “Дзвінок”). Діти знайомляться з зовнішнім виглядом, із способом життя, особливостями поведінки та існування цих тварин. І знову незнане, дивне подано у порівнянні й на прикладах добре відомих дітям: “У черепахи із зверху і зі споду кістяна шкарлупа, так, наче дві миски вінцями зрослися. У шкаралупі є шість дірок, у ті дірки черепаха вистромлює голову, ноги і хвіст. Як звір який нападе на черепаха, вона поховає у шкаралущу голову, ноги та хвіст, і звір не може її вкусити, бо шкаралупа така тверда, що її не вгризеш” [77, 37].

Пізнавальна тематика про птахів представлена трьома оповідями: науково-популярними “Найбільші і найменші птахи” (М.Грінченко), “Папуга і кішка” (з Ромерса) та науково-художньою розповіддю “Розумний шпачок” (з Ромерса). Причому оповіді ведуться в цікавій, захопливій формі. А з розповіддю “Найбільші і найменші птахи” (М.Грінченко) буде цікаво ознайомитися й дорослому. Тут ідеться про страусів та колібрі. Зокрема, сказано про найменшу у світі пташку: “Вони трошки більші за нашого джмеля і дуже чепурні, бо пір’ячко на їх дуже кольористе. Як літають з квітки на квітку, то ніби дуже чепурні метелики. А гніздечка в них манюсінькі бо яечка несуть трохи більші за горшину” [77, 24].

Читанка стає для дітей і першим джерелом анатомічних знань. Їх знайомлять з будовою людського тіла, зокрема, розказано про людські органи відчуття. (§11 “Частини людського тіла та людські почуття”). Борис та Марія Грінченки подбали, щоб розширити уявлення дитини про рідний

край (“Рідний край” Б.Грінченко), знайомлять з найбільшим містом України – Києвом (“Київ” М.Грінченко), з найбільшою річкою України – Дніпром, звідки ця річка бере початок і куди впадає (“Дніпро” М.Грінченко). Про народні свята та звичаї по суті тільки одна розповідь М. Грінченко “Святки різдвяні та Великодні, та клечальна неділя”.

Із науково-популярної розповіді “Хто робить посуд” (М. Грінченко) діти знайомляться із ремеслом певного практичного спрямування: глиняний посуд виліплюють гончарі з глини, скляний посуд робиться гутами тощо. Із розповіді “Хто будує будівлі” (М.Грінченко) дізнаються про види будівель, матеріали з яких вони зроблені і про самих будівельників. Слід зазначити, що віковим особливостям учнів молодших класів притаманна природна уява та інтерес. З прочитаного в підручнику їхня пам’ять фіксує образи естетично-мистецького спрямування, що в майбутньому можуть стати основою професійного становлення особистості.

У розділі “Наука” §30 через науково-популярні розповіді М.Грінченко “З чого папір” та “Про книжки” малий читач отримує інформацію, яким чином виготовляють папір та як відбувається процес друкування книжок. Істина як категорія беззаперечності правди в матеріалі “Наука” підтверджується практичною наочністю наявних підручників (читанок), якщо правильно поєднати дидактично-виховну та пізнавальну мету під час ознайомлення з текстом оповідок. Сподіваємося, що педагоги минулого саме так і будували роботу над читанням.

Окрім сказаного вище, автори намагаються через тексти збудити бажання оволодівати знаннями про прийняті у людському суспільстві співвідношення часових одиниць: хвилина – година – тиждень – місяць – рік (“Дні, години, тижні, місяці, рік” М. Грінченко). Треба віддати належне митцю слова Марії Грінченко, яка у стислій формі розповіді зуміла подати об’ємний, пізнавально-інтригуючий зміст світу часової послідовності в цілісному поєднанні: дні – роки, з тонкою ретроспекцією на виховання

особистості, яка з юних літ усвідомлює істинне – цінувати кожен мить життя, не розмінюючись на здрібнілі, низькі думки та вчинки.

Мовиться у читанці й про інші, далекі країни, про пустелю Сахару та Крижане море тощо. Знайомство з чужими етносами подано на прикладі розповідей Б.Грінченка “Ескімоси”, “Як ескімоси їздять” (це відображено у § 25 “Земля та вода”). Ознайомлення з далеким, безпосередньо не баченим – це те, чого немає в інших читанках цього періоду. На наш погляд, цікаві, надзвичайно захоплюючі для малечі факти з побуту ескімосів, були б доречними в аспекті Істини не лише в читанках минулих періодів, а й у сучасних.

У читанці значне місце посідають твори про явища природи, про зміни, що відбуваються протягом року, про особливості й поведки тварин, про рослинний світ. Такі твори сприяють вихованню в дітей уваги й любові до природи, інтересу до всього живого, спостережливості. Дізнаються малі читачі й про життя і діяльність людей, про техніку і працю, про минуле нашого народу, про життя в інших країнах світу. Фактично “Рідне слово” Бориса і Марії Грінченків – прототип сучасних дитячих енциклопедій. Можна навести дуже слушні слова автора, щодо текстів для дитячого читання: “дитячих творів, власне, не повинно бути. Повинні бути твори взагалі. І частину їх лише й можуть читати дорослі, оскільки як і за змістом, і часто за мовою вони дітям і незрозумілі, й завчасні; іншу ж частину будуть читати і дорослі, й діти... Іншими словами: всі книжки мають ділитися на дві частини: книги лише для дорослих, і книги для дітей та дорослих водночас” [75, 39].

Підручник з читання *О.Поповича* – “*Читанка і граматика для шкіл народних*” (1902 – 1915) містить невеликі за обсягом твори про близькі дитині реалії. Це науково-пізнавальні розповіді: “Дім” *О.Поповича*, з якої діти дізнаються про облаштування оселі: “Люди живуть у домах. Кожда хата має одну або й більше кімнат. Світлиця має чотири стіни, стелю, поміст, піч, двері і вікна. Стелі і стіни білені. Поміст із дощок. Піч мурована. Вона

огріває хату. Двері і вікна з дерева. Шиби із шкла. Замок у дверей із заліза...” [197, 85]. Як видно, структура оповідна, речення прості й зручні для початкового читання. Із розповіді такого ж плану “Школа” О.Поповича дітям даються знання про школу, про устрій, обладнання школи, знайомлять із правилами поведінки в школі та у класі: “В школі не так як дома. Діти сидять у лавках. В лавці має кожда дитина свою книжку, свій зошит і каламар із чорниллом, свою ручку з пером. Перед лавками стоїть велика чорна таблиця. На ній пише ся білою крейдою. Таблицю обтирають губкою. Коло таблиці стоїть стіл і сталець учителя. На стінах висять образи і мапи...” [197, 82]. Про близьке і знайоме дитині оточення повідомляється також у науково-популярних розповідях “Село” (А.Молодченко), “Худоба”, “Огород”, “Поле”, “Вода”, “Ліс”. Зокрема, ознайомившись із розповіддю “Ліс”, діти отримують доступну інформацію про дерева, кущі та рослини лісу. На сторінках читанки дитину знайомлять також із життям людей міста, з вулицями, фабриками, заводами, зі специфікою виготовлення предметів, речей. Про це йдеться у розповіді “Го́род” (А.Молодченко): “На заводах роблять цукор, мило, курять горілку і таке інше. На фабриках роблять сірники, замки й інший крам” [197, 108]. Подібні розповіді дають уявлення дітям про життя міста через певні художньо-емоційні виражальні засоби.

Про будову людського тіла і сенсорні відчуття діти дізнаються із науково-популярної розповіді “Тіло чоловіка. “Одіж чоловіка” та “Їжа чоловіка” розповідають про необхідні людині речі, причому не забуває автор і про моральний бік справи. Так, остання оповідь закінчується сентенцією: “Не жиєм*, щоб їсти й пити, // А їмо й пемо, щоб жити” [197, 93].

Про особливості кожної пори року і зміни, що відбуваються у зв’язку з цим, звідки беруться опади (дощ, сніг, град), про особливості сонця і місяця, звідки береться каміння, вапно, сіль, залізо, мідь, срібло і золото, з чого складається доба та тиждень представлено в науково-популярній розповіді “Земля і небо”.

* Приклад подаємо мовою оригіналу.

Всі пізнавальні розповіді, що є у книжці “Читанка і граматики для шкіл народних”, належать автору – Омелянові Поповичу. Загалом, розповідей пізнавального плану в читанці залучено небагато – всього 13. Всі вони відображають життя дитини і людей загалом того часу. У лаконічній формі синтезують доступні для дитини знання про довкілля. Важливо, що дитину знайомлять і з життям села, і з життям міста (на той час, як відомо, більшість населення мешкала у селах і навіть не була у місті, тим паче діти). Проте, порівняно із читанкою Грінченків, навколишній світ, пропонований у цій книзі, значно вужчий.

Представлені у читанці “Вінок” Олександра Білоусенка (1905, 1911) твори пізнавального плану також відіграють певну роль у формуванні особистості. Їх можна класифікувати на такі групи.

Твори, що дають знання про природу та явища природи, причому виклад ведеться у доступній дитині науково-популярній формі. Наприклад, у оповіді “Яка буває земля” І.Горбунова йдеться про склад землі як ґрунту: “Коли вийдемо на оране поле, візьмемо у жменю землі, почнемо її терти межі пучками та добре до неї придивлятися, то побачимо, що у тій землі є маленькі камінці, пісок, м’яка земля й усяке коріння, та усього цього у різних землях неоднаково: у одній більш піску та камінців, у другій більш м’якої землі та коріння. Але в усякому ґрунті чи багато, чи мало, а завжди знайдемо піску і м’якої землі” [30, 201]. Читаючи оповідь такого самого плану “Про землю та воду” О.Черняхівського, діти довідуються, що земля кругла. Тут пояснено, де береться вода і як відбувається кругообіг води в природі. У розповіді Тимофія Лубенця “Влітку” йдеться про астрономічні зміни, що відбуваються цієї пори року: “Влітку дні найдовші, а ночі найкоротші. В Петрівку сонце сходить о четвертій годині, а заходить о восьмій вечора” [30, 225]. Поряд з науково-популярними творами вміщено чимало науково-художніх, де сюжет, персонажі, художньо-виражальні засоби істотно урізноманітнюють оповідь. Так, у тексті “Світло” (М.Комаров) дано елементарні наукові знання про фізичні властивості світла. Про це автор

розповідає через бесіду хлопчиків. “Що на світі найшвидше бігає? – питав хлопець-школяр у друзів... – Швидше за все бігає світло... як грім гримить, то блискавку скоріше побачиш. От із цього ж то й видно, що світло біжить швидше, ніж звук,” – пояснив він.

Через науково-художні твори “Як Андрійко сніг нагрів” (Олена Пчілка), “Сніжинки” та “Як одна крапля мандрувала” (Олександр Білоусенко) читанка знайомить дітей з відповідними явищами природи. Зокрема, в оповіді “Сніжинки” йдеться про те, з чого утворились сніжинки, що багато сніжинок – це вже сніг і, коли пригріває сонце, вони перетворюються на пару. Про кругообіг води діти дізнаються із згаданої вже оповіді “Як одна крапля мандрувала”. Названі твори, подано у розділі “Від льоду до льоду”, причому, порядок розташування творів такий, що стає очевидним: автор орієнтує дітей на календарно-обрядовий рік, який починається, як відомо, весною (порівняймо назви перших творів: “Весна”, “Навесні”, “Веснянка”, “Весняна радість”). Про народні обряди є лише одна науково-художня оповідь Олександра Білоусенка “Зелені святки та Іван Купало”, що знайомить дітей з основними діями під час святкування Івана Купала та Трійці. Про інші звичаї і обряди діти довідуються через художні твори (напр., колядки, щедрівки, веснянки, авторські поезії “Щедрівка” (Л.Глібов), “Веснянка” (Б.Грінченко), “Новий рік” (Білоусенко), “Святвечір” (О.Єфименко).

Уперше вводиться цикл творів про історію нашої країни, причому він чи не найбагатший. Це науково-популярні твори: “Наші предки і перші князі” (Б.Грінченко), “Татари і Литва на Україні” (І.Левицький), “Польське панування на Україні”, “Козаки” та “Хмельниччина” (за М.Грушевським), “На дорогій могилі” (М.Коцюбинського). Зокрема у розповіді “Наші предки і перші князі” малий читач знайомиться з витоками нашої державності, у такий спосіб започатковується формування Істини в аспекті громадянських якостей.

Орієнтацію дитини на географічний простір автор реалізує через такі твори, як: “Київ”, “Пороги на Дніпрі” (О.Кониський), “Наш край” (Б.Грінченко). Тим самим у маленького читача формується поняття рідного коріння, що виходить за межі рідного населеного пункту. Дуже показова в цьому плані назва “Наш край” (Б.Грінченко), що знайомить дітей з рідною землею: “Земля, на якій ми живемо, зветься Україна, а народ, що живе на ній, – українці, і говоримо ми українською мовою” [30, 436]. У названих творах розповідається, ким і як збудовано Київ, згадано про головну вулицю Хрещатик, про Київський університет, Печерську лавру тощо. Науково-художні оповідання цієї ж, історичної, тематики – це “Заповіт Ярослава Мудрого” (М.Кононенко), “Козацький похід” (М.Загірня) та лірична розповідь М.Левицького “Наше багатство” – про рідну, милу серцю мову і народну пісню. По суті, виразно національно-патріотичні мотиви у вихованні дитини звучать вперше. Знайомить автор-упорядник малого читача і з постаттю великого Кобзаря за допомогою власної науково-художньої оповіді “Тарас Шевченко”, де у досить доступній формі висвітлює його біографію. Загалом, у читанці Олександра Білоусенка “Вінок” оповіді науково-популярного типу, які і в читанці Грінченків, превалюють над науково-художніми. Але пізнавальних творів про тварин немає: авторські задуми виключали цю тематику з невідомих причин.

Читанка *Спиридона Черкасенка “Рідна школа”* (1912) поряд із новими науково-популярними творами “Сніг” (Олени Пчілка) та “Зима на селі” (С.Черкасенко), які знайомлять із властивостями снігу та особливостями будови сніжинок, містить уже згадувані тексти: “Літо” (Т.Лубенець) та “Розмова” (М.Комаров), що трапляються у читанці “Вінок” Олександра Білоусенка. Знайдемо тут вже традиційні для читанок оповіді флористичної тематики. Виділено навіть розділ “Про рослини тощо”. Це науково-популярні оповіді “Як росте дерево”, “Що дають нам рослини” (І.Горбунов-Посадов), де йдеться про те, чим живиться дерево, яку користь дають людям рослини загалом. Новим, порівняно з попередніми читанками, є науково-популярні

розповіді про свійських тварин та птахів: (розділ “Тварини”) “Коні”, “Собака”, “Вівці”, “Свиня” (І.Горбунов-Посадов), “Корова” (А.Купріянов). У розповіді “Гризуни” (І.Горбунов-Посадов) в доступній формі подано прикметні ознаки цього класу тварин. У розповіді О.Степовика “Як загинув один ліс” йдеться про користь кажанів, про те, що не можна порушувати взаємозв’язки у природі. Отже, закладаються початки екологічного виховання. У розділі “Птаство” діти здобувають корисні знання про птахів “Шануймо пташок” (Г.Коваленко), “Зозуля” (Гр.Шерстюк), “Горобець на варті”, “Шпаки” (С.Черкасенко). Також щодо птахів автори звертають увагу дитини на спосіб їхнього життя, користь від них. Наприклад, розповідь “Жайворонок” (В.Львов) знайомить дітей, як і з чого жайворонки будують собі гнізда: “Гнізда жайворонки роблять у землі серед поля з сухої трави, соломинок і тонісіньких корінців, а всередині вистилають їх конячим волоссям... Спускаючись після співання на землю, жайворонок завжди сідає трохи осторонь від гнізда, а потім, уже в траві біжить до нього. Це щоб шуліка не побачив, де гніздо, й не похватав його пташенятко” [266, 95].

Діти, знайомлячись з життям птахів, помітять, що воно має закони спільні з життям людей. Тобто мислення школярів мимоволі акцентується на узагальненні: істина для всього живого на планеті одна – боротьба за виживання.

Тематика про комах не є новою (траплялась у читанці Бориса та Марії Грінченків “Рідне слово”). Це науково-популярні оповіді “Мурашник”, “Як одмінюються комахи” (І.Горбунов-Посадов). Тут ідеться про будову мурашника, народження і життя мурашок. Серед оповідей лише одне науково-художнє оповідання “Павук-тенетник” (С.Черкасенко).

Уперше також розповідається про мешканців водойм – риб і плазунів: “Карась”, “Щука”, “Змії” (С.Черкасенко). Автор звертає увагу на зовнішній вигляд, спосіб харчування цих істот. Твори розподілено за окремими рубриками: “Про рослини тощо”, “Тварини”, “Птаство”, “Риби, гади, комахи тощо”, тобто дитина привчається вже до класифікаційного мислення.

Читанка С.Черкасенка порівняно з попередніми охоплює значно ширшу тематику науково-пізнавального змісту. Домінують науково-популярні твори про тварин. Але на відміну від читанки “Вінок” Олександра Білоусенка читанка С.Черкасенка не містить творів історичної та краєзнавчої тематики. Також фактично немає текстів і про народні свята (окрім фольклорних творів – колядки “Ой дивнее народження Божого Сина” та щедрівки “Ой сивая та і зозулечка”).

“Рідні колоски” О.Стешенко (1917) дещо обмежено подають інформацію пізнавального плану. Тут можемо знайти розповіді про релігійні свята “Великдень” (уривок з оповідання М.Проскурівни) та “Свят-вечір” (Ол.Єфименкової), що траплялася в багатьох читанках. Про подорож місцями козацької слави повідомляє уривок з оповідання А.Кашенка “Перша подорож у Сагайдачне”. Красу старовинного міста Києва змальовано у розповіді-описі під назвою “Київ”, що є фрагментом роману І.Левицького “Хмари”. Крім того розповідь доповнюють фотографії, на яких можна побачити краєвиди та познайомитися з архітектурними пам’ятками і пам’ятниками: церква св.Андрія; міст через Дніпро; Лавра; пам’ятник Б.Хмельницькому; пам’ятник св.Володимиру; пам’ятник хрещення. Розповіді про тваринний і рослинний світ відсутні. Немає згадки і про явища неживої природи. Це не дивно, адже авторка читанки, як сама зазначала у передмові, не переслідувала мети створення дитячої енциклопедії. Головним для нею було прищеплення любові до рідної мови та виховання любові, поваги до рідного краю, до краян, що є невід’ємною складовою формування особистості.

“Читанка. Перша книжка після граматики” (1918) Тимофія Лубенця (псевдонім Хуторний) знайомить читачів із навколишнім світом, зокрема облаштуванням хати (розповідь “В хаті”), подвір’я (розп. “На подвір’ї”), села (розп. “Село”) тощо. Так, наприклад, у науково-популярній розповіді інформативного плану “Село” подано опис, місце розташування села: “Наше село стоїть біля річки. Через річку перекинулася гребля. Біля греблі стоять зелені верби” [255, 15].

Про неживу природу, її фізичні властивості, зокрема, дію води і пару йдеться у науково-художній розповіді “Дві великі сили” (із книги “Розмови про сили земні” М.Комарова), з якої дітям стає відомо, що пар сильний, він крутить колесо у млині, у великому човні – пароплаві та паровозі. Із розповідей такого самого плану і того самого автора “Тепло” і “Світло”, що між іншим траплялись у попередніх читанках, хоча першоосновою їх використання було видання цієї читанки 1883 року, де вони вже були залучені, діти дізнаються про сонячне тепло і чому взимку воно світить, а тепло не доходить. Із другої оповіді дітям стає відомо, що швидкість світла більша аніж звука.

Про астрономічні зміни, пов’язані із тривалістю дня тієї чи іншої пори року йдеться у власній науково-популярній розповіді автора-упорядника “Літо”, що надібували у “Вінку” та у розповіді такого ж плану “Зима на селі”.

У доступній дитині науково-популярній формі йдеться про склад землі як ґрунту в оповіді “Яка буває земля” (І.Горбунов), що вже траплялась у читанці “Вінок”.

Із рибами, земноводними, плазунами та комахами автор знайомить малого читача через науково-популярні розповіді, що сконцентровані у восьмому розділі “Риби, гадина та комашня”.

Знайомство з іншими народами, зокрема, про людей, які живуть у Німеччині, мовиться у науково-популярній розповіді упорядника “Які бувають люди”.

На цьому пізнавальні твори у читанці Т.Хуторного вичерпуються. Як бачимо, науково-популярні чи науково-художні твори про рослини, про звичаї, традиції, про відомих культурних діячів та твори історичного плану відсутні. Це знижує ефективність читанки як у пізнавальному, так і у виховному аспектах.

Читанка *Марії Грінченко* “Наша рідна мова” (1918) містить дуже мало творів пізнавальної тематики. Це науково-художні твори про явища природи

і тваринний світ. Зокрема, розповідь Олени Пчілки “Як Андрійко сніг нагрів”, що подається у читанці Олександра Білоусенка, доповнено новою – “Пташиний столик” (М.Грінченко), що скерована на виховання бережливого ставлення до природи (тобто, вводиться елемент екологічного виховання).

Є тут також науково-популярні твори про народні свята. Широко представлена обрядова тематика. Вже не в художній формі (як це було у читанці Олександра Білоусенка), а в науково-популярній дітей знайомлять з традиціями колядування, розписування писанок та виготовленням і освяченням пасок на Великдень, яким зіллям прикрашають хату на Зелені свята тощо. Це відображено в таких творах, як “Різдвяні святки”, “Великдень”, “Клечальна неділя”, причому усі твори склала сама М.Грінченко. Це своєрідні спогади дитинства, збагачені душевною теплотою, що створює високий навчально-виховний потенціал.

У читанці вміщено вже згадувані науково-популярні розповіді Б.Грінченка про українські реалії “Рідний край”, “Київ”, “Дніпро”.

Загалом, природничо-пізнавальна тематика представлена обмежено. Тему неживої природи, тему тварин майже не розкрито. Зовсім не згадується про рослини. Якщо врахувати, за яких тяжких історичних обставин з’явилася книжка, то її недоліки цілком мотивовані: за великої матеріальної скрути молода Українська держава все-таки дбала про своє майбутнє, тому у книжці зосереджено твори, важливі насамперед для духовного розвитку дитини і менше – для інтелектуального.

У читанці *П.Петрушевського* “Рідне слово” (1918) автор у науково-популярному плані змальовує побут, речі та середовище, в якому живе дитина того часу (оповіді “Наша церква”, “Дідова криниця” “Наша хата” автора-укладача).

До читанки залучено науково-художні розповіді про неживу природу в діалогічній формі “Сивий майстер” (Г.Неводовський), “Світло” і “Тепло” (М.Комаров) – вони трапляються в читанці Олександра Білоусенка.

Також використано науково-популярні розповіді про тварин: “Коні”, “Собака” (І.Горбунов-Посадов), з яких дитина довідується, що собаки можуть виконувати різні корисні функції в побуті людини (собаки-водолази, пожежні собаки, собаки в упряжці). У читанці є оповіді про диких тварин: “Як їжаки хазяйнують” та “Кріт” П.Петрушевського, де описано і спосіб життя і користь для людей від цих істот. Крім того, автор через науково-популярну розповідь “Лев” та науково-художні розповіді “Як слони пам’ятають про обіди”, “Жалісливі мавпи” знайомить дітей з незвичними для нашої місцевості звірами. Діти довідується, чим вони живляться і який мають зовнішні вигляд.

Про рослини йдеться у таких науково-художніх розповідях, як “Сперечання дерев”, “Як сорочка в полі виросла”. Особливо цікава друга розповідь, у якій доступною формою дитині пояснено, як із льону можна виготовити тканину і пошити одяг. Твори різнобічної тематики сприяли формуванню у дитини правдивих уявлень про довкілля, вихованню пізнавальних інтересів. Проте у читанці не згадується жодне народне свято, відсутні твори історичної, астрономічної тематики, не звучать тут і урбаністичні мотиви.

У читанці П.Ковалевського “Рідний край” (1919) про живий світ йдеться у двох науково-популярних розповідях: “Жайворонок” (В.Львов), яку було вміщено ще у читанці С.Черкасенка “Рідна школа” 1912р. та розповідь, що є перекладом А.К. з російської читанки “Корова й галка”. Причому дитину вчать бачити взаємозв’язки у природі: “Корови линяють, у них вилізає стара шерсть і виростає нова. А галки в’ють весною гнізда і з шерсті вистеляють гніздо, щоб яечкам було тепло” [126, 33]. Поряд з науково-популярними творами вміщено науково-художні природничої тематики, зокрема про неживу природу: “Снігова одіж” [126, 3] (подано як діалог матері і дитини), “Річка та струмочок” [126, 82] (подано як діалог річки й струмка). Говорячи про те, що з маленьких струмочків утворюється велика

Продовження таблиці 2.2.

Знайомство з іншими країнами та чужими етносами	–	–	4	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Знайомство з близькими для дитини реаліями		–	–	–	–	1	3	3	–	9	8	–
Частини людського тіла	3	–	1	–	–	3	–	–	–	–	–	–
Історія нашої країни	–	6	–	–	1	–	–	–	–	–	–	–

Читанки *III періоду*. Творів категорії Істини у читанці “*Веселка*” Я.Чепігу (1921) – небагато, всього шість. Це науково-художня розповідь про властивості снігу “Перший сніг” (Г.Неводовський), про сонце “Тепло” (М.Комаров) що вже траплялися у попередніх читанках. Дві розповіді інформативного змісту “Праці селянина восени” та “На селі зимою” (подані без автора, наймовірніше вони належать упоряднику) – розповідають про звичайні близькі дитині навколишні і побутові речі. Дитина, яка ніколи не була в селі або вперше потрапила до нього, дізнається із розповіді “Маленький городянин на селі” (автора не зазначено) [263, 120], що хліб виростає із зерна пшениці, що з льону прядуть нитки, з ниток тчуть полотно, а вже з полотна шиють сорочки, сукно бігає на полі, його роблять з овечої шкіри.

З казки “Дивне перетворення” (Е.Шведер) малий читач довідується, як способом кількох перетворень у різні стани з’являється метелик.

Твори, залучені до читанки “*Ясні зорі*” М.Рудинського (1921), – “Для хворого Федя” (Г.Бордуляк), “Зима” (О.Кониський), “Ялинка” (І.Виговського), “Ялинка” (М.Коцюбинського) – художні, спрямовані переважно на естетичні враження і тому ми розглядаємо їх у наступному розділі. Науково-популярних та науково-художніх творів тут немає.

Слід зазначити, що єдина розповідь про народні свята та обряди “Свят-вечір” (О.Єфименко) вже траплялась у читанці Білоусенка “Вінок”.

З розглянутих нами читанок радянських часів лише дві останні незаідеологізовані.

Зміст читанки *М.Панченка* “*Жовтневі квіти*” (1925) відображають назви творів: “Жовтнева революція”, “Лютнева революція”, “Як сталася революція”, “Що дала Жовтнева революція”, “Всесвітня республіка Рад”. Залучалися вірші дітей, наприклад, “Червона зоря” (А.Маслів, 15р.), “Червонцям” (Є.Григор’їв, 12р.). Зокрема в останньому вірші звучить таке: “Для Червонця в тому слава – за Комуни вмерти” [185, 21].

Істина в цій читанці цілком підпорядкована змісту заідеологізованого виховання і зводиться до оповідей про реалії, важливі для радянської дійсності. Саме тому тут немає жодного тексту, де б не траплялися слова: комуна, Країна Рад, Жовтень, революція, ленінці, комсомол, червоні прапори, маленький комуніст, комсомолец, піонер тощо.

Читанка *Я.Чепіги* “*Промінь*” (1926) містить пізнавальні твори науково-популярного та науково-художнього плану. У I розділі дітей знайомлять із зимовими явищами в живій і неживій природі. Зокрема, через науково-популярну розповідь “Під сніговим укривалом” знайомлять із властивостями снігу (сніговий покрив зберігає тепло) та звідки воно в землю. Це пояснюють дитині у доступній формі, проводячи відповідні паралелі: “Виходить так, ніби сніг гріє землю, хоч у той самий час ми знаємо, який холодний сніг, коли його помацати. Так, сніг гріє землю, але не так, як гріє сонце й вогонь, а інакше, а саме так, як гріє нас кожух, тепле укривало й т. ін. Самі ці речі не теплі, але вони мають багато дрібненьких дірочок між окремими волокнами й волосинками. Всі ці дірочки наповнені повітрям. А повітря не пропускає тепла з-під кожуха, з-під укривала. Сніг теж пухкий і теж дірчастий... Влітку, в довгі сонячні дні, земля дуже глибоко нагрівається і за літо робить значні запаси тепла” [265, 12]. Про властивості снігу і утворення сніжинок йдеться у науково-художній розповіді “Сніжинки”, що вже траплялась у читанці

“Вінок” Олександра Білоусенка. Автор-упорядник пропонує учням провести деякі досліди з неживою природою. Вони мають виразно пізнавальний характер.

Є тут науково-популярна розповідь й про те, як зимують тварини (“Як тварини зимують”).

У II розділі “Садиба та свійські тварини” йдеться про село, облаштування подвір’я, про свійських тварин, чим вони живляться і скільки років живуть. Це відображено в науково-популярних розповідях – “Хто чим живиться” та “Свійські тварини”. Зокрема, в останній автор поінформовує дітей про те, звідки повелися свійські тварини. Цікавими є і повідомлення про вік тварин. Так, автор під заголовком “Скільки часу яка тварина живе”, вміщує порівняльну таблицю:

Метелик – 1 день, Сарана – 4 тижні, Хрущ – 1 місяць, Сорока – 2 роки, Зозуля – 32 роки, Жаба – 40 років тощо.

IV розділ “Сільськогосподарські роботи і початок весни” знайомить малого читача з процесом живлення і росту рослин. Дітям пропонують провести досліди з картоплею, цибулею, простежити за тим, як росте й розвивається рослина, що також сприяє пізнанню навколишньої дійсності.

Ця читанка містить і традиційні для радянського часу твори, де Істина обмежується знанням про радянську владу, зокрема, її встановлення. Так, у III розділі “Кривавий тиждень”, повідомляється про соціалістичні здобутки, про Леніна тощо, а в VII розділі представлені розповіді “Лютнева революція”, “Червона комуна”.

У VI розділі “Жіночий день” йдеться про заснування жіночого дня 8-го Березня: “13 років тому свідома частина робітниць організувала жіночий день – день 8 березня – по всіх країнах...” [265, 76]. Та пропонує автор кілька віршів, які теж перейняті соціалістичною ідеєю. Це такі вірші, як “Робітниче, сестро, вставай!”, “Ой весела я сьогодні”. Ось, наприклад, як у останньому вірші, стилізованому під фольклор, спрощено-вульгарно нащеплюється тогочасна ідеологія: “Ой весела я сьогодні, ой, весела! // Я б усі сьогодні

виходила села, // Розказала б про жіночу долю-волю, // Назбирала б делегаток із собою. // Ой, дівчата, молодиці, годі ткати, // Та виходьте на жіноче наше свято, // Бо сьогодні наші весни розцвітають, // Наша доля, наша воля воскресас. // Із-за гори сонце ясне наше сходить. // Воно кличе нас до волі, нас до волі. // У сельбуді нам про Леніна розкажуть; // Про жіноче право розтолкують... // Ой, весела я сьогодні, ой, весела! // Я б усі сьогодні виходила села, // Розказала б про жіночу долю-волю, // Назбирала б делегаток із собою” [265, 78].

Знайомство з українськими персоналіями обмежено Т.Шевченком, причому знов-таки через призму радянської ідеології, про що свідчить назва VII розділу “День пам’яті Шевченка та Лютнева революція”.

Цікаво, що хоч Україна в одному з оповідань названа по-новому “Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР)”, весь опис її взято з читанки Олександра Білоусенка “Вінок” (розповідь належить Б.Грінченку і має назву “Наш край”), при цьому прізвищ не згадано. Читаємо: “Земля, де ми живемо, зветься Україна, нарід, що живе на ній, – українці, і говоримо ми українською мовою... По українській землі течуть гарні й великі річки, найбільша серед них Дніпро...” [265, 85].

“Паризька комуна” – таку назву має VIII розділ і містить розповіді революційної тематики.

Як бачимо, ця читанка мала пізнавальний характер, проте у деяких розділах ідеться про ті чи інші події квазіісторії, що на той час було актуальним з метою зміцнення авторитету молодого радянської держави та виховання молодого покоління комуністів-ленінців.

У підручнику з читання “До світла” (1926) пізнавальний аспект обмежений одним науково-художнім оповіданням про неживу природу “Де дівся сніг” (ця оповідь Олени Пчілки траплялася у читанці Олександра Білоусенка під назвою “Як Андрійко сніг нагрів”) та розповідь “Тарас Шевченко”. Однак, є розповіді, що відповідають цінностям комуністичного виховання (для тогочасної системи це були також твори пізнавальної

тематики, але про радянські реалії): “Кривава неділя”, “Володимир Ілліч Ленін”, “Лютнева революція”. Книжка зовсім не знайомить дітей із рослинним та тваринним світом, не висвітлює історичний аспект, окрім революцій (1905, 1917), святами та обрядами, хіба що тільки під кутом зору радянської ідеології, наприклад, як у тексті “Свята”: “Коли робітники та селяни скинули царя, панів та їхній уряд, вони встановили свої свята на честь тих, що боролися за волю трудящих. От ці свята: 1 січня – Новий рік, 21 січня – день смерті Володимира Леніна, великого проводиря трудящих на всьому світі, 22 січня – Кривава Неділя, 23 лютого – день Червоної Армії, 8 березня – день жінки-робітниці, 11 березня – день смерті Тараса Шевченка, 12 березня – день скинення царизму, 18 березня – день Паризької Комуни тощо” [92, 29].

Завдання, які містяться після текстів, що стимулюють дитину поміркувати, сприяють розвитку пізнавальних інтересів та пошуковості у дитини, щоб дитина сама могла провести нескладні досліди тим самим з’ясувати для себе прості істини. Наприклад: “Чим легше їхати по снігу – возом чи саньми? Як легше їхати: глибоким снігом чи битою дорогою? Чому це так? Спробуйте намалювати дерево, вкрите снігом. Якби дерева не поскидали восени свого листу, то чи великий тягар довелось б їм держати на собі взимку, коли вони вкриті снігом?” [92, 7].

“Перша читанка” Л.Деполович (1928) знайомить малого читача із:

1) особливостями неживої природи. В доступній формі за допомогою двох науково-художніх оповідей “Навіщо сніг” та “Під снігом”, що вже траплялась у читанці Б. та М.Грінченків “Рідне слово” (1912), дитині пояснюється, для чого падає так багато снігу, його позитивна роль: сніг зберігає тепло. Із астрономічними особливостями найбільшої зірки сонячної системи, тривалістю дня і ночі в залежності від пори року знайомлять науково-популярні розповіді “Сонце повертає на весну”, “Перші ознаки весни” та науково-художні – “Сонечко в гості прийшло”, “Краще гуляти, як день довший”;

2) цікавими і малознаними об'єктами живої природи. Енциклопедичні знання дають науково-художні розповіді природничої тематики про земноводних – “Пуголовки” та “Жабенята”. Дітям цікаво буде, як і героям розповіді, довідатися, що з пуголок утворюються жабки: “Глянула Олеся та й очі розкрила, сама собі не вірить. Як це могло статися? Пуголки вже зовсім не такі. У них є маленькі задні ніжки. А хвостик став зовсім тоненький і маленький. Тепер Олеся вже щодня дивиться на пуголки. Те, що вона бачила, було їй дивне й цікаве. Незабаром у пуголок вирости й передні ніжки, а хвостика зовсім не стало. Це вже були справжні жабенятка. Дівчата, надивившись, випустили їх у ставок” [85, 84]. Пізнавальними для дітей будуть і науково-художні розповіді “Чубарочка на яйцях” та “Курчата вивелись”. В доступній для сприймання дитиною формі пояснюється розмноження свійських птахів. А науково-популярна розповідь “Корова й галка”, що раніше траплялась у підручнику з читання “Рідний край” П.Ковалевського (1919), оповідає про те, як вилинявшу шерсть корови використовують при будові гнізда галки. Це формує у дитини думку, що все в природі взаємопов'язано;

3) рослинним світом. З тим, як відбувається процес отримання олії із зернят льону, повідомляє науково-популярна розповідь “До олійниці”. Дві науково-художні розповіді “Нитки снують”, “Тчуть полотно”, знайомлять дітей, яким способом із рослин можна виготовити полотно. “Казка про Олесину хусточку” оповідає про рослину, яка називається бавовняк, росте у далекій країні. Оповіді розташовані у певній послідовності для того, щоб дитина зрозуміла технологію виготовлення матерії. Вони показують еволюцію: яким способом раніше виготовляли матерію. І як тепер удосконалилася, розвинулася промисловість країни, відбувся крок вперед у цій галузі. На той час, в контексті тієї доби було дуже актуальним показувати, що в нашій країні все найкраще;

4) здобутками і досягненнями в галузі техніки, облаштуванням міста, знайомить читача з деякими професіями. У читанці представлено дві

розповіді з однаковою назвою “Радіо”, які повідомляють про уроки радіослухання, про те, що сільським дітям дивним є, як з “труби” вони чують промову, слухають музику чи пісню. Із розповіді “З чого папір” діти дізнаються: із старих непотрібних ганчірок, які збирають по селах призначені люди, на паперовій фабриці роблять папір. Підручник досить добре висвітлює досягнення Країни Рад, оскільки потрібно було пропагувати могутність молодого радянського держави. Цей вплив комуністичної ідеології простежується майже в усіх наступних підручниках з читання. Особливо в букварі В.Арнаутова та ін., в якому провідні тексти типу: “Он вал. На валу коліно. На коліні шатун. Шатун веде колесо” [6, 18]. Поряд із селянською тематикою (і це не дивно, адже читанка була адресована сільському читачеві, про що навіть зазначено на титульній сторінці), вводиться міська, що знаходить і візуальне підкріплення. Подібного змісту і розповіді “До лікарні” та “У місті” – друга є продовженням першої. На підтвердження наведемо уривок з другої розповіді: “На вулицях якісь чудні вози без коней бігають та хатки на колесах. Та всі ж вони гудуть, ревуть, дзвонять. Аж у голові гуде від них. А ввечері, як тільки смеркне, зараз само світло всюди засвітиться. На стовпах великі ліхтарі горять, і видно від них на вулиці як удень. І в хаті, як тільки посутеніє, зараз підійде “сестра”, крутне якийсь гвинтик у стіні, – і враз лампи сами засвітяться” [85, 22]. Це опис міста очима сільської дитини, що вперше потрапила до нього;

5) постаттю Т.Шевченка. Авторка подає відомості про нашого великого Кобзаря у розповідях: “Дитинство Шевченка”, “Тарас у неволі”, “Смерть Шевченка”.

У цій читанці відсутні твори історичної тематики, згадки про народні свята, звичаї та обряди, натомість згадуються свята нової влади: “День червоної армії”, “Слава великому Першому Травню”, “Свято 1-го травня”, “21 січня – день смерті Леніна”, “На шкільному святі” (про день народження Леніна).

Узагальнені відомості про змістове наповнення читанок III періоду щодо категорії Істини подаємо у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3.

Кількісна характеристика творів у читанках III періоду,
спрямованих на формування категорії Істини

Ціннісний орієнтир Істини	Михайло Рудинський “Ясні зорі”	Яків Чепіга “Веселка”	М. Панченко “Жовтневі квіти”	Я. Чепіга “Промінь”	О.Астряб, В.Дога, Г.Іваниця, О.Соколовський “До світла”	Л. Дєполович “Перша читанка”
Явища та предмети неживої природи	–	2	–	6	1	5
Рослинний світ	–	1	–	6	–	4
Тваринний світ	–	1	–	6	–	5
Реалії рідного краю	–	–	–	1	–	–
Народні свята та звичаї	1	–	–	–	–	–
Співвідношення часових одиниць	–	–	–	–	–	–
Знайомство з іншими країнами та чужими етносами	–	–	–	–	–	–
Знайомство з близькими для дитини реаліями	–	2	–	–	–	–
Частини людського тіла	–	–	–	–	–	–
Історія нашої країни	–	–	–	–	–	–
Українські персоналії	–	–	–	1	1	3
Радянські діячі	–	–	–	6	1	1
Реалії радянської дійсності	–	–	8	6	3	4
Здобутки у галузі науки і техніки	–	–	–	–	–	4

Читанки *IV періоду* з категорією Істини малого читача знайомлять, переважно, в рамках радянської ідеології. Вони спрямовані на прославляння

вождів та представлення досягнень Радянського союзу. Проте поняття істини розкривається й іншою тематикою. Так, у *Читанці для другого класу О.Копиленка* (1935) про неживу природу, зокрема воду, йдеться у двох розповідях: “Річка” і “Від чого дощ?”. У першій повідомляється про велике значення води для життя людини й тварини та, крім цього, вода ще має й практичне значення: річкою перевозять вантаж, на річці будують електростанції. У другій – на прикладі звичайної пари над чайником пояснюється дитині, як утворюється дощ.

Про особливості погодних умов на півночі повідають дві розповіді “Сонце на Півночі” та “Кис-Марія”.

Рослинна тематика представлена збіднено. Зокрема, розповідь “Дволітні рослини” розкаже читачам, звідки береться насіння моркви і буряка. Науково-популярна розповідь “Береза” повідає дітям про утворення зерняток і як з них з’являється новий пагінчик. Із науково-художньої розповіді “Картопля” малому читачеві буде цікаво довідатись, як з’явилася на наших землях картопля.

Досить ґрунтовно в цій читанці репрезентовано тваринний світ (всього 15 оповідань). Це мабуть тому, що сам О.Копиленко цікавився живою природою і був відомим письменником-природолюбом. Цікавими, на наш погляд, є науково-художні розповіді В.Чарушина “Слон”, “Мандрівка в пустині”, “В зоосаду”, що знайомлять малого читача з екзотичними тваринами типу верблюд, ягуар, слон. Також автор-упорядник залучає до читанки твори досить відомі на той час, які належать перу російських письменників-природолюбів, зокрема В.Чарушина та В.Біанки.

Про здобутки в галузі науки і техніки повідомляють розповіді “Від мотики до електроплуга”, “Електрика”, “Перша п’ятирічка”. Про славетного садівника Мічуріна та його досягнення йдеться у науково-художній розповіді “В мічурінському саду”. У творах інформативного плану “Сьогодні й завтра”, “Наша країна”, “Перше травня” відтворено реалії радянської дійсності. Є тут лише одна розповідь про Т.Шевченка, надзвичайно збіднена

лексично та лаконічна щодо змісту. Автор читанки пропонує рясну низку художньо недосконалих творів про радянських діячів (“К.Є.Ворошилов”, “Й.В.Сталін”, “Приїзд Леніна”, “Ільч* і вартовий”). Взагалі, читанка О.Копиленка містить найбільше творів про Істину – 45, проте під кутом зору радянської ідеології.

Читанці Є.Городецької (1938) не властиві науково-художні чи науково-популярні розповіді про рослинний світ. Про неживу природу йдеться в науково-популярній розповіді “Взимку”, з якої діти довідуються про астрономічні зміни: “Дні взимку короткі, а ночі – довгі. З весною день більшатиме. Літом буде навпаки – день великий, а ніч коротка” [73, 27]. Чималу увагу приділено ознайомленню дітей з тваринним світом. Так, про особливості існування птахів діти дізнаються з науково-популярних розповідей “Птахи взимку” [73, 27] та “Птахи під снігом” [73, 30]. У першій повідомляється про перелітних птахів, пояснюється, чого вони відлітають у теплі краї та називають птахів які зостаються зимувати. З другої – діти дізнаються, що взимку куріпки живуть у снігу, оскільки там тепло і небезпечно. У науково-художній розповіді “Щиглі” подається опис цих птахів. Що їдять зайці і коли та як вони заплутують свої сліди повідає науково-популярна розповідь Л.Толстого “Зайці” [73, 44].

Про зимівлю риб діти довідуються із науково-популярної розповіді “Риби взимку” – “риба взимку спить у воді. Плітка, краснопірка, короп та щука великими табунами зимують у найглибших місцях. Коропи ховаються у затоках. Піскарі та верховодки сплять у ямах з піскуватим дном. Карасі – в мулі” [73, 31]. Пізнавальною є науково-художня розповідь “Карась” [73, 31], з якої дитина довідується, що вдома, в теплі лід тоне, а рибка, що була замерзла у куску льоду, ожила, коли він розтав. З особливостями будови та існування плазунів знайомлять малого читача розповіді науково-пізнавального плану “Ящірка” [73, 106] та “Гадюка” [73, 107].

* Зазначимо, що на догоду ідеологічним установам порушувався навіть правопис (правильно Ілліч).

Про життя в інших, далеких краях, йдеться у двох науково-популярних розповідях, зокрема про людей, які мешкають у тундрі, чим вони харчуються і на чому їздять, знайомить розповідь “У тундрі” [73, 58]. Та із розповіді “Жаркі краї” [73, 60] діти дізнаються про ті країни, в яких завжди тепло, де ніколи не буває зими, що там на деревах листя вічно зелене, там водяться леви, тигри, слони, мавпи, крокодили, ростуть лимони, апельсини, банани, чого не побачиш у нашій країні. А ще в цій розповіді дітям повідомляють про існування в жарких краях пустелі, в яких нічого не росте.

У розповіді “Дніпрогес” [73, 67] дітей знайомлять з великою електричною станцією, з її призначенням. Розповідається і про функцію шлюзів. Із науково-художньої розповіді “Хлібзавод” [73, 40] читачі дізнаються, як саме випікають хліб на заводі. Про освоєння далекої Півночі та Північного полюсу радянськими вченими йдеться у науково-популярних розповідях “Челюскінці” та “Папанівці”.

У цій читанці представлена ціла когорта радянських діячів у розповідях “Чапаєв у розвідці”, “Безстрашний Щорс”, “Володимир Ілліч Ленін”, “Йосиф Віссаріонович Сталін”, “Місто Сталіна”. І на широкому, панорамному тлі подано розповідь “Т.Шевченко”, звичайно ж у рамках радянської ідеології.

У розповіді “Наша країна” висвітлено досягнення країни: побудовано фабрики, заводи, організовано радгоспи та колгоспи, прокладено нові залізниці, збудовано нові пароплави, аероплани – найкращі в усьому світі. “Добре тепер жити у нашій країні. У нас нема ні багатців, ні поміщиків, ні фабрикантів. Ми творимо життя вільне, веселе, заможне” [73, 18]. Частина творів інформативного плану типу “Найкращий пішохід”, “На заводі”.

Пропонує упорядник лише одне штучно створене прислів'я: *Сонце світить найтепліше, слово Сталіна наймудріше* [73, 23].

У цій читанці та і в наступних більша частина творів подана без авторів, тому там, де є автор, ми зазначаємо, кому належить твір, а де немає, то подаємо саму назву твору. Різноманітність тематики творів читанки Є.Городецької спонукає до думки про розкриття категорії Істини в

непослідовному, хаотичному спектрі. Попри пізнавальні та розвивальні аспекти, суттєво акцентується на політичних постатях епохи, що вносить ідеологічний відтінок і певною мірою збіднює інтелектуальні можливості читача.

“Читанка” *Н.Л.Забіли та М.П.Пригари* (1940), оминаючи тематику неживої природи, знайомить дітей із будовою рослин, про це йдеться у двох науково-популярних розповідях “Які бувають рослини” і назва другої розповіді сама говорить за себе – “Рослини однолітні, дволітні та багатолітні”. Велику увагу приділили автори читанки тваринній тематиці. Невеликі науково-пізнавальні розповіді “Свиня”, “Вівця”, “Кінь”, “Корова” дають знання про домашніх тварин, їхню зовнішню будову, яку приносять користь людині. Про диких тварин мовиться у науково-популярній розповіді Лашіної “Оленятко” та у науково-художній – “Ведмежа зимівля”. Знайомить читанка малого читача і з тваринами інших країв – “Черепаха” (Л.Толстой) “Крокодилята” (Лашіна).

Життя плазунів та риб стає відомим із розповідей науково-популярного плану “Вуж”, “Гадюка”, “Риби”. Про особливості існування птахів повідомляє науково-популярна розповідь Н.Забіли “Ластівка” та науково-художня – “Дятел” К.Ушинського. Знання про хижих птахів дає науково-художня розповідь Л.Толстого “Орел”. Пізнавальною і цікавою є науково-популярна розповідь “Птиця-швачка”. З неї діти довідуються, що “є така птиця, що шиє собі гніздечко. І навіть нитки сама робить з пушинок та з вовни. Візьме птичка два великі листки, стулить їх до купи й проколе дзьобиком дірочки, потім нитку протягне дзьобиком. Зшиє листки – от і гніздечко готове. Так і звуть цю птицю швачкою. Тільки живе вона не в нас, а в теплій країні – Індії” [104, 120].

Про геройські, відважні вчинки йдеться у розповідях “Герої Радянського Союзу” – про 7 льотчиків, що порятували людей на кризі. І у другій – “Три льотчиці” – про В.Гризодубову, П.Осипенко та М.Раскову, які з Москви полетіли на Далекий Схід і через нестачу палива змушені були робити

посадку на болоті. Подібної тематики розповідь (“Папанінці”) траплялася вже у попередній читанці.

Із здобутками радянської держави знайомлять розповіді “Більшовики з’єднали два моря” (за Л.Касилем) – про з’єднання каналом, що викопали самі люди, Білого і Балтійського морів. Та – “Дніпрогес” – розповідь з такою самою назвою траплялась у попередній читанці, проте подача матеріалу різна. З цієї розповіді діти дізнаються про призначення цієї споруди. Через кам’яні скелі – пороги, що були на Дніпрі пароплави не могли пройти до Чорного море. Тому інженери збудували через Дніпро велику греблю: “Там же збудували місто Запоріжжя та велику електростанцію – Дніпрогес. Дніпрогес дає багато електрики місту, заводам, фабрикам, робітникам” [104, 72].

На сторінках читанки малих читачів ведуть заочними екскурсіями відомими містами Української та Російської республіки в розповідях “Київ”, “Москва”, “Ленінград”. Дві останні представлено в контексті радянської ідеології. Про піонерський табір на березі Чорного моря повідомляє розповідь “Артек”.

На початку читанки розміщено цикл творів про Сталіна: “Наш Сталін”, “Я говорила з Сталіним”, “Сталінська Конституція”, вірші “Пісня про Сталіна” (М.Рильський) і “Наша батьківщина” (без автора). Так, читаємо в останній: “Кремлівська зоря над землею цвіте. // Від променів тане п’ятьма. // Хороша країна у наших дітей, // і кращої в світі нема. // Ми пісню співаєм про сонячний час. // Нам радісно жить на землі, // і все це тому, що про кожного з нас // турбується Сталін в Кремлі” [104, 5].

Ціннісний орієнтир Істини у *“Читанці для першого класу” Т.Горбунцової, М.Пригари (1954)* виражається найбільше інформативними текстами про здобутки радянської держави в галузі науки і техніки. Це, зокрема, такі розповіді, як “Москва”, “Волго-Донський канал ім. Леніна”, “Як добувають вугілля”, “Як ми будуємо будинки” (за М.Ольшановим), “Комбайн”, “Артек”, “Метро”. Причому, майже в усіх розповідях

наголошено на заслугах компартії та радянської влади. Для прикладу наведемо рядки з останньої: “Московське метро – найкраще у світі... Так Комуністична партія і Радянський уряд піклуються про поліпшення життя трудящих” [72, 72].

Автори читанки, як й інших цього періоду, знайомлять малого читача з радянськими діячами, визначними особистостями комуністичної системи. Прикладом є розповіді: “Володя Ульянов у школі”, “Ленін”, “Й.В.Сталін на засланні” (Г.Байдуков), “Як Олег Кошовий став піонером” (О.Кошева), “Про капітана Гастелло”, “Тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб” (за І.Кульською), “Партизанка Зоя”, “Паша Ангеліна”.

Поряд з названими розповідями автори подають і оповідку “Тарас Григорович Шевченко” (звичайно ж у рамках радянської дійсності).

Оскільки це був період панування тоталітаризму в радянській державі, коли людина мала відчувати себе впевненою у своїй могутності й звичайно, завдяки компартії, вірила, що вона може здолати все на світі, то великі зусилля докладалися в підкресленні значущості Радянської Армії. У розповіді під однойменною назвою зазначено: “Радянську Армію створила Комуністична партія під керівництвом Леніна і Сталіна. Радянська Армія захищала нашу Батьківщину від ворогів і завжди перемагала їх... Ми любимо радянську Армію. Вона охороняє нашу Батьківщину і захищає мир в усьому світі. Радянська армія – наймогутніша в світі” [72, 63]. Оповіді про явища і предмети неживої природи та рослинність у читанці відсутні.

Тваринний світ репрезентують три розповіді: “Пташки взимку”, “Про овець”, “Купання ведмежат” (Л.Толстой). Із названих оповідей діти дізнаються про птахів, які у нас зимують, про користь овечок для людини (з шерсті шують рукавички і валянки, шапки, козушки), про поведження дорослих ведмедів і ведмежаток. Реалії рідного краю подано в розповіді інформативно-схематичного плану “У колгоспі взимку”. Пізнавальною і водночас цікавою для дітей буде розповідь “Годинник”, з якої діти дізнаються, як спочатку вимірювали час і як згодом винайшли годинник. На

цьому прищеплення одного з головних ціннісних орієнтирів – Істини обмежується. Нівелювання та спотворення загальнолюдських цінностей очевидне.

Пізнавальний аспект у *“Читанці для першого класу” Н.О.Гов’ядовської* (1955) представлено двома творами про явища в неживій природі – науково-художнє оповідання *“Про сніжинки”* та про туман і дощ йдеться у науково-художній розповіді *“Хмара”* (за М.Льїним і Є.Сегал). Ось, наприклад, як у доступній формі повідомляється малому читачеві про туман: *“Туман – це багато-багато водяних краплинок. Вони такі маленькі, що звичайним оком їх не видно. Коли зберуться ці краплинки-невидимки до купи, так все навкруги стає невидимим. Туман може і ліс, і будинок від нас заслонити”* [70, 101]. І далі пояснюють, чому ці краплинки не падають на землю. Із розповідей науково-популярного (інформативного) плану *“Осінь”*, *“Зима”* діти знайомляться із астрономічними та фенологічними характеристиками цієї пори.

Вперше дітей знайомлять із кімнатними рослинами. Для цього пропонують кольорові малюнки із зображенням кімнатних рослин та їхні назви. Також знайомлять за допомогою малюнка із грибами та їхніми назвами і вказують, які з них їстівні, а які отруйні. Тваринницька тематика обмежена одним науково-художнім оповіданням Г.Скребицького *“Ведмедятко на волі”*, що оповідає життя цих тварин після зимової сплячки.

У загадковому плані ведеться розповідь про *“Невидимого робітника”*, що може і *“кашу зварить і воду в чайнику закип’ятить, трамваї з його допомогою їздять. Цей невтомний і спритний робітник – електрика”* [70, 123]. Таким чином, діти дізнаються про нові досягнення в науці, і як може людина в корисних цілях використати електрику.

Із життям Леніна знайомить читачів розповідь О.Ульянової та М.Веретеннікова *“Дитячі і шкільні роки Ілліча”*. Події революції подано в розповіді *“Трудящі перемогли”*, де намагаються змалювати щасливе і радісне життя людей при радянській владі, що підходило до ідеології того часу та

возвеличення Компартії: “Трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії у жовтні тисяча дев’яцот сімнадцятого року перемогли капіталістів. Тепер у нас Радянська влада. Наш народ під керівництвом Комуністичної партії буде радісне, світле життя – комунізм” [70, 116]. Розповідь “Перше травня” інформує про свято трудящих усього світу, а “трудящі нашої країни в цей день рапортують про свої трудові перемоги на заводах, фабриках, колгоспних ланах” [70, 133].

Про столицю України йдеться у вірші М.Пригари “Київ”. Цікаво буде дітям знати, як відбувається процес листування, який шлях проходить лист із поштової скриньки до Московської квартири. Про це вони довідаються із розповіді “Лист з Москви” (за М.Льїним та Є.Сегал).

У читанці на фоні зображення Кремля подається окремо одне речення – *Наша Вітчизна – союз Радянських Соціалістичних республік* [70 , 115]. А далі, у розповіді “В гостях у бабусі” знову прищеплюється дитині розуміння радянської батьківщини. На запитання хлопчика “Що таке Батьківщина?” звучить відповідь: “Це наша Радянська Країна” [70, 148]. Таке постійне нагадування було скероване на виховання патріотів СРСР, формування денаціоналізованої людини. І далі представлено Гімн Радянського Союзу. У цій читанці дуже мало творів про тварин, а про рослини і взагалі відсутні (за винятком малюнків з кімнатними рослинами та грибами). Одразу помітним є те, що не залучено жодної розповіді чи повідомлення про Т.Шевченка, інших українських письменників.

Тематика та ідейний зміст названих вище підручників пройшли перевірку часом. Нам залишається лише співчувати читачам з приводу замовчування Істини та штучного насадження ідеології, підпорядкованої культу особистостей імперської держави.

Таким чином, можемо констатувати, що науково-природнича тематика в підручниках з читання найширшого розвитку набуває у II періоді. Проте, набагато меншою вона є у III періоді. Зміст читанок скерований на формування у дитини досить обмеженого світогляду, хоча й намагалися

сприяти пробудженню пізнавальних інтересів. Фактично більшість матеріалів підпорядковано радянській ідеології і обтяжено зайвою інформацією. На жаль, художньо-виховний рівень оповідей не достатньо високий, і не завжди цікавий для дітей.

У змісті підручників з читання IV періоду немає розповідей про народні свята, історичні реалії, діячів культури, особливо українських, але все-таки в переважній більшості згадується Т.Шевченко. Зазначимо, що матеріали про нього нецікаві, схематично спрощені, однотипні, що не викликає інтересу в читача. Недостатньо представлена і рослинна тематика, а подекуди (Читанка Є.Городецької) і взагалі відсутня. Подібне можемо сказати і про неживу природу. У читанці Н.Забіли і М.Пригари розповіді про неживу природу взагалі відсутні. Натомість увагу читача скеровують на здобутки та досягнення Радянського Союзу і частково на тваринний світ, життя в інших, далеких краях (тундра, Африка). Проігноровано описи народних свят, але старанно вихваляють свята державного значення, таким чином руйнуючи у свідомості дитини пракорені національного. Усе це, безсумнівно, не могло не позначитися на духовному розвитку дитини, на формуванні особистості.

Для більшої наочності подаємо результати аналізу змістового компонента читанок IV періоду в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Кількісна характеристика творів у читанках IV періоду,
спрямованих на формування категорії Істини

Ціннісний орієнтир Істини	О.Копиленко “Читанка”	Є.Городецька “Читанка”	Н. Забіла, М. Пригара “Читанка”	Т.Горбунцова, М. Пригара “Читанка”	Н.О.Гов’ядовська “Читанка”
Явища та предмети неживої природи	3	1	–	–	4
Рослинний світ	3	–	2	–	–

Продовження таблиці 2.4.

Тваринний світ	15	8	15	3	1
Реалії рідного краю	–	–	1	1	1
Народні свята та звичаї	–	–	–	–	–
Співвідношення часових одиниць	–	–	–	–	–
Знайомство з іншими країнами та чужими етносами	–	2	–	–	–
Знайомство з близькими для дитини реаліями	2	2	–	1	–
Частини людського тіла	–	–	–	–	–
Історія нашої країни	–	–	–	–	–
Українські персоналії	1	1	–	1	–
Радянські діячі	6	5	6	9	1
Реалії радянської дійсності	7	–	3	1	3
Здобутки радянської держави у галузі науки і техніки	3	5	2	7	2

Різні сторони буття в читанках представлено з дотриманням основних дидактичних принципів науковості та доступності, що залишається привабливим для науки сьогодення. Так, читанку С. Черкасенка “Рідна школа” було перевидано 1993 року, а читанку Олександра Білоусенка “Вінок” – 1998 року. Мову ж адаптовано до сучасних літературних норм. Отже, ці читанки вже сьогодні цілком доступні для сучасного читача.

2.2. Засоби реалізації категорії Добра у творах читанок

Категорія Добра як важливий ціннісний орієнтир у формуванні особистості пронизує ідейно-художній зміст читанок від самого початку зазначених нами періодів. Проте зміст цього поняття та конкретне втілення в текстах для початкового читання постійно змінювався, розвиваючись від

часткового до узагальненого. Під Добром розуміємо основну моральну цінність, що включає в себе норми і правила поведінки людини, її етичні якості. У читанках *I періоду* категорію Добра подано через призму християнської моралі. Так, у читанці *М.Шашкевича “Читанка для малыхъ дітей”* (1850) релігійна тематика посідає вагоме місце. Це не дивно не тільки тому, що М.Шашкевич був священником. Головне, що на той час виховання дитини, формування особистості не мислилося поза Богом, християнською мораллю. За допомогою цих ціннісних орієнтирів М.Шашкевич мав на меті виховати дітей у дусі любові й поваги у стосунках з батьками і вчителями, правдивості. Своїми оповідями автор спонукає осуджувати заздрість, лінощі, пихатість, сварливість, неохайність тощо.

Твори релігійної тематики, запропоновані маленьким читачам, – це сюжети з Біблії, опрацьовані упорядником для полегшеного сприймання дітьми. Біблійні оповідання складають цілий розділ під назвою “Повісті зі Святих книг”. Головну увагу приділено розповідям про Бога, про неймовірні чудеса, які Він створив, про блага, що Він дав людині, чим Він її наділив: “Дав Бог людям ум, розум і хитрість, за якими хороші та прості будинки ставлять, сукна виробляють, полотна тчуть. Виробляють люди також хороші речі для нашої прикраси і для нашої користі та хосну.., пишуть образи і списують книги, щоб ми чогось навчились. Все те люди своїм умом і розумом роблять, а той ум і розум дав їм Господь Бог, що нас так дуже милує і нам добра хоче” [272, 17].

Християнські правила моралі прищеплюються на прикладах оповідей зі Святого Письма. Вони виділені в окремий (третій) розділ під назвою “Повісті зі Святих книг”. Всього 15 оповідей. Автор адаптує твори, робить їх доступними, зрозумілими селянським дітям. Так наприклад, розповідаючи про Каїна й Авеля, автор пише: “Каїн помагав отцеві в полі, а Авель гонив вівці на пашу” [273, 20]. Завдяки дохідливій формі оповіді, у дитячій свідомості поступово складається досить повна картина подій із Святого Письма.

Релігійний дух Маркіяна Шашкевича і його бажання бачити український талановитий народ вільним, освіченим творцем національних ідеалів відчутний у “Читанці” як ні в жодному підручникові ХІХ ст., аж до читанки Олександра Барвінського (1871).

У підручнику з читання *Т.Хуторного* “*Чытанка. Перша кныжка після граматкы*” (1883) морально-етична тематика представлена лише творами християнської моралі. Так, у 25 розділі, що має назву “Церковнослав’янська грамота”, автор знайомить читачів з перекладами Біблії. І не просто з перекладом якоїсь частини, а використовує саме ті цитати, у яких містяться відповіді на головні питання для релігійної людини. Для прикладу: “Господи! Скільки разів прощати брату моему, согрешающому проти мене, до семи ли разь?” І відповідь: “Не говорю тобі до семи, але до седміжди семидесяти разь” (Матвія 8:21) [256, 116]. Після цього автор подає з Біблії 10 головних Господніх заповідей, які пересічний громадянин повинен знати, щоб у подальшому житті їх дотримуватись і чинити добро.

Добро в читанці О.Левицького “Руська читанка для шкіл народних в Галичині” (1872) представлено в дусі християнської моралі. Про це йдеться в оповіданнях “Християнська любов братня”, “Ощадний і скупар”, “Милостиня”, “Милосердні люди”, “Нероба”. Серед текстів релігійного змісту є такі, що спрямовані на прославляння, возвеличування Бога (“Величайте Бога”, “Сила молитви”). Автором текстів, треба думати, є сам О.Левицький. Автор-упорядник добирає такі прислів’я, що пропагують християнську мораль, як-от: “Хто батька шанує, той очистить гріхи свої, а хто свою матір прославляє, той збирає свої скарби. Хто отця шанує, того молитву Господь вислухає” [146, 213].

Проаналізовані матеріали наводять на думку, що на той час віра в Бога, дотримання християнських законів мали першорядну вагу в житті людини. У читанці чимало авторських творів релігійного змісту, знов-таки скерованих на виховання високої моралі. Узагальнені відомості про змістове наповнення читанок І періоду подаємо в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Кількісна характеристика творів у підручниках з читання I періоду

Ціннісний орієнтир Добра	О. Духнович “Книжица читальная”	М. Пашкевич “Читанка для малих дітей”	Т. Хуторний “Читанка”
Твори релігійної тематики	–	15	2

У *II періоді* категорію Добра представлено вже значно різнобічніше, причому більшою кількістю творів двох типів – науково-популярними оповідями та художніми текстами, зокрема, прислів'ями, приказками, оповіданнями, казками, байками.

У цілому твори про Добро в читанках II періоду можна поділити на такі групи:

I. Втілення категорії Добра на прикладі взаємин між людьми:

- 1) твори, в яких ідеться про допомогу рідним;
- 2) твори, де змальовано моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною;
- 3) оповіді, в яких подається про повчання дорослих, як поведінковий орієнтир для дитини.

II. Втілення категорії Добра у спілкуванні людини з природою:

- 1) розповіді про поведінку дитини у стосунках з тваринами;
- 2) алегоричні або казкоподібні оповіді, в яких мовиться про вчинки заради добра інших.

I. Втілення категорії Добра на прикладі взаємин між людьми

1. Творів, де вчинки дітей можуть бути прикладом для наслідування, чи не найбільше. Наприклад, про допомогу рідним ідеться в оповіданні Б.Грінченка “Добрий хлопець” та розповідях “Добра дитина” (Вінок, 1911), “Поможи”, “Брат” (Букварева читанка, 1919), “Маленький помішник” (Веселка, 1921). Розповіді Б.Заклинського “Ощадність” (Читаночка для

чемних діточок, 1917) Марії Загірньої “Два брати”, “Яких Сергійко грибів набрав” (*Рідне слово*, 1912) виховують у дітей чуйність, милосердя, готовність прийти на допомогу. На прикладі оповідання “Два брати” авторка вчить бути подільчивим, завжди допомагати і жити в злагоді зі своїми близькими; в розповіді П.Петрушевського “У школі” (*Рідне слово*, 1918) автор змальовує хлопців-школярів, які пожертвували гроші на підручник для однокласника, дуже бідного, але надзвичайно здібного. Цим автор виховує співчуття, милосердя до ближнього. Подібною є розповідь “Знахідка” (*Вінок*, 1911), що згодом траплялась у підручнику “До світла” (1926), яка так само викликає співчуття у поєднанні з гордістю за добрий вчинок: знайдені гроші хлопці віддали бідному однокласнику, який не мав за що купити рукавиці. Благородний вчинок, навіть ціною свого життя заради інших, зробила дівчинка – головна героїня історичного оповідання Б.Грінченка “Олеся” (*Рідні колоски*, 1917). Добре серце мала і Харитя – героїня однойменного оповідання М.Коцюбинського. Вона сердечно піклувалася про свою хвору маму та допомагала їй у господарстві до повного одужання (*Рідні колоски*, 1917). Отже, вчинки таких, як ти сам, мали стати мотивацією поведінки дитини.

2. Творів, де змальовано моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною, помітно менше. Їх ілюструють народні оповідання “Брати”, “Дід і хлопці”, “Ячмінь” (*Вінок*, 1911, *Рідне слово*, 1912), розповідь “Добре братство краще багатства” (без автора, *Читанка*, 1918). Сюди зараховуємо оповідання “Два брати” (*Рідні колоски*, 1917) про добрі вчинки дорослих як зразок для наслідування, зокрема, готовність прийти на допомогу, – в оповіданні С.Черкасенка “Старий рибалка” (*Рідна школа*, 1912).

3. Оповідей, де йдеться про повчання дорослих як поведінковий орієнтир для дитини, ще менше. Наприклад, розповідь “Гостинець батькові” (без автора, *Читанка*, 1918) – мудра порада батька обернулася для сина добром, оповідання Марії Загірньої “Батькова наука” – про те, що треба триматися купи, тоді ніхто не переможе. Дитину на прикладі оповідання все

тієї самої М.Грінченко “У гурті” (*Рідне слово*, 1912) зорієнтовують бути в гурті, оскільки так жити легше.

Із цих прикладів стає очевидним, як високо цінується Добро у стосунках і між чужими людьми, і між членами родини. Разом з тим, у читанках чимало наводиться прислів'їв і приказок, за допомогою яких дитині прищеплюється категорія Добра, як-от: *Добре братство краще багатства. Добрі діти батькам вінець, а злі – кінець. Доброму чоловіку продовж, Боже, віку. В гурті і каша їсться. Дружній череді і вовк не страшний. Лихий доброго не любить.* – Читанка “Вінок”, 1911; *Добро довго пам'ятають, а зло ще довше. Як ми людям, так і люди нам. Не копай другому яму, бо сам упадеш. Рана загоїться – зле слово ніколи. Добре далеко чути, а погане ще далі. Добро з добром не б'ється. Згода будує, незгода руйнує.* – Читанка “Рідне слово”, 1912; *Доброму всюди добре. Добре довго пам'ятається, а зле ще довше.* – Читанка “Рідна школа”, 1912; *Добрі діти і на ноги поставлять, а злі з ніг зваллять.* – Читанка “Рідні колоски”, 1917.

II. Втілення категорії Добра у спілкуванні людини з природою

1. Чи не найчисленнішою є група оповідей науково-художнього плану про поведінку дитини у стосунках з тваринами, яку потрактовано винятково з позиції Добра. Наприклад, оповіді “Діти і гніздечко” (*Вінок*, 1911; *Веселка*, 1921), “Гніздечко”, “Милосердна” О.Поповича (*Читанка і граматика для шкіл народних*, 1915) виховують уважне, доброзичливе ставлення до живої природи. Більше того: ряд оповідей прищеплюють дитині думку, що Добро породжує Добро. Це простежується в оповідях, де дбайливе, чуйне ставлення до тварин знаходить відгук у самих тварин, які приходять на допомогу людині. Також це простежується у науково-популярних розповідях: “Собака рятує хазяїна”, “Поміч” (*Рідне слово*, 1918), Ромерса “Вдячний слін” (*Рідне слово*, 1912), “У снігу” (*Вінок*, 1911); науково-художніх оповідях П.Петрушевського “Вдячність собаки” (*Рідне слово*, 1918), “Щирий друг” (*Рідний край*, 1919), “Пташиний столик” М.Загірньої (*Наша рідна мова*, 1918). У читанці “*Веселка*” (1921) ця розповідь має назву “Добра дівчина”.

2. Часто ідею Добра названої тематики втілено в казковій формі. Схвально, що в читанки залучено твори не лише українських авторів, але також чужомовних. Наприклад, Ромерса “Два коти” і “Милосердні горобці”. У читанці “Рідні колоски” (1917) залучено у скороченому варіанті казку Г.К.Андерсена під назвою “Садочок”, де йдеться про хвору дівчинку, яка споглядаючи за ростом і цвітінням рослини, зміцніла духом та видужала. Є також переклади з російської, наприклад, твір Л.Толстого “У пригоді” (*Вінок*, 1911), у читанці “*Рідне слово*” (1912) ця казка має назву “Лев та миша”, з якої дітям стає очевидним, що зроблене комусь добро, вертається добром і тобі. Так само – твори “Хлопчик та ведмідь”, “Мурашка і голуб”. В останній йдеться про доброту голуба, яка, у свою чергу, повернулася вдячністю порятованої мурашки в небезпечну для голуба хвилину.

На прикладі казкових розповідей “Казка про п’ятьох братів” (*Букварева читанка*, 1919), “Кріт та орел”, “Три метелики”, “Дев’ятеро” (*Вінок*, 1911) формується думка: гуртом краще і легше робити справу, особливо, коли є порозуміння і злагода. До речі, остання казкова розповідь мандрувала з читанки в читанку і не тільки на Східних теренах (*Рідне слово*, 1912; *Веселка*, 1921), а й у читанках Західної України, зокрема, у “*Читанці для чемних діточок*” (1917), з позначкою біля твору – із “Рідного слова”.

Упорядники читанок прилучають дітей і до алегоричної форми оповіді. Так, деякі читанки містять байки Л.Глібова, як-от: “Чиж та голуб” (*Вінок*, 1911; *Рідні колоски*, 1917; *Читанка*, 1918; *Рідний край*, 1919; *Веселка*, 1921), “Ластівка й шуліка” (*Рідна школа*, 1912). Зокрема, остання підводить до висновку: “Давно, давно мовляють люди: що добренько роби, то й добре буде” [266, 44].

Як бачимо, категорія Добра представлена в читанках різнобічно, саме так, щоб глибше проникнути в душу і свідомість дитини, формуючи її світогляд. Варто відзначити, що читанка Бориса та Марії Грінченків “Рідне слово”, містила найбільше творів, дотичних до теми Добра (15 творів із 239).

Загалом же, далеко не в усі читанки автори-упорядники залучали твори про Добро. Наприклад, у підручнику *“Читанка. Перша книжка після граматики”* (1918) Т.Хуторного (Т.Лубенця) представлено всього три твори про Добро. *“Читанка для школи”* (Кам’янець-Подільський, 1918) презентує два твори (вірш *“Кого люблю”* і розповідь *“Притча Христова”*).

Як уже мовилось, у II періоді стало можливим більше видавати літератури українською мовою, зокрема, читанок для дітей. Фактично в кожній з них є тема Бога, порушена саме у плані моралі, добра. Вона звучить досить коректно, ненав’язливо (через вірші та оповідання, де герої творів прохають про щось Бога, звертаються до Нього з молитвами, дякують за допомогу). Цій меті особливо прислужилася й читанка-хрестоматія Білоусенка *“Вінок”* (1905, 1911). Прикметно, що у виданні 1905 року творів на християнську тематику дуже мало (наприклад, авторська казка *“Чоловік та жінка”*). У другому виданні Білоусенко вже широко залучає релігійні тексти, наголошуючи на християнській суті моралі (один з розділів має назву *“Бог і люди”*).

До цього видання (на відміну від першого, 1905р.) він залучає приказки про Бога, ніби підкреслюючи, що життя за християнськими канонами людина має постійно зв’язати з Богом: *Нема в світі над Бога. Як ми Богові, так нам Бог. Перед Богом гріх, перед людьми сміх* [30, 506].

Слід схвально зазначити, що видавництво *“Веселка”* у 1998 році здійснило сучасне перевидання цієї читанки-хрестоматії, завдяки чому з’явилася можливість познайомити маленького українського читача безпосередньо зі змістом читанки *“Вінок”*. І принагоді скористатися відповідними матеріалами цієї книжки з метою прилучення дітей до пам’ятки культури світового значення, якою є Біблія.

“Читанка і граматика для шкіл народних” О.Поповича (1902-1915) пропонувала малому читачеві кілька молитов, зокрема перед обідом, по обіді, молитву ранню і молитву вечірню у віршованій формі. Оповідає упорядник і про будову та облаштування церкви у розповіді *“Церква”* та виховує шану й

повагу до неї у вірші “Наша церква”: “Наша церква при дорозі, // Там я мислю лиш о Бозі, // Бо ласкавий Господь з неба // Все дає нам, що лиш треба. // Попри церкву йду смирененько, // Шапку здійму та й гарненько // Перехрещусь в ім’я Того, // що добра дає нам много” [197, 88].

У читанці “Рідне слово” (Б. та М.Грінченко) виділено окремий розділ, який називається “Світ Божий”. Цікаво, що твори фактично світської тематики переплітаються з творами власне релігійними. Зокрема, через оповідання “Про Землю” та “Добрі люди”, автори намагаються сформувати в дитини картину світу з типовим для того часу релігійним забарвленням, але підпорядкованому таким категоріям, як Добро, Любов, Правда, Милосердя.

У читанці П.Петрушевського “Рідне слово” (1918) також чимало оповідань-розповідей, побудованих на засадах християнських норм поведінки. Книжка містить молитви, розповіді про церкву та твори моралізаторського змісту, як-от: “Молитва”, “Труд і молитва”, “Наша церква”, “Бог сиріт не забуває”, “Як треба жити”, “Чужого не бери”, “Батюшка і селянин”. Ці твори сприяють формуванню у дитини саме тих норм поведінки в повсякденному житті, яких вимагає Біблія, зокрема, постійно зв’язати свої вчинки з Божими заповідями, шанобливо ставитися до церкви, вбачати в її служителях своїх захисників.

З приходом до влади більшовиків почалася повна секуляризація суспільства, здійснювана радикальними методами: руйнувалися церкви, заборонялися релігійні обряди та свята, взагалі заборонялася релігія і сама книга книг Біблія. Тиск комуністичної ідеології негативно позначивсь як на культурному, так і на суспільно-політичному житті народу. Варто визнати, потайки частина людей все-таки і далі жила з Богом. Духовне життя значною мірою занепадало, натомість зріс культ влади, роль офіційних (часто надуманих) свят. У третьому і четвертому періодах твори з читання для молодших школярів про добротворення відсутні.

Результати аналізу змістового компонента читанок II періоду подаємо в таблиці 2.6.

Кількісна характеристика творів
читанок II періоду, спрямованих на формування категорії Добра

Ціннісний орієнтир Добра	Кількість творів											
	Омелян Попович “Читанка і граматика для шкіл”	Олександр Білоусенко “Вінок”	Борис і Марія Грінченки “Рідне слово”	Спиридон Черкасенко “Рідна школа”	Оксана Стешенко “Рідні колоски”	“Читаночка для чемних діточок”	Т. Хуторний “Читанка”	П. Петрушевський “Рідне слово”	М. Грінченко “Наша рідна мова”	Читанка для школи. Перша книжка після букваря	Б. Заклинський Веснянка. Букварева читанка	П. Ковалевський “Рідний край”
Про допомогу рідним	–	3	2	–	2	1	–	1	–	–	2	–
Моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною	–	3	3	1	1	–	1	–	–	–	–	–
Повчання дорослих, як поведінковий орієнтир для дитини	–	–	3	–	–	–	1	–	–	–	–	–
Про поведінку дитини в у стосунках з тваринами	2	2	2	–	–	–	–	3	1	–	–	1
Алегоричні або казкоподібні оповіді про добрі вчинки	–	8	5	1	2	1	1	–	–	–	1	1
Прислів'я та приказки	–	6	7	2	1	–	–	–	–	–	–	–
Твори релігійної тематики	6	14	2	–	–	–	–	7	–	2	–	–

У читанках наступного *III періоду* кількість творів про Добро помітно зменшується. Так, втілення категорії Добра на прикладі поведінки людей реалізується через такі тематичні групи:

1. Про допомогу рідним йдеться у коротенькій розповіді “Маленький помішник” (Веселка, 1921) – побачивши ввечері втомленого батька, наступного ранку хлопчик виявив бажання йому допомогти: “Піду з татом на

роботу, хочу йому допомагати” [260, 24]. Про чуйне ставлення до бідного однокласника мовиться у розповіді – “Знахідка” (*До світла*, 1926). Ця розповідь траплялася у “Вінку” (1911).

2. Повчання дорослих як поведінковий орієнтир дитини. У “*Першій читанці*” Л.Деполович (1928) цьому приділено невеликий розділ “Гуртове життя”, що містить цілу низку оповідань, підпорядкованих одній меті. За допомогою науково-популярної розповіді “У гурті сила” та науково-художніх розповідей “Мурашки”, “Звада”, “Батькова наука” прищеплюється думка про те, що гуртом, у купі краще жити і всяку справу робити. Остання розповідь траплялася раніше в читанці “Рідне слово” (1912). Із розповіді “Діти і гніздечко” (*Веселка*, 1921) діти зрозуміють, що брати з гнізда пташат не можна.

Втілення категорії Добра у спілкуванні людини з природою:

Про поведінку дитини у стосунках з тваринами йдеться у розповіді “Добра дівчина” (*Веселка*, 1921). Алегоричні твори: байка Л.Глібова “Чиж і голуб” (*Веселка*, 1921). Цей твір досить часто траплявся у підручниках з читання II періоду. Казкоподібна розповідь “Дев’ятеро” (*Веселка*, 1921; *Перша читанка*, 1928). Вона переходить із читанки в читанку протягом 20-ти років, що свідчить про її популярність. Вперше у читанці Я.Чепіги “Веселка” (1921) біля казкоподібної розповіді “Дев’ятеро” зазначено автора – І.Кожішок.

Якщо ж у читанках III періоду, зокрема Я.Чепіги “Веселка” (1921), Л.Деполович “Перша читанка” (1928) міститься по п’ять творів про Добро, то на жаль, у таких підручниках з читання, як “Жовтневі квіти” П.Панченка (1925), “Промінь” Я.Чепіги (1926) формуванню у дитини ціннісного орієнтира Добра не приділялася належна увага. Фактично творів цієї тематики ми не знайдемо. Прислів’я про Добро, яких так багато було у II періоді, тут не трапляються. Узагальнені відомості про змістове наповнення читанок проаналізованого періоду подаємо у таблиці 2.7.

На творах *IV періоду* лежить тавро надмірної ідеологізації, спрощеного, прямолінійного (в дусі радянської ідеології) розуміння Добра.

I. Втілення Добра на прикладі взаємин між людьми

1. Вчинки дітей як приклад втілення Добра. Про допомогу друзям мовиться в оповіданні В.Осеевої “Три товариші” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*) – добрим можна назвати вчинок Володі, що поділився з другом шматком хліба; подібною є й розповідь О.Кошової “Мій син” (*Читанка Т.Горбунцової, М.Пригари, 1954*). Тут ідеться про вчинок Олега Кошового, що подарував бідному товаришеві нову сорочку; в розповіді “Як Юрко став відмінником” (*Читанка Н.Забіли і М.Пригари, 1940*) – Боря, аби допомогти другові Юрку, запропонував вчити разом уроки, і Юрко став краще навчатися; в оповіданні Й.Діка “Перші кроки” (*Читанка Н.Гов’ядовської,*

Таблиця 2.7.

Кількісна характеристика творів у підручниках з читання III періоду,
спрямованих на формування категорії Добра

Ціннісний орієнтир Добра	Михайло Рудинський “Ясні зорі”	Яків Чепіга “Веселка”	М. Панченко “Жовтневі квіти”	Я. Чепіга “Промінь”	О.Астряб, В.Дога, Г.Іваниця, О.Соколовський “До світла”	Л. Дєполович “Перша читанка”
Про допомогу рідним	–	1	–	–	1	–
Моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною	–	–	–	–	–	–
Повчання дорослих, як поведінковий орієнтир для дитини	–	–	–	–	–	4
Про поведінку дитини у стосунках з тваринами	–	2	–	–	–	–
Алегоричні або казкоподібні оповіді про добрі вчинки	–	2	–	–	–	1
Прислів’я та приказки	–	–	–	–	–	–
Твори релігійної тематики	–	–	–	–	–	–

1955) позитивним, добрим є вчинок дівчинки Ніни, що віддала маленькій Маринці свої малі ковзани та навчила разом із Мишком малу Марину кататися. Одержавши ковзани у подарунок, як премію за гарну гру на балалайці, уважний, чуйний братик – головний персонаж розповіді “Подарунок” (*Читанка Т.Горбунцової, М.Пригари, 1954*) віддав їх дуже хворій сестрі, яка від того пожвавішала і повеселішала. Приємний подарунок зробив своїй мамі на 8 Березня син: він прибрав у квартирі і, зрозумівши, яке він приніс задоволення і радість мамі, відтоді завжди це робив. Про подібний вчинок мовиться в оповіданні А.Шманкевич “Подарунок мамі” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*). Добрий вчинок гідний наслідування, вчинив Коля: в переповненому трамваї поступився місцем старенькій бабусі. Про це йдеться у розповіді “У трамваї” (*Читанка Т.Горбунцової, М.Пригари, 1954*). Про допомогу, піклування та турботу про інших людей йдеться в розповіді “Маленький сторож” (*Читанка Н.Забіли і М.Пригари, 1940*). Побачивши, що вода розмила колію, хлопчик під дощем стояв із прапорцем, щоби не пройшов поїзд і не трапилося трагедії. Аналогічною є розповідь “Врятував поїзд” (*Читанка О.Копиленка, 1935*). Добрими можна назвати і вчинки дітей, які охоче допомагають доглядати телят і лошат у розповіді “Допомога колгоспові” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*) та саджати дерева на шкільному подвір’ї, щоб згодом виріс великий сад, – у розповіді Л.Грохи “Наш сад” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*).

2. Моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною вперше представлено в ідеологічному ключі: зразком для наслідування мають стати люди, які уособлюють владу в країні. Такою є розповідь “Батькова ласка” (*Читанка Є.Городецької, 1938*), де йдеться про Серго Орджонікідзе, який ніби-то допоміг пораненій дівчинці. Вірш М.Рильського “Про Ілліча та дівчинку” оповідає читачам про те, як Ленін стрів мале голодне дівча і нагодував, адже “любив трудящих і діток, а панів ненавидів” [73, 116].

II. Втілення Добра у спілкуванні людини з природою

Моделі поведінки дитини у стосунках з тваринами, добре, дбайливе ставлення до них розкриваються в оповіданні Л.Толстого “Кошеня” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*). Таким само чуйним і добрим є вчинок хлопчика, який порятував і обігрів змерзлу синичку в оповіданні за Г.Скребицьким “Синичка” (*Читанка Н.Гов’ядовської, 1955*). Знаючи, як важко доводиться птахам узимку шукати їжу, діти допомогли їм, зробивши голодним птахам годівницю. Про це йдеться у розповіді “Їдальня для птахів” (*Читанка Є.Городецької, 1938*). Добре вдіяли діти, змайструвавши будку для собаки в розповіді “Будка для Кудлача” (*Читанка Є.Городецької, 1938*). У розповіді “Корова й вовк” (*Читанка О.Копиленка, 1935*) йдеться про зворотний зв’язок (добро обертається добром): доглядувана дівчинкою тварина в небезпечну хвилину порятувала саму дівчинку від хижого звіра.

Із ґрунтовного дослідження творів видно, як спростився, звузивсь і збіднів світ Добра для радянської дитини. Категорія Добра представлена в читанках цього періоду досить однобічно не лише за змістом, але й жанрово. Так, Добро не розкрито у взаєминах між тваринами в алегоричній (байки) та казковій формі і що особливо прикро – із сторінок читанок зникли казки та прислів’я, приказки. Трапляється кілька прислів’їв. Причому поряд із власне народними (*У гурті робить, як з гори бігти – [70, 149]*) є штучно створені (на зразок: *Бригада – ціла громада – [70, 149]* або: *Щоб у добрі жити, Сталін учить чесно робити – [73, 40]*). Загалом зазначимо, що у читанках переважають малохудожні твори. Результати аналізу змістового компонента читанок I періоду увиразнюємо матеріалами таблиці 2.8.

У наш час проблема прищеплення категорії Добра як ціннісного орієнтира особливо загострилась у зв’язку із загальною дегуманізацією людського суспільства і наступом цивілізаційних прагматичних цінностей. Напрацювання педагогів минулого є важливим етапом у пошуку ефективних шляхів формування важливого ціннісного орієнтира через виховні моменти у змісті читанок.

Таблиця 2.8.

Кількісна характеристика творів у читанках IV періоду,
спрямованих на формування категорії Добра

Ціннісний орієнтир Добра	О. Копиленко “Читанка”	Є. Городецька “Читанка”	Н. Забіла, М. Пригара “Читанка”	Т. Горбунцова, М. Пригара “Читанка”	Н. Гов’ядовська “Читанка”
Про допомогу рідним	1	–	2	4	5
Моделі поведінки дорослого для наслідування дитиною	–	1	–	–	1
Повчання дорослих, як поведінковий орієнтир для дитини	–	–	–	–	–
Про поведінку дитини у стосунках з тваринами	1	2	–	–	2
Алегоричні або казкоподібні оповіді про добрі вчинки	–	–	–	–	–
Прислів’я та приказки	–	1	–	–	2
Твори релігійної тематики	–	–	–	–	–

Отже, можемо сказати, що Добро у I періоді асоціювалося переважно з нормами і правилами християнської моралі. Упорядники підручників з читання II періоду Добро розуміли дещо ширше: як добрі, милосердні дії та вчинки щодо інших, добрі поради, що їх дають дорослі дітям. Добро виявляється також у стосунках з тваринами і нерідко подається в казкоподібній або алегоричній формі. У III періоді ситуація щодо формування ціннісного орієнтира Добра кардинально змінюється. Твори цієї тематики зникають із читанок, починаючи з 20-х рр., що спричинило збіднення особистості. Також і у 30-50-х рр., тобто IV періоді, категорія

Добра представлена нечисленними творами, причому потрактування цієї категорії у текстах дуже спрощене і по-радянському обмежене.

Якщо читанки другої половини ХІХ ст. і частково 20-х рр. ХХ ст. сприяли вихованню доброти у ставленні до живої і неживої природи, любові до ближнього, до різних істот та поваги до Всевишнього, шанобливого і відповідального ставлення до релігійних свят, то в періоді 30-50 рр. ми відзначаємо спрощеність і збіднілість цієї тематики. Дитину минулих часів орієнтували на те, щоб вона не чинила зла, не мала лихих думок, жила у повній злагоді із Божими заповідями, а значить – за християнською мораллю. Кардинально іншим було змістове наповнення читанок радянських часів. Ці читанки виховували духовно убогу, безбарвну особу – носія ідей радянської заангажованої освіти із примітивним сприйняттям світу.

Втілення категорії Добра як ціннісного орієнтира, зазнало істотних трансформацій протягом досліджуваного періоду (сер. ХІХ – сер. ХХ ст.). Від справді різнобічного і в плані змісту поняття Добра, і в плані жанрового втілення (оповідання, казки, байки, прислів'я та приказки) до схематичного, прямолінійного нав'язування дитині прописних істин. В останньому з періодів, які ми розглянули, зникли жвавність, образність, художність оповіді, момент зацікавлення. Замість бути цінністю, Добро стало сухим атрибутом заідеологізованого радянського буття. У дослідженні ми намагаємося не лише констатувати факти щодо обраної теми, а також з'ясувати історичні причини реалій підручникотворення для молодших школярів у контексті триєдності категорій: Істина – Добро – Краса. На останній ми акцентуємо увагу в наступному розділі.

2.3. Репрезентація категорії Краси в підручниках з читання для молодших школярів

Істина – Добро – Краса є цілісним компонентом категорії духовних цінностей у формуванні та розвитку особистісних якостей людської індивідуальності. У текстах досліджуваних підручників для читання молодших школярів названі категорії нероздільні, й часто неможливо виокремити між ними розділяючу чітку грань. Лише з метою наукового спостереження психолого-педагогічного, мистецько-естетичного впливу загальнолюдських та національних проявів ціннісного орієнтиру Краси ми виділяємо тематичне спрямування текстів в українських читанках усіх періодів, що стосуються теми дисертаційного дослідження.

Прищеплення краси дітям шкільного віку здійснюється при ознайомленні з мистецтвом і долученням до краси на уроках музики, співів, малювання, літератури. Все це дієві засоби естетичного виховання дітей. Та чи не найбільш ефективний і вагомий вплив має фольклорна та авторська література, “бо саме література дає найбільші можливості поширення світогляду учнів, формування їх характеру і загартування почуттів” [40, 10]. Література покликана пробуджувати в людині художника, розвивати в неї вміння естетично пізнавати світ. Цьому слугують найрізноманітніші жанри фольклору та авторської літератури.

Про естетичне виховання за допомогою літератури писали у своїх працях Н.Волошина, Р.Ейдлін, С.Замашна, Н.Миропольська, М.Яковлев, важливо, що всі дослідники надавали першочергового значення мові художнього твору, беручи до уваги те, що “художня література відображає не тільки мовну культуру письменника, але й відтворює мовну культуру народу” [283, 56]. Безсумнівно, мова творів відіграє важливу роль і в духовному розвитку індивіда. На цьому наголошували вчені минулого (В.Гумбольдт, О.Потебня) та філологи і педагоги сучасності (Н.Дзюбишина-Мельник, Н.Миропольська, В.Черній). Так, Н.Миропольська зазначала:

“Мова, якою природа обдарувала людину, створивши *homo sapiens*, є одним із головних чинників естетичного, та й не тільки естетичного, а взагалі інтелектуального становлення людини” [163, 17]. Важливим завданням художньої освіти є формування в учнів цілісної художньої картини світу. Від наукової картини світу вона відрізняється національно забарвленою образністю. Виховання передбачає не тільки прищеплення навичок сприймання і розуміння художніх цінностей, скільки, головним чином, спрямоване на інтеграцію дитини (людини) в етнокультурне та етнохудожнє середовище [157]. Кожна мова, і українська зокрема, це певна модель, чи то призма, через яку людина дивиться на світ. Зокрема І.Карпенко і О.Неживий наголошують: “Образ світу завжди національний. Національність, як ознака образу світу зумовлена тим, що він складається в системі мови, мислення, світовідчуття, відображає історичний досвід конкретного народу, розвивається на його духовних цінностях... Образ національного світу є первинним у свідомості маленької дитини. Ним здебільше визначаються процес і результати розумової і духовної еволюції особистості... Національний образ світу складається найбільш послідовно в умовах організованого навчання і виховання” [120, 210]. Кожне слово у свідомості мовця пов’язане з певним значенням, його використання зумовлене особистим досвідом, помноженим на культурний досвід нації. Крім того, кожне слово асоціюється з певними обставинами, де воно може вживатись. У сукупності це й творить концептосферу, про яку писав ще 1928 року С.Аскольдов [8], згодом Д.Лихачов [151] та інші дослідники концептів у різних культурах (Т.Булигіна [42], А.Вежбицька [50], А.Шмельов [42], І.Штерн [278]).

Складовою досвіду вживання слів є й знання текстів художньої літератури. Під художньою літературою розуміємо фольклор і авторську літературу, причому, як оригінальну, так і перекладну. Чим більш значущий твір, чим частіше він репродукується, тим більше слів з нього запам’ятовується. Це з одного боку. З іншого — у мовця поступово

формуються і закріплюються певні образи, які утворюють так названі концепти слова. Асоціації слова з певними образами художніх творів можна кваліфікувати як культурні, оскільки література — це один з важливих компонентів культури .

Звичайно, культурні асоціації формуються не лише художньою літературою, а різними явищами культури, в яку інтегрована людина. Обростання слів культурними асоціаціями, безсумнівно, специфічне, відмінне в кожного народу, оскільки специфічні, відмінні самі культури. Так, у Б.Грінченка можна прочитати цікаві міркування з приводу асоціацій української та російської дитини. Для прикладу автор подає російське слово *изба* і українське слово *хата*: “Що діється в мозку однієї та другої дитини, коли вона чує ці слова? Перша дитина бачить у своїй уяві чорні стіни з деревини під дахом, який спускається з двох боків, прикрашений півничками або колом з мочальною стрічкою, всередині стіни також чорні і т. д.; натомість в уяві української дитини стоїть будинок з білими стінами, солом’яним дахом, що спускається на всі чотири боки, всередині білі стіни, на яких висять вишиті рушники над образами і т. д.” [102, 93].

На зв’язок звукового комплексу слова не просто з певними реаліями дійсності (у тому числі вигаданої, фантастичної), а з певними людськими знаннями звернули увагу ще давні греки. Так, ще Геракліт (VI—V ст. до н. е.) називав слово вмістилищем знань. У цьому плані досліджувалося слово з певними досягненнями та успіхом і згодом, у наступні століття (наприклад, В.Гумбольдт [81], О.Потебня [199] тощо). Проте дослідження мали переважно мовознавчий характер. Так, німецький філософ і лінгвіст В.Гумбольдт, засновник теорії естетичної природи мови, зазначав, що мова сприяє вираженню почуттів і сама викликає почуття. “Людина думає, відчуває і живе тільки в мові. Вона повинна спочатку сформуватися засобами мови для того, щоб навчитися розуміти мистецтво, що діє поза мовою” [81, 378].

Дещо інакше на слово та комплекс асоціацій, яке воно викликає, почали дивитися у зв'язку з проблемами вивчення іноземних мов. Так виник уже у ХХст. окремий напрям — лінгвокраїнознавство, що передбачає вивчення тих компонентів у значенні слова, які пов'язані з особливостями культури кожного народу (Г.Гачев [68], Є.Верещагін [52], В.Костомаров [52] та інші).

Спонтанно, без теоретичного обґрунтування, спостерігаємо естетичний підхід, який відображають матеріали усіх розглянутих нами читанок, проте у 30-ті – 50-ті рр. ХХ ст. він фактично нівельований. І це не дивно, оскільки формування комплексу культурних асоціацій у конкретної людини означає, по суті, інтеграцію у ту чи іншу культуру. Педагоги минулого мислили особистість учня у контексті української культури. Процес інтеграції в культуру починається від народження, а вчитель початкових класів має підхопити започатковане батьками та вихователями. Зокрема, особливу увагу варто надати словам-знакам національної культури. Це ті слова, що викликають у носія відповідної культури приємні переживання, позитивні емоції. У кожного народу є притаманні тільки йому особливі слова – значущі для нього як носія певної культури. Слова-знаки національної культури – один із тих чинників, що об'єднує людей певної культурної спільноти. Культурні асоціації формують концепти слів, інакше кажучи, крім лексичного значення у слова є ще своєрідні “доважки” значення – концепти. Так, наприклад, можна сказати про хризантему – це багаторічна рослина, квіти бувають жовті, білі, рожеві, червоні, квітує з кінця літа і до пізньої осені. Але поряд із біологічними та морфологічними характеристиками це слово ще має доважки значення у Японців. Для них ця квітка є символом країни. З метою порівняння візьмемо таку рослину, як калина. Для всіх це багаторічна рослина – кущ, що має плоди – червоні ягоди тощо. А для українців це слово ще має свої доважки: це, насамперед, символ України, символ дівочої вроди і краси.

Згідно із запропонованою Н.Дзюбишиною-Мельник класифікацією [111, 621], слова-знаки національної культури поділяються на такі тематичні

групи: назви ідеалізованого одягу (сорочка, кептар, кожух, намисто, черевики, чобітки, жупан), ідеалізованих страв (борщ, вареники, калач, кутя, пампушка, паляниця, пиріг), ідеалізованих рослин (барвінок, чорнобривці, верба, вишня, калина, жито, мальви, соняшник, тополя, явір), ідеалізованих тварин (горлиця, ластівка, лелека, зозуля, віл, кінь, соловей, хрущ), ідеалізованого пейзажу чи краєвиду (вишневий садочок, ставок, хата, млин, вітряк, криниця, кладочка, гай), ідеалізованих музичних інструментів (сопілка, трембіта, цимбали, бандура, кобза, дуда), назви ідеалізованого посуду (глек, горнятко, збаночок, куманець, кухлик), слова культурно-історичного змісту (Дніпро, кобзар, козак, чумаки, запорожець, писанка, рушник) тощо.

Формування культурних асоціацій навколо саме цих слів видається нам дуже важливим, особливо в наш час, коли йде наступ маскультури і витіснення нею духовних цінностей, що становить загрозу для формування дитячої особистості і загалом для повноцінного життя суспільства.

Слова-знаки національної культури естетично вартісні, тому їх можна розглядати в контексті категорії Краси як один із додаткових шляхів формування цієї категорії у свідомості дитини. Хоча самі слова є мовним проявом категорії Краси, проте навколо них часто будується художній образ твору, особливо поетичного. До того ж, слова-знаки національної культури зазвичай візуалізуються в ілюстраціях до творів, тому суто лінгвістичним явищем їх вважати не можна. Натомість художньо-виражальні засоби, як явище стилістики, в нашій роботі не беремо до уваги.

Проявом категорії Краси в художніх текстах також вважаємо пейзажі. Вони допомагають дітям глибше зрозуміти й відчути красу рідного краю і загалом красу Землі. Читаючи художню літературу, дитина вчиться помічати різноманітність форм життя рослинного і тваринного світу, відтінки різних барв у природі, мальовничість краєвидів. Зокрема, Р.Ейдлін зазначав, що “художня література – це мистецтво слова і вимагає воно живого сприйняття, конкретного уявлення школярами образів і картин, створених

письменниками” [279, 10]. У Б.Грінченка також знаходимо думки щодо прищеплення дитині смаку до краси природи і поради стосовно необхідності залучати описи природи з художньої літератури. “Якщо ж цього буде бракувати, маленькі читачі зможуть сприймати лише сюжети творів, а їхня художність, що покликана виховувати почуття прекрасного, щирість та сердечність, красу душі, буде для цих читачів утрачена” [75, 43].

Педагоги та методисти минулого (кінця ХІХ – поч. ХХ ст.) (Т.Лубенець, В.Покровський та інші) надавали великого значення в естетичному вихованні учнів початкових класів ліриці, зокрема пейзажній. Так, В.Покровський вважав, що ліричні твори активно впливають на людину, пробуджують глибокі почуття, чарують оригінальною і виразною мовою, музичністю. Він наголошував на необхідності прищеплення естетичного смаку: “Без художнього смаку людина проходить повз різні чудові твори мистецтва і явища природи” [193, 5]. Досліджуючи виховну роль художніх творів, французький дослідник Марсель Брауншвіг у книзі “Мистецтво і дитина”, вказував на високий виховний потенціал ліричних творів. Зокрема, він зауважує, що “досить буде кілька віршів, навіть кілька слів, щоб поновити в пам’яті дитини ту чи іншу сцену, той чи інший пейзаж, побачений раніше. Таким шляхом встановлюється тісний обмін між книгою і природою... Природа сприяє кращому розумінню книжки, а книжка, в свою чергу, вчить розумно милуватися природою” [39, 133].

У завершених творах або уривках залучених до читанок зазвичай немає сюжетно напружених картин, у них мало дії, здебільшого вони мають описовий характер. Порівняймо уривки: “Вечоріло. Блакитне небо наче оперезалось широким, рожевим поясом. Цвіли яблуні; тихе повітря дихало чудовими пахощами... греблею йшла череда і, здіймаючи куряву, ревла та мекала. Курява стелилася по гладкому, як дзеркало, ставку і купалась в хвилях рожевого світла. Високі, крилаті верби зеленою баньою нависли над вулицею, і на вулиці стало темно та вогко” (М.Коцюбинський, “Рідний край”, 1919). І такий: “Наша хата під горою, край долини, У вишневому садочку та в

каліні; Попід лісом млин подався у ставочок; Через воду перекинувся місточок” (Я.Щоголів, “Рідні колоски”, 1917).

Як бачимо, пейзажна лірика насичена знаковими словами. Проте було б перебільшенням вважати, що такий вияв ціннісного орієнтира, як слова-знаки національної культури, зосереджено лише у пейзажній ліриці. Їх чимало розкидано у творах різних жанрів дитячого фольклору. Наприклад, у колискових, забавлянках, лічилках, загадках і, звичайно ж, казках. Так, у колисковій натрапляємо на *віночок із рутоньки, із м'ятоньки, з хрещатого барвіночку, з запашиного василечку*, у лічилках – *хліб, паляниця або червоні чобітки*, у забавлянках – *млин, сорочка, калачі*. Про вплив і значення вміщених у читанках перлин з усної народної творчості К.Ушинський писав: “вряд чи є кращий засіб привести дитину до живого джерела народної мови і виховати в душі дитини несвідомо такт цієї мови” [246, 270].

У досліджувані нами періоди категорія Краси мала різне втілення.

Зокрема, підручники з читання *I періоду* містять обмаль творів, де об’єктивовано Красу в пейзажах. Частіше вони трапляються у творах розважального змісту, а саме колисанках, примовлянках, забавлянках, лічилках, загадках, дитячих віршиках-пісеньках, казках тощо, де лише згадуються елементи краєвидів. Так, у “*Читанці*” М.Шашкевича (1850) тільки в останньому розділі, що має назву “Пісеньки і грачки дитячі”, вміщено забавки, розважальні віршики, де натрапляємо на елементи краєвидів, як-от: “Ми бродим, ходим Густесеньким лісом, Раді гукаєм Шовковим лугом. Кого не видко В гаю під дубом”. Або: “Діти! Вже в полі Сонце нас пече; Гей, близько боли Потічок тече...” [273, 92]. Щодо знакових слів, то читанка М.Шашкевича їх майже не містить. Спорадично згадуються деякі з них, як-от: *красний соловей, в гаю під дубом*.

У “*Книжиці читальній*” (1847) О.Духнович намагався подати вже більше творів про Красу. Це такі, зокрема, як “Радость весни”, “Соловей” та “О делах детей”. У перших двох автор намагається привернути увагу дітей до краси, яку творять не лише квіти, а й чудесний спів птахів. Причому,

підкреслено, що красу сприймають навіть тварини (“сами стада забувши про зелену траву, як зачаровані прислуховувалися до його [солов’я Н.Б.] співу” [123, 19]).

У вірші “О делах детей” чи не вперше звучить мотив краси праці коло землі: “В одній грядці петрушоньки, // А на другой маруноньки, // Ту пастернак, ту морков // Свеклу червону, як кров” [123, 24].

“Читанка” Т.Хуторного (Київ, 1883) насичена творами розважального змісту. Вона містить чимало народних казок (“Рукавичка”, “Лисичка та журавель”, “Коза-дереза”, “Лисичка, котик і півник”, “Кривенька качечка” та інші), упорядник залучив твори інших жанрів з дитячого фольклору: колискову (“Ходить сон коло вікон”), примовлянку (“Сорока”), утішку (“Ладки-ладусі”, “Зайчику-зайчику”), віршики-пісеньки (“Два ведмеді”, “Ходить гарбуз по городу”), скоромовку (“Ходить квочка коло кілочка”), безконечну казочку, колядку (“Пане господине, застилай столи!”), посівалку (“Сійся родися, жито пшениця”), веснянку (“Ой, весна, весна та весняночка”). Втіленням категорії Краси можна вважати також і специфічні жанри творів, що покликані розважати й утішати дитину, для прикладу: примовки, утішки, колискові, казки тощо. Забава словом – це теж форма естетичного переживання. Адже фольклорні твори сприяють розвитку художньо-образного мислення, для якого характерне сприйняття дійсності через естетично значущі образи. Такі образи усвідомлюються як гарні, особливі, небуденні. Вони приносять дитині радість, утіху, розважають її [89].

Кількома творами представлена у цій читанці і *пейзажна лірика*. Це, зокрема, поезії Т.Шевченка: “Садок вишневий коло хати”, “Тече вода з-під явора”, “По діброві вітер віє”. Трапляється також вірш Я.Щоголева “Осінь”. Отже, представлено всі пори року весну – літо – осінь – зиму. Прикметно, що майже кожна читанка I періоду чи додаток до букваря містить одну-дві коротенькі поезії Тараса Шевченка (по суті, це фрагменти великих творів для

дорослих). У цих творах є такі слова-знаки національної культури: *червона калина, явір, садок вишневий, хатина білесенька, хрущі, соловейко*.

Результати аналізу змістового компонента підручників з читання I періоду узагальнено у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9.

Кількісна характеристика художніх творів
у підручниках з читання I періоду, спрямованих на формування Краси як
одного з головних ціннісних орієнтирів

Ціннісний орієнтир Краси	О. Духнович “Книжица читальная для начинающих”	М. Шашкевич “Читанка для малых дтей”	Т. Хуторний “Читанка”
Краса навколишньої природи	2	–	4
Твори розважального змісту (утіха словом)	–	4	16
Краса праці у поєднанні з красою природи	1	–	–
Слова-знаки національної культури	+	+	+

У підручниках з читання *II періоду*, що припадає на початок ХХ ст., категорію Краси представлено помітно більше. Так, у підручнику О.Поповича “Читанка і граматика для шкіл народних” (Відень, 1902 – 1915) є три твори відповідного змісту. Це знов-таки колискова “Ходить сон коло вікон” та посівалка “З новим роком (Сійся, родися, жито, пшениця...)”, де є такі слова – знаки національної культури, як *білесенька хатина, жито, пшениця*. Між іншим, ці два фольклорні твори трапляються майже в кожній читанці другого періоду. Є також авторське прозове оповідання – “Село” А.Молодченка. Саме в цьому творі змальовано чудовий весняний пейзаж, причому слова-знаки національної культури відіграють помітну роль: “Не розкішні і не багаті, не блищать всячиною наші села, та гарні вони всякому,

хто знає їх. Чепурні в селах білі хати, чепурні двори, вкриті зеленою муравою; гарні, високі та кучеряві верби; хороша калина над водою. Хорошо пахнуть квітки в огородах, а ще краще щебечуть соловейки в садках” [197, 107].

На сторінках “*Читаночки для чемних діточок*” (Володимир-Волинський, 1917) також уміщено твори, пов’язані з тематикою *сільського краєвиду*. Так, у рядках Т.Шевченка під назвою “Село” подано ідеалізовану весняну картину: “Село! – І серце одпочине. // Село на нашій Україні – // Неначе писанка село, // Зеленим гаєм поросло. // Цвітуть сади; біліють хати, // А на горі стоять палати, // Неначе диво. А кругом // Широколисті тополі, // А там і ліс, і ліс, і поле, // І сині гори за Дніпром. // Сам Бог витає над селом” [270, 20]. Прикметно, що вірш “Тече вода з-під явора” тут названо “За селом”.

І сам зміст творів, і їх назви наголошують на тому, що в той час на Східній Україні життя було зосереджено переважно в селі.

Новим мотивом у пейзажних творах став мотив *любви до рідної землі*, що звучать у вірші “Ластівка” (Б.Грінченко): “Ти знов защебетала // У мене над вікном, // Із вирію вернувшись, // Клопочешся з гніздом. // А там же вічне літо // Цвіте як Божий рай, – // Чого ж вернулась знову // Ти в мій журливий край? // – Хоч літо там і сяє, // Любіше тут мені: // Така квітчасто-пишна // Вкраїна навесні. // Така квітчасто-люба, // Що й в тім краю-раю // Все бачу я хатинку, // Де се гніздечко в’ю” [270, 14]. У дохідливій для дитини формі – через діалог ліричного героя і малесенької пташки – автор доводить, що не тільки людині, а навіть пташині найкраще і найлюбіше вдома.

Вихованню власне естетичних почуттів у дитини сприяли фольклорні твори. Їх у “Читанці для чемних діточок” всього два: колискова “Котику сіренький”, забавлянка “Котик”. Образ котика – один з найулюбленіших в українському дитячому фольклорі, зокрема у колискових. Третій віршик “Хата”, швидше всього, авторський, проте автора не зазначено: “Стоїть хатка, мов палатка, солом’яна стріха. Причілочки у китицях, мальовані вікна.

Ще і приспа по при хату, а хата біленька. На подвір'ю, як барвінок, трава зелененька. І садочок як віночок хатину квітчає” [270, 20]. Цей віршик ще раз підкреслює значущість для українця образу затишного житла – білої хати в оточенні квітів та садка. Особливі національні почуття виникають у маленького українця під впливом поетичного твору.

У цій читанці поряд з уже традиційними знаковими словами з'являються нові: *віночок, писанка, Дніпро, Україна*. У класифікації слів-знаків національної культури, запропонованої Н.Я.Дзюбишиною-Мельник, слово Україна не подано. Проте, вважаємо саму назву рідної землі – Україна – також знаковою. Наявність чи, навпаки, відсутність цього слова в читанках фактично засвідчує суспільно-політичні зміни в державі.

“*Читанка для школи. Перша книжка після букваря*” (К.-Подільський, 1918) формуванню Краси приділяє дещо більше уваги, ніж попередні. Краса *навколишньої природи*, милування нею зображено в поезіях (крім згадуваних вище “Садок вишневий коло хати”, “Село”, “Тече вода з-під явора”), новими творами. Це ідеалізований опис затишного куточка української природи – “Під горою, між вербами...” (Т.Шевченко). Буремну природу уночі змальовано у вірші “Реве та стогне Дніпр широкий” (Т.Шевченко). Світлим настроєм перейнятий вірш Лесі Українки “На зеленому горбочку”, теплий ліричний настрій навіює вірш “Стоїть гора високая” (Л.Глібов), що у цій книжці має прикметну для того часу назву “За селом”.

У поезії П.Куліша “Бабуся” опис краси сільського краєвиду (Дзюрчить-біжить криниченька, // Наповня ставок; // Над тим ставком нахилився // Вишневий садок. // Похилая хатиночка // З садка визира; // В тій хатинці проживає // Бабуся стара.) поєднано з описом поведінки дітей, що піклуються про бабусю (Чий же то в траві високій // Протоптаний слід? // Носять діти-онучата // Бабусі обід. [269, 16]).

Отже, високі моральні почуття (патріотизм, любов до рідних) увиразнюються завдяки тлу-пейзажу, естетичним компонентам.

Із популярної пісні поета-романтика В.Забіли “Соловей” (тут подано уривок під назвою “Пісня безталанного” із зазначенням автора), також вибрані для дитячого читання рядки про чудову весну: “Не щебечи, соловейку, // Під вікном близенько; // Не щебечи, малюсенький, // На зорі раненько. // Як затьохкаєш, як свиснеш, // Неначе заграєш; // Так і б’ється в грудях серце, // Душу роздираєш” [269, 20].

Залучено до цієї читанки, на відміну від попередніх, опис ранку, що змальовано у вірші Т.Шевченка “Світає, край неба палає”. Художньо-мистецький прояв краси у слові класика літератури збуджує в учнів творчу уяву та приносить естетичну насолоду довершеністю пейзажного малюнка літнього ранку.

Утіху словом як джерелом естетичного переживання представлено в розповіді “Бабусині приказки”, до якої залучено забавлянки: “Ладки-ладусі”, “Сорока-білобока”. Упорядник сподівається, що естетичні переживання у читача викличуть скоромовка “Ходить квочка коло кілочка”, загадки, а також колискові “Спи, моя дитино!”, “Мати сина колихала”, “Ходить сон коло вікон”, що об’єднані у розповідь “Ходить сон коло вікон”. Остання колискова була популярною на той час, оскільки траплялась у більшості читанок, та і зараз її охоче залучають у сучасні читанки. Як і в інших, у цій читанці також ідеться про красу села та природи, що його оточує.

Слова-знаки національної культури представлено такими тематичними групами: назви ідеалізованих *рослин* (червона калина, явір, тополі, верби), *тварин* (соловейко, хрущі), ідеалізований *пейзаж* (вишневий садок, біленька хатинка, криниця, ставок, зелений гай), слова *культурно-історичного* змісту (Україна, Дніпро, писанка). Порівняно з попередньою читанкою, в цій з’явилися нові: криниця, тополі, ставок, гай.

Ціннісний орієнтир Краси у “*Веснянці. Букваревій читанці*” (Коломия, 1919) подано фольклорними творами – колисковими “Ходить сон коло вікон”, “Котику сіренький”; примовлянками до дощу “Іди, іди, дощику”, до тварин “Павлику-равлику,”; забавлянками “Котик, коточок”; дитячими

віршиками “Коте, коте Марку”; лічилками “Котилася торба”, казочкою “Курочка”, загадками) та авторськими з описами квітучої, барвистої природи, зокрема віршами Т.Шевченка “Тече вода з-під явора” (тут він має назву “За селом”), “Село. І серце одпочине...” також віршами Я.Щоголева “Довкола хати” (таку назву має вірш “Наша хата”), Марійки Підгірянки “Літо”, “Осінь”, “Зима”, “Весна”. Як бачимо, всі пори року упорядник намагався представити. Та на тлі відомих письменників, чії твори траплялися у кожній читанці, з’являється нове прізвище – Марійки Підгірянки. Вона була популярною на той час у Західній Україні. До знакових слів, що вже траплялись раніше, в цій читанці додається ще слово *барвінок*.

Читанка “*Вінок*” (Петербург, 1905; Москва, 1911) в обох виданнях багата фольклорними творами – колисковими, дитячими віршиками-пісеньками, закличками, загадками, лічилками, веснянками, дитячими іграми, що об’єднані у певні тематичні розповіді: “Ходить сон коло вікон”, “Безкінечні казочки”, “Ладу-ладусі”, “Гоп-гоп!”, “Весняні забавки”, “Сон літом”, “Веселі танці”, “Як діти гулялися” (всі ці розповіді належать Олександрю Білоусенку), колядками: “Добрий вечір тобі, пане господарю”, “Нова радість стала”, “Видить Бог, видить Творець”, “На Новий рік”. У колискових постійно фігурує образ котика. Він змалку знайомий дитині і пов’язаний з позитивними емоціями. Це такі колискові, як “Ой ти, котик сірий”, “Ой, кіт-воркіт”, “Ходить кіт по горі”.

З естетичними переживаннями пов’язані і забавлянки “Ладу-ладусі”, “Тосі, тосі”, “Печу, печу хлібчик”, “Куй, куй, ковалі”, у примовлянках “Гоп-гоп! Ту-ту-ту”, “Сидить Василь на припічку”, “Іде коза рогата”, “Зайчику, зайчику”, “Летів горобейчик”, “Качка йде, каченят веде”, “Ой, летів жук”, “Танцювали миші”, у закличках до дощу “Іди, іди дощику”, до сонечка “Вийди, вийди, сонечко”, у примовлянках до тварин “Мурашки, мурашки”, “Равлику, Павлику”, “Вуд-вуд, вудвуде”, у дитячих віршиках-пісеньках – жартівливих “Танцювала риба з раком”, “Дрібушечки”, у лічилках “Котилася торба”, мирилках “Мир миром, пироги з сиром”. Також залучено казки

“Коза-дереза”, “Пан Коцький”, “Цап та баран”, “Рукавичка”, “Казочка про коржика”, “Солом’яний бичок”, “Котик і півник”, “Лисичка кума”, “Кривенька уточка” тощо, безконечні казочки “Був собі журавель”, “Як був собі чоловік Тяжка”, “Були собі дід та баба”. Це твори традиційні для виховання української дитини.

Весняні заклички-пісеньки вже тоді були забавою для дітей, а не лише обрядовою поезією (відображені у веснянках “Ой весна, весна – днем красна”, “Ой весна, весна та весняночка!”, “Вийди, вийди, сонечко”) як і власне ігри: “Вареної рибки”, “Ой діждали літа”, “Ой на горі мак”, “В залізного ключа”, “Піжмурки”, “В лиса”. Веселий настрій, з яким пов’язані ці твори, безсумнівно є формою естетичних переживань. Отже, вони також скеровують дитину на Красу як ціннісний орієнтир у житті.

У творах читанки “Вінок” відображено і *рисю прекрасного*: у праці – “У кого швидше?” (з “Молодої України”); у діях і вчинках людини – “Весняна радість” (П.Гай), “Зорі” (Б.Грінченко); *стосунках в родині* – “Мама та дитина” (П.Грабовський). Твори такого плану ми розглядали у контексті категорії Добра, оскільки вважаємо, що там, де є ця категорія, вона домінує у відчуттях та вчинках героїв, тоді як краса є ніби додатковим нашаруванням, додатковим забарвленням цих почуттів та вчинків.

Поряд із уже відомими раніше творами пейзажної лірики, трапляються зовсім нові. Так, милування *картинами природи весняної пори* відображено у поезіях “Зацвіла в долині”, “Встала весна” (Т.Шевченко), “Подивись”, “Веснянка” (Б.Грінченко), “Пісня” (О.Кониського), розповіді “Поле весною” (П.Мирний). Радісний настрій, що пов’язаний з приходом весни, відтворено у вірші “Подивись”. Наведемо уривок: “Подивись: весна устала, // Сипле пишними квітками; // Подивись: веселим птаством // Ожили степи з лісами; // Подивись: в безкраїм небі // Сонце-велетень палає...” [30, 203] та у розповіді “Поле весною”: “Поле – що безкрає море – скільки зглянеш – розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп’ялось небо – ні плямочки, ні хмарочки: чисте, прозоре – погляд так і тоне...” [30, 204].

Тим самим автор створює піднесений настрій у того, хто споглядає природу і радіє приходу весни.

Опис природи, що тільки-но *прокинулася від зимового сну*, подано у розповідях “Весна” (з “Читанки” Т.Хуторного), “Навесні” (М.Коцюбинський). Наведемо фрагмент з останньої: “Раніше почало вставати сонце, щиріше стало доглядати землю. Поринули весняні води, задзюрчали струмочками, заклекотіли в ярках, розіллялись широкою повінню. З-під снігу зазеленіла травиця, звеселила жайворонка... Жайворонок співав, аж луна йшла під блакитне небо, а в лісі слухав того співу первоцвіт і, здійнявши догори, мов руки, два зелених листочки та схиливши білу голівку, неначе дякував золотому сонечку, що воно йому першому дало спроможність побачити веселе свято весни” [30, 197]. Як бачимо, автор подає у єдності красу флори і фауни.

Літо представлено в цій читанці віршем Т.Шевченка “Тече вода з-під явора”, що вже траплявся раніше, та однією розповіддю “Літо селянського хлопчика” (О.Єфименко). Авторка, поряд із побутовими сценами життя хлопчика та дідуся, подає красиві описи лісу, лугу, річки, пасіки, городу. Ось як постає краса лісу в цьому творі: “Який же гарний ліс був біля їхнього хутора! Зайдеш – і не виходив би. Горлиця туркоче в кущах; бджоли гудуть проміж запашного зілля; соловейко виспіває. А квіток, а пташок – рай та й годі! Ще й до суниць не дійшли хлопці, а вже і зайця бачили, і їжачка піймали, і гніздечко з пташками знайшли. А ось і суниці – та червоні, та соковиті, та солодкі. Хто в рот собі хова ягоди, а хто в шапку кладе: додому на ласощі” [30, 209]. Тут звучить вже мотив дитини у природі, причому дитина відчуває себе цілком комфортно, в повній злагоді з довкіллям.

Новими у читанці є поезії про спокій *природи у вечірні години*. Про це йдеться у віршах “Вечір” (П.Куліш), “Вечірня пісня” (В.Самійленко), “Череда” (М.Чернявський), “За сонцем хмаронька пливе” (Т.Шевченко) та в розповіді “Літнього вечора” (М.Коцюбинський). Для кожного з авторів вечір сприймався по-різному. Ось як його бачив П.Куліш: “Нагулялось по небу //

Весняному сонце, // Зазирає на добраніч // У низьке віконце. // І проміннячком угору // Огняним стріляє, // Хрест на церкві розтопленим // Золотом сіяє. // Стало темно по садочках, // Тихо пил сідає, // І село у прохолоді // Ніби оживає. М.Чернявському вечір здавався таким: “Згасає сонце за горою, // Спадає спека; сиза мла // Уже завісою легкою // Над синім лісом полягла. // ... Летить смуглява дівтора, // Щаслива долею своєю. // Останній промінь догора. // А он – під кручею тією – // Рибалка сітку вибіра” [30, 227]. Скрізь бачимо сцени іделічної гармонії людей і природи.

Краса *нічної природи* оспівана у віршах “Літня ніч” та “Снується тихо ясна ніч...” (С.Руданського), “Вітер в гаї” (Т.Шевченко), “До ночі” (М.Чернявський).

Розповідь “В лісі” (М.Коцюбинський), вірші “В діброві” та “Теплим ранком” Я.Щоголіва відтворюють *пробудження природи* від нічного сну. Ось, наприклад, як передає опис передранкової тиші у лісі М.Коцюбинський: “Зашепотіли збуджені листочки, оповідаючи сни свої, заметушилась у травиці комашня, розітнулось в гущині голосне щебетання й полинуло високо – туди, де небо міниться, де небо грає усякими барвами... Аж ось ринуло від сходу ясне проміння, мов руки, простяглося до лісу, обняло його, засипало самоцвітами, золотими смугами впало на синю від роси траву на галяві, де гостро на тлі золотого світла випинається струнка постать сарни... Ліс ще якусь хвилину стояв нерухомий, мов мертвий, мов зачарований золотим світлом. Далі – дерева затремтіли, стрепенулись, розгорнули листочки... Промінь стрибнув на полянку просто до звинених квіток; пташки заспівали, комашня заметушилася, ліс загомонів, природа віджила, прокинулася від нічного сну” [30, 208]. Така картина, звичайно, не могла не зворушити маленького читача. А ось як бачить сільську природу літнього ранку Яків Щоголів у вірші “Теплим ранком”: “Теплим ранком сонце встало, // Піднялось і запалало; // Все, що спало, – все проснулось; // Кожна пташка стрепенулась, // З вітки злітує на вітку; // І метелик впився в квітку; //

Чередник погнав скотину // Попід гори на долину; // З димарів димок завився,
// Мир увесь заворушився” [30, 209].

Милування картинами природи в *осінню пору* відображено у віршах “Осінь”, “Не щебече соловейко” (Т.Шевченко), “Висне небо синє”, “Осінь холодна надворі” (Я.Щоголів), “Летить соловей за море” (Л.Глібов), “Хмари” (М.Кононенко), у розповіді “Під осінь” (Є.Гребінка). Опис осені настроював дитину вже на інший лад: радість, веселий настрій заступали сумовитість, спокій. Наприклад, у вірші Т.Шевченка можемо натрапити на такий мінорний опис: “Не щебече соловейко, // Не кує зозуля, // Весна швидко пролетіла, // І літо минуло. // Гай зелений вже жовтіє, // Листя опадає. // Мина тепло, мина добро, // Холод наступає” [30, 243]. Опис *зимової* природи подано в поезіях “Зимова пісенька” (Л.Глібов), “Зимовий вечір” (О.Пушкін, у перекладі Л.Боровиковського).

У вірші Т.Шевченка “Діброва” показано зміни барв у природі в *різні пори року*: зелений покрив змінюється золотистим, а потім білим. Вся природа уособлюється в образі діброви, яка порівнюється із донечкою, про яку турбується батько-рік: Раз укриє тебе рясно // Зеленим покровом, – // Аж сам собі дивується // На свою діброву...// Надивившись на доненьку // Любу, молодую, // Возьме її та й огорне // В ризу золотую...” [30, 171]. Цей вірш побудовано на персоніфікації.

Захоплення *красою природи загалом* розкрито у віршах “Сад” (О.Бодянський), “Подолля” (Леся Українка). Казкоподібні мотиви звучать у творах Л.Глібова “Що за козак?” та “Квіткове весілля”. В останньому поет чудово відтворює закоханість у природу: “У вишневому садочку, // Під вербою, в холодочку, // Щоб лихо прогнать // І щоб долю звеселити, // Заходились наші квіти // Весілля гулять. // Не було б таких новинок, // Та хрещатенький Барвінок // Усіх здивував – // Він Фіалочку блакитну, // Наче панночку тендітну, // За себе узяв” [30, 186].

Саме твори цієї читанки найбільше насичені словами-знаками національної культури. Це назви *ідеалізованого одягу* (сорочка, віночок),

ідеалізованих рослин (калина, червона калина, барвінок, хрещатий барвіночок, любисток, рутонька, м'ятонька, рута, м'ята, запашний василечок, чорнобривець, житечко, пшениця, волошки, соняшник, верба, дубочок, явір), *ідеалізованих тварин* (соловей, горлиця, зозуля), *ідеалізованих страв* (борщ, борщик, паляниця, коровай), *ідеалізованого пейзажу* (зелений садочок, вишневий садочок, біленька хата, між вишнями хатина біленька, ставочок, через воду місточок, млин, кладочка, край берега човни), *музичних інструментів* (сопілка, бандура), *слів з культурно-історичним змістом* (рушники, чумаки, козак, Україна, Дніпро). Власне тут представлено всі тематичні групи слів-знаків національної культури.

У читанці Олександра Білоусенка “Вінок” особливо багато творів, що мають скерувати дитину на Красу. В ній представлено досить розлого всі пори року. На відміну від інших також відображено красу морально-етичних стосунків. З’являються нові імена письменників – це О.Кониський, Панас Мирний, М.Коцюбинський, М.Чернявський. Об’єктом зображення були найчастіше краєвиди села, подекуди лісу та поля.

У читанці “Рідне слово” Грінченків (1912) привабливим для дитини є розповіді про мальовничість рідної природи, пейзажів у різні пори року. Поряд із відомими раніше творами “Явір”, “Тече вода з-під явора” (Т.Шевченко), “Бабуся” (П.Куліш) трапляються нові. Так, у розділі “Весна, літо, осінь, зима” представлено всі пори року. Замилювання *весняними* краєвидами відтворено у віршах Т.Шевченка “Весна”, “Світає”, Б.Грінченка “Вечір”, “Веснянка”, “Веснянка” (народ.) та в розповіді віршованого плану “По весні” (Б.Грінченко). Ось, наприклад, як поет у “Веснянці” передає радісний стан усієї природи, що викликаний приходом весни, якій раді всі – і пташки, і гаї та луки, і загалом, вся земля: “Гаї всі і луки // Піснями озвались; // веселі проміння з небес засміялись.// Весна молодая // Цвіте і пишає // І дужую силу // У душу вливає” [77, 99].

Літню пору представлено віршами “На полі влітку” (Б.Грінченко) та змалюванням літньої природи в різні періоди доби. Надзвичайно красивий

опис природи в *ранкову годину*, її пробудження відтворено у вірші “Ранок” (Б.Грінченка): “Сонце сходить із-за гаю, // Став як злото засияв...// Соловейко ще раз тьохнув // І на гілці задрімав. // І на все живим диханням // Подимас округи; // Оксамитові зелені // В став схилились береги” [77, 96]. Навколишня природа літнього дня представлена розповіддю “Опівдні” (з чит.Хуторного). Картини *вечірньої* природи змальовані у віршах “Вечоріє” (П.Куліш), “Вечір” (Б.Грінченко), у нічні години – в поезії “Ніч” (Плещеев, пер. Б.Грінченко).

Цікавим є вірш про таке явище природи, як “Гроза” (Б.Грінченко): в уяві дитини постають динамічні картини зміни веселої природи на сумну, похмуру, коли все живе позавмирало. Та одразу після грози все знову ожило, засміялося, защебетали пташки, і вся земля усміхнулася до блакитного неба.

Картини *осінньої* природи подано у вірші, що траплявся вже у попередніх читанках, “Осінь” (Я.Щоголів) та пізньої осені – у вірші “На полі восени” (Я.Щоголів). *Зиму* представлено обрядовою поезією: колядкою “Нова радість стала”, посівалкою “На новий рік (Сійся родися, жито, пшениця)” та щедрівкою “Ой сів Христос та вечеряти”.

Поряд із віршем Б.Грінченка “Ластівка (Ти знов защебетала)”, що траплявся раніше, з’являється ще один з такою самою назвою “Ластівка (Ой у нас під стріхою)” і теж належить Б.Грінченку. Обидва сприяють вихованню патріотичності, любові до свого рідного краю. Найбільше слів-знаків національної культури, що тут вжито, належать до таких тематичних груп, як: назви ідеалізованих *рослин* (червона калина, рутонька, м’ятонька, хрещатий барвіночок, явір, верби, тополі), ідеалізованого *краєвиду* (садок вишневий, криниця, ставок) та ще трапляються такі слова, як соловейко, Дніпро, віночок.

Читанка Бориса і Марії Грінченків знайомить малого читача з краєвидами поля в різні пори року та мальовничими картинками навколишньої сільської природи. Уперше згадується таке природне явище, як гроза.

Ціннісний орієнтир Краси в читанці “*Рідна школа*” (С.-Петербург, 1912) найбільше реалізовано переважно через поетичні твори Т.Шевченка та прозою Марка Вовчка. Розповіді Марка Вовчка про природу зачаровують читача рідними красвидами навколишньої дійсності. Про *весняну пору* йдеться у розповіді “Весна йде” (Марко Вовчок), яка зворушить дитячу душу і зможе стати сюжетом для розповіді чи малювання. Наведемо уривок: “Весна йде та йде. Ось вже і небо голубе і чисте, і вода голуба просвітчаста. Сонечко блищить і горить, гаї розвиваються; садки зацвітають; у вечері десь тьохнув соловейко на листатому клені; кує зозуля на високій березі; гуде бджола; мигтять білі метелики понад молоденькою травичкою; хрущі літають гучливі... Якийсь гомін, гук якийсь, чи з-під землі, чи з води, чи з неба...” [266, 83]. Подібною до цієї є розповідь “Молода весна” (Марко Вовчок). Про ранкове пробудження весняної природи оповідає вірш Т.Шевченка “Світає, край неба палає”.

Краса і неповторність *вечірньої пори* змальована в розповідях “У вечері” (Марко Вовчок) та “Літній вечір” (О.Кониський). Остання є дуже схожою за викладом інформації на тексти-описи у Марка Вовчка. До відомих раніше творів про рідну природу “Село. І серце одпочине”, “Під горою, між вербами...”, “Діброва” Т.Шевченка додано і нові. Так, *мальовничі куточки* рідної природи постають у розповідях “В гаю”, “Гай” Марка Вовчка. Пропонує упорядник дітям і народну щедрівочку, яку виконують на Новий рік: “Ой, сивая та і зозулечка”.

До знакових слів, що траплялися раніше: *біленька хаточка, садок вишневий коло хати, між вербами, соловейко защебетав, Україна, писанка, Дніпро*, додається ще й нове – *калиновий цвіт*.

Отже, духовний світ дитини постійно збагачується, розширюється, а отже, вона росте як особистість.

Проаналізований підручник з читання С.Черкасенка знайомить читачів із красою сільського краєвиду переважно через описові розповіді. І діти в цій читанці знайомляться із новим прізвищем письменника. Це – Марко Вовчок.

У читанці “Рідні колоски” упорядник О.Стешенко (Київ, 1917) потурбувалася про розвиток дитини саме в цьому напрямі. Так, у підручнику творів про Красу більше, аніж про Добро та Істину. На відміну від інших читанок “Рідні колоски” не знайомили дітей з порами року, натомість увагу було приділено розвитку естетичних вражень, переживань у різні періоди доби. Поряд із чималою кількістю творів Т.Шевченка, більшість яких траплялася раніше, в цій читанці є чимало нових творів. Наприклад, вірші Олександра Олеся (розвиток творчості якого припадав саме на цей період): “Літній вечір”, “Гроза пройшла”, “Жайворонки”, “На добраніч”. Радісний стан природи, що ожила після дощу і грози, відтворено у вірші “Гроза пройшла”: “Гроза пройшла...Зітхнули трави, // Квітки головки підняли, // І сонце тепле і ласкаве // Спинило погляд на землі. // Здаля розвіялись тумани, // Знов ясно, пахощі, тепло...// Спинилась кров, замовкли рани, // Прибите серце ожило. // Літає радість, щастя світе, // Дзвенять пташки в садках рясних, // Сміються знову трави, квіти... // А сльози ще тремтять на них” [231, 71].

У цій читанці діти вперше знайомляться з творами Дніпрової Чайки, І.Нечуя-Левицького. Саме тут вперше з’являється вірш Т.Шевченка “Зоре моя вечірняя”.

Тут так само краєвиди пов’язані переважно із селом. Про це свідчать уже заголовки: “Село” (І.Левицький), “Сільський вечір” (М.Чернявський).

Пробудження природи в *ранкові години* відтворено у двох розповідях “Ліс” (уривок з опов. М.Коцюбинського) та “Схід сонця” (уривок з оповід. Панаса Мирного).

У цій читанці вперше представлено опис *степу* через художню призму двох письменників – Я.Щоголева (поетична форма) та І.Левицького (прозова форма). Пор. у Я.Щоголіва: “Іду шляхом: сонце сяє, // Вітер з травами говоре; // Перед мною і за мною // Степ колишеться як море; // А затихне вітер буйний, - // Степ, мов камінь, не двигнеться // І, як килимом багатим, // Весь квітками убереться. // Он нагнулась тирса біла, // Звіробой скрутив стебельці,

// Червоніє материнка, // Як зірки, горять козельці” [231, 100]. І.Левицький більше уваги при описі степу звернув на живий світ: “Уся зелена степова скатерть, скільки можна було скинути оком, була заткана квітками: червоними купами смілки, синіми дзвониками, жовтими степовими тюльпанами, фіолетовим соном й чепчиком. В траві ворухився і тріщав цілий мир коників і всяких кузок. Над степом, в синьому небі вилися, співали птиці. Край дороги бігали проворні ховрашки і, побачивши людей, втікали в нори і сміливо виглядали звідтіль, піднявши вушка вгору” [231, 99].

“Київ” – таку назву має уривок з роману “Хмари” І.Нечуя-Левицького, в якому оживає мальовнича краса круч Дніпра, на яких височать церкви з золотими банями, а внизу – Поділ з будинками. Як бачимо, упорядник читанки вирішила звернути увагу маленького читача на столицю рідної землі, тобто з’являється урбаністичний краєвид. Це дуже вагомий момент для повноцінного формування особистості.

Фольклорні твори, що залучені до читанки, є частково дорослих жанрів, це зокрема думи (“Прощання козака”, “Дума про Самійла кішку”), історичні пісні (“Про козака Сафрона”, “Смерть козака”, “Гей по морю”) та в невеликій кількості пропонує автор народні казки (“Золотий черевичок”, “Вужака”), зовсім нові і незнані колядки (“На Орданській річці”, “А в Куцівці”, “А в ліску, ліску”), щедрівку. Трапляються й авторські казки: “Лис-Микита” І.Франка, “Про Тхора-Тхорища” М.Жука, “Півпівника” П.Куліша, “Ялинка” Андерсена (пер.М.Старицького). Поряд із традиційними знаковими словами з’являється і нове – *чумак*.

Прилучення дитини до прекрасного у підручнику з читання *Т.Хуторного* (Т.Лубенець) “*Читанка. Перша книжка після граматики*” (Київ, 1918) здійснюється через фольклорні твори, а саме: колискові (“Ходить сон коло вікон”), краса забави та утіхи відтворено у примовлянках (“Сорока”), забавлянках (“Ладки-ладусі”, “Зайчику-зайчику”), віршиках-пісеньках (“Два ведмеді”, “Ходить гарбуз по городу”), скоромовках (“Ходить квочка коло кілочка”), колядки (“Пане господине, застилай столи”) посівалка (“Сійся

родися, жито, пшениця”), веснянках (Ой весна, весна та весняночка!). Дуже багато представлено у цій читанці народних казок (їх близько 10): “Коза-дереза”, “Лисиця та журавель”, “Рукавичка”, “Лисичка”, “Котик і півник”, “Кривенька качечка” тощо. Усе це традиційні для виховання української дитини твори.

Навколишню природу передано засобами краси слова в поезіях, що траплялись у попередніх читанках “За селом (Стоїть гора високая)” Л.Глібова, “Діброва”, “Явір”, “Пісня (Тече вода з-під явора)” Т.Шевченка. Усі вони про сільські краєвиди та забраження гаю. Ось, як Щоголів у своєму вірші “Хата” передав пейзаж українського села: “Наша хата під горою, край долини, // У вишневому садочку та в каліні; // Попід лісом млин подався у ставочок; // Через воду перекинувся місточок. // Наші ниви золотіють так, як сонце; // Вишні й сливи лізуть з гілок у віконце. // Нашу гору всі кругом далеко знають, // Добрі люди нашу хату привітають” [255, 18]. Як бачимо, вірш невеличкий, а має скільки знакових слів.

Досить широко висвітлена тут природа *весняної пори*. Радісний настрій у читача створюють картини, змальовані у віршах “Весною” (В.Самійленко), “Подивись” (Б.Грінченко), “Мій садок” (М.Вороний), “Веснянка” (Л.Глібов), “Світає” (Т.Шевченко). Названі твори про незвичайний стан природи, яка радіє приходу весни. Наведемо фрагменти: “Веселиться земля; // Зеленіють поля; // Розвилися гаї і діброви; // Соловейко в садку // Тьохка пісню дзвінку; // Од квіток дух несеться чудовий. // А повітря легке // І проміння палке // В серці мрії роєм підіймають” (В.Самійленко) [255, 28]; “Подивись: весна устала, // Сипле пишними квітками; // Подивись: веселим птаством // Ожили степи з лісами; // Подивись: в безкраїм небі // Сонце велетень палає” (Б.Грінченко) [255, 29]; “Розцвівся пишно мій садок: // Рясна черемха і бузок // І яблуневий цвіт // В своїм убранні молодім // Блищать на сонці золотім // І шлють йому привіт. // Барвінок стелеться в траві // В зеленій свіжій мураві, // Рясніють квітоньки // Жовтогарячі, голубі // І срібні, з ними ж у юрбі, // Конвалій пелюстки” (М.Вороний) [255, 23].

Про початок весни малому читачу сповіщають розповіді “Весна” (Є.Гребінка), “Весна” (без автора), опис поля навесні подано у розповіді “Поле весною” (Панас Мирний). Про стан довколишньої природи у спекотливу *літню пору* йдеться у розповіді “Літо” (Є.Гребінка). Милування картинами *осінньої* природи відтворено у віршах “Осінь” (Я.Щоголів), “Осінь” (народ.), у розповіді “Під осінь” (Є.Гребінка).

Слова-знаки національної культури обмежені групами: ідеалізовані рослини, ідеалізовані краєвиди, ідеалізовані тварини (птахи), а власне: вишневий садочок, калина, барвінок, верби, зелений гай, жито, млин, ставочок, місточок, хата, соловейко, зозуля.

Представлені в читанці “*Наша рідна мова*” М.Грінченко (Київ, 1918) твори, відомі з попередніх підручників. І тільки один вірш є новим – В.Самійленка “Україна”. Змалюванню природи *в ранкові години* присвячено вірш Б.Грінченка “Ранок”. Та ще знаходимо фольклорний твір під назвою – “Веснянка”.

У читанці М.Грінченко немає творів з пейзажами різних пір року. Красу тут представлено лише поезіями. Серед слів-знаків національної культури (а це такі: білі хати, тополі, став, зелений гай, соловейко, ластівка, човен, писанка, Україна, Дніпро) нових не було виявлено.

Упорядник читанки “*Рідне слово*” П.Петрушевський (Черкаси, 1918), на відміну від попередніх підручників, залучив чималу кількість творів для формування і виховання у дітей Краси. Так, знайомлячись із читанкою, натрапимо на опис *навколишньої природи* в різні пори року, що представлена переважно поетичними творами відомих наших письменників. Твори підібрано за циклами: Весна, Літо, Осінь, Зима, отже, автор звертає увагу малого читача на всі пори року. Так, краса весняної природи подана переважно старими віршами. Це такі, як “Тече вода з-під явора”, “Встала весна”, “Садок вишневий коло хати” (Т.Шевченко), розповідь “На полі по весні” (Панас Мирний). Та поряд із ними трапляються нові – “Весна” (Д.Б.), “Щебетала пташечка” (фольклорний) та розповідь Л.Яновської “Весна”.

Вражають уяву читача мальовничими картинами розповіді Марка Вовчка: “В гаю”, “Соловейки”. Для прикладу наведемо фрагмент останньої: “Хто бував на Україні? Хто знає Україну? Хто бував і знає, той нехай згадає, а хто не бував і не знає, той нехай собі уявить, що там скрізь білі хати в вишневих садочках, і весною... весною там дуже гарно, як усі садочки зацвітуть і усі соловейки защебечуть. Скільки соловейків там щебече – й злічити, здається, не можна!” [187, 62]. Більшість творів про красу навколишньої природи, що є у цій читанці, траплялися раніше у “Вінку” (1911р.) – “На зеленому горбочку” (Леся Українка), “Село”, “Діброва” (Т.Шевчеко), “У вечері” (М.Чернявський). Природа в *ранкові години* зображена у вірші, що трапляється вперше, “Літній ранок” Я.Щоголева: “Тепле сонце встало пишно; // Одягається розкішно // В яр і золото долина, – // Встань і ти, моя дитина! // Ранку тратити не треба; // Дочувайся: із-під неба // Пісня жайворонка ллється, // То привіт тобі несеться!” [187, 48]. Вперше трапляється і розповідь “Під осінь” Є.Гребінки, що репрезентує *осінню пору*.

Природа *взимку* відтворена у віршах “Зима” (Д.Б.), “Взимку” (Б.Грінченко). Залучає упорядник і *фольклорні* твори, зокрема колискову (“Люлі, люлі, мій, синочку”) та колядку (“Нова радість стала”).

З’являється *мотив праці* (раніше цей мотив був присутній тільки у “Вінку”, 1911р.), що поєднаний з красою природи – оповідання “Наш садок” (без автора) та вірш “Пастушка-Гусятниця” (без автора).

Патріотичні мотиви, *краса любові до рідної землі* простежуються у двох віршах Б.Грінченка з однаковою назвою “Ластівка”, що траплялись у читанках раніше. Знакових слів знаходимо в цій читанці небагато, але й серед них нових не з’явилося. Читанка П.Петрушевського якнайширше в усіх означених напрямках сприяє прищепленню малому читачеві ціннісного орієнтира Краси.

Інший упорядник *П.Ковалевський* у своєму підручнику з читання “Рідний край” (Харків, 1919), подібно до попереднього, залучив чимало творів тематики Краси. Так, читанка знайомить дітей з мальовничими

картинами *навколишньої природи* в різні пори року. На тлі знайомих раніше творів, з'являються нові – чудовий опис пробудження весною всього живого, прекрасного і молодого пропонується у мелодійному вірші Л.Глібова “Веснянка”. У розповіді “Весна” (без автора) змальовано радісний настрій природи: “Жайворонки щебечуть під небесами, ластівки в’ються, бугай гуде у болоті. Усе живе, усе дише. Через тиждень і не пізнаєш степу – як рута зазеленіє. По садах цвітуть голубі проліски; і вишеньки, і черешеньки, і груші, і яблуні обкинуться пахучим біленьким цвітом. Щовечора співає соловейко, а на вигоні дівчата виводять веснянки, аж округи луна йде” [126, 54]. Взагалі, темі весни, оспівуванню краси природи присвячено цілий VI розділ (9 творів).

Картини *літньої* природи постають перед читачами у вірші “Літо” П.Капельгородського. Природа влітку відображена в IX розділі, до якого залучено чимало творів, що траплялися раніше.

Природа в *зимову пору* оспівана у вірші “Взимку” (Б.Грінченко). Пропонує упорядник і фольклорні твори – їх всього два (колискова “Люлі, люлі, мій, синочку”, колядка “Пане господарю! Застилай столи”). У цій читанці показана і краса *морально-етичних* стосунків, що відображена в оповіданні “Гойдалка” (перекл. А.К. з рос. читанки), де краса природи пов’язана із красою благородного вчинку.

Слів-знаків небагато. Вони відомі з попередніх читанок.

Читанки II періоду на Західній Україні збіднені щодо Краси. Їх автори не сконцентрували уваги на формуванні цього ціннісного орієнтира, на прилученні дитини до естетики. Вона не була домінуючою в підручниках цього періоду. Дітей просто знайомили з довкіллям, уникаючи описовості та художньо-виражальних засобів. Найбільше творів, порівняно з іншими підручниками Західної України, репрезентує “Читанка для школи” (Кам’янець-Подільський, 1918). У читанках зовсім не висвітлювалися риси прекрасного у вчинках і діях людини (краса людських стосунків, праці, ставлення людини до навколишньої дійсності). Натомість читанки Східної

України містять чимало творів спрямованих на Красу, порівняно із Добром та Істиною. Автори-упорядники читанок робили найбільший акцент на прилученні дитини до прекрасного, вважаючи це головним у формуванні духовності дитини. Велика кількість творів переконує у вище сказаному. І переважно це поезії про природу (напр., “Зима” – Марійки Підгірянки, “Весна”, “Літо” – П.Капельгородського, “Взимку” – Б.Грінченка, “Осінь”, “Літній ранок” – Я.Щоголева, “Тече вода з-під явора”, “Садок вишневий коло хати”, “Діброва” – Т.Шевченка та інші). Значну частину в читанках цього періоду посідають поезії Т.Шевченка, що належать до пейзажної лірики. Вони змальовують чарівну красу української природи, що, у свою чергу, сприяє вихованню у дітей благородних рис характеру, любові до рідного краю. Пейзажні твори Шевченка світлі, лагідні. Здебільшого в усіх підручниках з читання вміщено поезію “Садок вишневий коло хати”: Читанка для школи. Перша книжка після букваря (Кам’янець-Подільський, 1918), Вінок (Петербург, 1905; Москва, 1911), Рідне слово (Київ, 1912), Рідна школа (С-Петербург, 1912), Рідні колоски (Київ, 1917), Наша рідна мова (Київ, 1918), Читанка. Перша книжка після граматики (Київ, 1918), Рідне слово (Черкаси, 1918).

Вірш Т.Шевченка “Тече вода з-під явора” трапляється у 9-ти читанках: Читанка і граMATика для шкіл народних (Відень, 1902-1915), Вінок (Москва, 1911), Рідне слово (Київ, 1912), Рідні колоски (Київ, 1917), Читаночка для чемних діточок (В.-Волинський, 1917), Читанка для школи. Перша книжка після букваря (Кам’янець-Подільський, 1918), Читанка. Перша книжка після граматики (Київ, 1918), Рідне слово (Черкаси, 1918), Веснянка. Букварева читанка (Коломия, 1919).

Чарівні картини природи в різні пори року на прикладі однієї діброви постають перед читачем і у вірші Т.Шевченка “Діброва”, що трапляється у 5-ти читанках цього періоду: Вінок (Москва, 1911), Рідна школа (С-Петербург, 1912), Читанка. Перша книжка після граматики (Київ, 1918), Рідне слово (Черкаси, 1918), Рідний край (Харків, 1919).

Частою у читанках є поезія Л.Глібова “Стоїть гора високая”. Так, вона фігурує у 6-ти читанках: Читанка для школи. Перша книжка після букваря (Кам’янець-Подільський, 1918), Вінок (Москва, 1911), Рідне слово (Київ, 1912), Читанка. Перша книжка після граматики (Київ, 1918), Наша рідна мова (Київ, 1918), Рідний край (Харків, 1919).

Досить часто в читанках повторюється невеличкий, змістовно насичений вірш Лесі Українки “На зеленому горбочку”, що складається з десяти коротких рядків. Кожен рядок – ніби живописна картина, проста, конкретна, доступна для сприймання. Осягну сонцем хатину у вишневому садочку легко уявити. Вся картина, змальована поетесою, сприймається як жива.

Найчастіше джерелом естетичних переживань були такі пори року, як весна та літо. Надавали перевагу сільським краєвидам. Звісно, що в читанках від початку ХХ ст. переважали твори авторської літератури.

Із слів-знаків національної культури, що траплялись у читанках цього періоду, найбільше представлено назв ідеалізованих рослин. Постійними були: червона калина, верба, явір, тополя, барвінок. У читанці “Вінок” (1911) слова-знаки цієї тематичної групи найширше представлено і вже названі в цій групі доповнюють ще й такі: любисток, рута, м’ята, рутонька, м’ятонька, запашний василечок, чорнобривець, житечко, пшениця, волошки, соняшник, дубочок. Добре представлено і елементи ідеалізованого краєвиду (біленька хата, вишневий садок, ставок, зелений гай, млин, кладочка, край берега). Із назв ідеалізованих птахів найчастіше трапляються соловей, зозуля, жайворонок. Щодо назв ідеалізованого одягу, то його не часто згадували в читанках. Це були сорочка (варіант: біленька кошулонька), віночок. Серед ідеалізованих назв музичних інструментів сталою була названа тільки сопілка, хоч у “Вінку” (1911) згадується ще бандура. Із слів з культурно-історичним змістом траплялися Україна, писанка, Дніпро, спорадично з’являлися слова: чумак, козак, рушник. Лише в одній читанці цього періоду – “Вінок” (1911) можемо побачити назви ідеалізованих страв. Тут згадуються борщ (борщик), паляниця, коровай. Зазначимо, що слова-знаки національної

культури – ці ідеалізовані уявлення про довкілля і побут – найповніше представлені в читанці Олександра Білоусенка “Вінок” (1911). Це слова всіх тематичних груп.

Результати аналізу змістового компонента читанок II періоду увиразнюємо в таблиці 2.10.

Таблиця 2.10.

Кількісна характеристика художніх творів
у читанках II періоду, спрямованих на формування категорії Краси

Ціннісний орієнтир Краси	Кількісна характеристика художніх творів у читанках II періоду, спрямованих на формування категорії Краси											
	Омелян Попович “Читанка і граматика для шкіл”	Олександр Білоусенко “Вінок”	Борис та Марія Грінченки “Рідне слово”	Спиридон Черкасенко “Рідна школа”	Оксана Стешенко “Рідні колоски”	“Читаночка для чемних діточок”	Т. Хугорний “Читанка”	П. Петрушевський “Рідне слово”	М. Грінченко “Наша рідна мова”	Читанка для школи. Перша книжка після букваря	Б. Заклинський Веснянка	Булганова читанка
Краса навколишньої природи	1	37	18	10	21	3	17	16	11	10	7	24
Твори розважального змісту (утіха словом)	2	42	3	2	8	2	20	3	4	6	8	6
Краса праці у поєднанні з красою природи	–	1	–	–	–	–	–	2	–	–	–	–
Риси прекрасного у діях і вчинках людини	–	3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Естетичні переживання (любов до рідної землі)	–	1	2	–	–	2	–	2	2	–	–	–
Слова-знаки національної культури	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

Зміст підручників *III періоду* вже позначений у плані втілення ціннісних орієнтирів впливом радянської ідеології. Так, книжка для читання дітей на

перших роках навчання у трудовій школі “Ясні зорі” М.Рудинського (1921), обмежена вісьмама творами про Красу. З них 5 фольклорних творів і 3 авторські. Серед фольклорних зустрічаємо три колядки, одну щедрівку “Ой сивая та і зозулечка”, одну засівну “Сійся, родися, жито, пшениця”. Авторські твори, присвячені опису навколишньої природи і рослинного світу взимку, – це два вірші “Зима” (О.Кониського) і “Ялинка” І.Виговського, віршована казка “Сватання Мороза. Весілля Мороза” (О.Романової). У цій читанці наявні і слова-знаки національної культури: соловейко, зозуля, зозулечка, калина, черевички, жито, пшениця. Як бачимо, твори, що сприяють вихованню у дитини-читача ціннісного орієнтира Краси, репрезентовано вузько. Представлено тут лише одну пору року – зиму.

Відчуттям краси навколишнього світу пройняті твори читанки Я.Ченігу “Веселка” (1921), вона насичена творами про Красу, з яких переважають про *весняну пору*: “Весна” (Встала весна, чорну землю...), “Весняний вечір”

(Садок вишневий коло хати), “Качка з качатами” (Тече вода з-під явора) Т.Шевченка. Чудовий опис пробудження весною всього живого, прекрасного, молодого подано у вірші “Веснянка” Л.Глібова. Поет захопливо звертається до природи: “не в’янь, рости, Красуйся ти, Королику квітчастенький!” Представлена ця пора року і розповіддю: “Весна йде” (Марко Вовчок). Як видно ці згадані твори часто траплялися у підручниках II періоду. А ось розповідь Є.Гребінки “Весна” з’явилася вперше: “Після Стрітення стане подувати тепленький вітерець... Щовечора співає соловейко, а на вигоні дівчата затинають веснянки”

Краса *літнього* періоду відтворена у розповіді “Літо” (Панаса Мирного) і у вірші “Літо” (без автора). “В небі й хмаринки немає // Ледве ворухиться річка // Верби мов сонні схилились” – так передає автор в останньому вірші спокій спекотливої літньої днини. Опис природи *літнього вечора*, що вже збирається відпочивати подано у вірші “Череда” (М.Чернявський), про який вже йшлося.

Зображення *осінніх* картин природи знаходимо у віршах “Восени” (Я.Щоголів), “Осінь” (без автора), у розповіді “Під осінь” (Є.Гребінка).

Опис природи *взимку* відтворено в поезіях “Ялина” (без автора), “Ялинка” (Олесь). До речі, останній вірш з’являється вперше, хоча з Олександром Олесем дітей знайомили подекуди і раніше. Зображення дитячих розваг *взимку* та пейзажні замальовки знаходимо у вірші Л.Глібова “Зимова пісенька”. Як бачимо, у цій читанці охоплено всі пори року. Довколишня природа відображена у “Казці про комаху” (Д.Мамін-Сибіряк). Патріотичні мотиви, зокрема *любов до рідної землі*, звучить у вірші “Ластівка” (Б.Грінченко), про що вже згадувалось.

Серед фольклорних творів, яких тут чимало, красу *утіхи і забави* поетично висловлюють примовлянки, утішки, забавлянки, що об’єднані розповіддю під загальною назвою “У тата на колінах” (автора не зазначено). Чимала кількість закличок, сюжетних та жартівливих дитячих віршиків знаходить дитина в оповіді “Веселі танці” (Олександра Білоусенка), що вміщена у “Вінку” 1911р., тому ми їх називати вже не будемо. Чималу кількість пропонує автор малому читачеві казок: “Солом’яний бичок”, “Котик та півник”, “Лисиця й глечик”, “Журавель та чапля”, “Коза-дереза”, “Пан Коцький” і т.ін. Проте, слів-знаків національної культури небагато: *калинонька, верби, явір, барвінок, ластівка, соловейко*.

Читанка-декламатор для дітей “*Жовтневі квіти*”, укладена *М.Панченком* (Харків,1925), не містить “чистих” творів про Красу. Фольклорні твори відсутні, естетична краса та милування картинами природи, краєвидами у віршах послаблені, зачеплені поверхово і підпорядковані більшовистським, соціалістичним реаліям. Це можна простежити на прикладі вірша “Нова школа” (І.Снісарський): “Радо вітер віє, Промінь поле золотить. Не сопілочка то грає – Пісня хвилями летить. І весела, і завзята... Чи не жайворон вгорі? То селянські пастушата – Піонери-школярі. Тут і пахоть і рослини, Квіти, листя і трава, – Все, що треба для дитини, Не одні сухі слова. Дійсне бачуть вони, чують, Творять сами – не з дворян: Піонери, що будують Комунизм

серед селян! Ген, пасуться овечата... Радо небо і земля... Кінець лекції... завзята Пісня душу оновля!" [185, 39].

Слова-знаки національної культури відсутні. Жоден твір не вписується у концептуальні принципи аналізу, запропоновані в цій роботі. Зміст творів підпорядкований назві читанки і оспівує досягнення "Великого жовтня". Зрозуміло, за таких орієнтирів можна сподіватися на виховання заідеологізованої особи-виконавця чужих настанов, а не гармонійної самодостатньої особистості.

Основна увага в читанці *Я.Ченігу* "Промінь" (Харків, 1926) акцентується на пізнанні, дослідженні явищ та об'єктів навколишньої як живої, так і неживої природи. Краса посідає маловагоме місце – всього чотири твори, в яких подано опис довкілля. Це один вірш про *природу взимку* – "Зимовий шлях" Я.Щоголіва, а також три твори *весняної тематики*: вірш "Весняна пісня" О.Кониського і дві художні розповіді "Весна йде" Марка Вовчка, "Навесні" М.Коцюбинського. Зазначимо, остання траплялася у читанці "Вінок" (1911). А розповідь Марка Вовчка "Весна йде" неодноразово була залучена до попередніх читанок ("Рідна школа" (1912), "Рідний край" (1919)), що засвідчує цінність її змісту. В усіх названих творах знаходимо і кілька *слів-знаків національної культури*: вишневий садок, соловейко, зозуля, хрущі. Отже, читанка обмежується 4 творами про Красу, що вже значно менше сприятиме формуванню названого ціннісного орієнтира в дитини, а також пропонує дитині псевдофольклорні твори типу: "Ой весела я сьогодні, ой весела" (згадували у попередньому розділі). Твори Т.Шевченка в цьому підручнику відсутні. Краса в підручнику з читання "До світла" (Київ, 1926) представлена одним твором – віршем М.Вороного "Пісенька сніжинок", відомим сучасній дитині за назвою "Білесенькі сніжиночки".

Аналізуючи останні чотири читанки, можемо зауважити, що досить помітним є тенденція до зменшення кількості творів про Красу. Проте, підручник з читання, що з'явився 1928 року – "Перша читанка" (Л.Деполович, Харків), так би мовити, завершальний на цьому III етапі,

значно ширше знайомить читачів з Красою, ніж попередні. Формування ціннісного орієнтира Краси в цій читанці відбувається за допомогою лише поезії. Вірші тут про природу *навколишнього світу*: фольклорні – представлені веснянками “Розлилися води”, “Веснянка” та віршами про очікування приходу *весни* “Щебетала пташечка”, “Чекаймо весни”, “Сонечко, сонечко”. Почуттям любові до природи пройняті і авторські твори – “На зеленому горбочку” (Леся Українка) та два вірші П.Тичини – “А я у гай ходила”, “Ми дзвіночки, лісові дзвіночки”. Одразу впадає до ока присутність нових постатей. Зокрема, у світогляд дитини вводяться вірші нового поета на той час П.Тичини. Натомість вірші Т.Шевченка відсутні, проте переважали у попередньому періоді. Є в цій читанці і концепти – *слова-знаки* національної культури, хоч їх і небагато. Це такі, як: гай зелений, зозуленька, соловей, сопілочка, вишневий садочок, біла хатинка, жито, пшениченька. Наведемо приклад вірша “Розлилися води”, де вони сконцентровані найбільше: “Розлилися води // На три броди. // На першому броді // Зозуленька кує, // У другому броді // Соловей співає, // У третьому броді // Сопілочка грає. // Зозуленька кує, // Бо літечко чує. // Соловей співає, // Садки розвиває, // Сопілочка грає, // На грання скликає” [85, 59].

Однак одразу помітним є те, що на тлі творів про Красу, в читанках III періоду відсутні поезії Т.Шевченка, Л.Глібова, Марка Вовчка, що так були популярні у II періоді (окрім читанки Я.Чепіги “Веселка”). Помітно зменшилася кількість і тематика, в порівнянні із II періодом, і слів-знаків національної культури. Усі, що з’являлися, ми можемо розподілити на такі тематичні групи: назви ідеалізованих рослин (калина, верба, явір, барвінок, жито, пшениця); назви ідеалізованих тварин (соловейко, зозуля, ластівка, хрущі); назви ідеалізованого пейзажу (біла хатинка, вишневий садочок, гай зелений); назви ідеалізованих музичних інструментів (сопілочка); назви ідеалізованого одягу (черевички); слова з національно-культурним змістом (Україна). Найчастіше в читанках III періоду представлені елементи ідеалізованих рослин, тварин, пейзажу. Всі інші назви траплялися

спорадично. Якщо у II періоді майже постійними були Україна, Дніпро, козак, то у III періоді, починаючи з 20-х рр., ці слова зникають. І Україна згадується лише в одній читанці – “Веселка” (1921) Я.Чепіги. Аналіз читанок цього періоду відображено в таблиці 2.11.

Таблиця 2.11.

Кількісна характеристика художніх творів
у читанках III періоду, спрямованих на формування категорії Краси

Ціннісний орієнтир Краси	Михайло Рудинський “Ясні зорі”	Яків Чепіга “Веселка”	М. Панченко “Жовтневі квіти”	Я. Чепіга “Промінь”	О.Астряб, В.Дога, Г.Іваниця, О.Соколовський “До світла”	Л. Делопович “Перша читанка”
Краса навколишньої природи	2	13	1	4	1	3
Твори розважального змісту (утіха словом)	6	11	–	–	–	5
Краса праці у поєднанні з красою природи	–	–	–	–	–	–
Риси прекрасного у діях і вчинках людини	–	–	–	–	–	–
Естетичні переживання (любов до рідної землі)	–	–	–	–	–	–
Слова-знаки національної культури	+	+	–	+	–	+

У читанці *IV періоду* О.Копиленка (1935) найбільше творів про красу навколишньої природи. Зокрема, про *весняну природу* в ранковій годині йдеться у вірші “Ранок” (Т.Шевченко). Мальовничі картини природи відтворено в розповіді “Весна” (М.Коцюбинський) та вірші “Весна іде” (Леся Українка).

Затишну природу *влітку* відображено у поезіях Л.Глібова “Літо”, “Річка” (так тут названо вірш “Стоїть гора високая”), Лесі Українки “Тиша

морська”, П.Тичини “Гай шумлять”, Т.Шевченка “Вечір”. Пропонує упорядник і кілька фольклорних творів розважального змісту: “Ходить гарбуз по городу”, “У нашого Омелечка”, “Дощик”.

З проаналізованого матеріалу видно, що твори осінньої та зимової тематики відсутні (тільки вірш М.Некрасова “Мороз”). Щодо *слів-знаків національної культури*, то їх небагато: соловейко, верби, човен. У цій читанці діти знайомляться з новим для них письменником – С.Руданським і його співомовками, які подано вперше.

У читанці *Є.Городецької* (1938) представлено не всі пори року. Акцентується на зимовому та весняному періодах. *Зимова пора* року представлена двома віршами “Зимовий ранок” (О.Пушкін) і “Зимова пісенька” (Л.Глібов). А щодо *весни*, то вона представлена авторськими веснянками П.Грабовського і Л.Глібова, двома віршами Т.Шевченка “Защебетав жайворонок” і “Весна”, двома розповідями Марка Вовчка “Гай” і “Навесні”. Ось, як у останній змальовано красу весняної природи, що тільки-но прокинулася від зимового сну і радіє сонцю, небу і теплу: “Шумить Дніпро, сивіє, чорніє й плескає в береги. Розвивається верба, зеленіють комиші. Зацвіли вишні, прокувала сива зозуля. Красно в садочку! Прослався зелений барвінок, голубо зацвів. Вовча ступа попустила широке листя. Цвіте-процвітає мак повний – і сивий, і білий, і червоний. Розкинувся по землі синій ряст. Розрослась зелена рута” [73, 117].

Про всі пори року згадується лише в чотирьох загадках на кожну пору, зокрема “Сонце пече. Липа цвіте. Жито поспіває. Коли це буває?” Або: “Спустили поля. Мокне земля. Дощ поливає. Коли це буває?” [73, 62].

По суті, ця читанка щодо змістовного наповнення не є чимсь новим: до неї залучено ті самі твори, що й у II періоді. Нагадаємо прикметну рису: фольклорних текстів у ній також немає. Знакових слів наводиться кілька: *верба, барвінок, зозуля, жайворонок, соловейко, Дніпро*.

Наступна “*Читанка*” *Н.Забіли* та *М.Пригари* (1940) сприяє ознайомленню з Красою, залучаючи три фольклорні твори: колискову

“Ходить сон коло вікон”, загадку і казку “Пан Коцький”. Серед авторських творів подано: “Колискова” Я.Щоголева, загадки Л.Глібова про піч, про моркву, гарбуза, казки “Казка про півника, курочку і про хитру лисичку” Н.Забіли і “Ріпка” в обробці І.Франка. Художнє змалювання *зими* в цій читанці передано двома віршами “Зимова пісенька” (Л.Глібов) та “В лісі” (Н.Забіла). Останній подає опис засніженого лісу: “Метелиця-хурделиця // замела лісок // Як біла ковдра, стелиться // під соснами сніжок” [104, 16].

Образ *весни* представлений у поезії Т.Шевченка “Весна” (Встала весна, сонну землю розбудила). Природу у вечірні години показано в поезії Т.Шевченка “Вечір” (Сонце заходить, гори чорніють). Ранкову природу відображено у вірші Л.Глібова “Ранок”.

Краса *сільських краєвидів* представлена у вірші “Хата”. Але тут є помилка щодо авторства – зазначено біля вірша П.Грабовський, проте він належить Я.Щоголеву, його подано майже в кожній читанці II періоду.

У творах читанки Н.Забіли і М.Пригари знову ж таки, як і в попередній, представлено лише зиму і весну. Всі твори, за винятком колискової Я.Щоголіва, загадок Л.Глібова, творів Н.Забіли, траплялися у читанках попередніх періодів. Із слів-знаків національної культури найяскравіші: *вишневий садочок, калина, млин ставочок*, що сконцентровані у вірші Я.Щоголева. Та ще *барвінок, соловейко, хатинка білесенька*.

Ціннісний орієнтир Краси в “Читанці” Т.Горбунцової і М.Пригари (1954) репрезентований лише поезіями. Тут йдеться про всі пори року, окрім осені. Так, про особливості *зимового пейзажу вранці* йдеться у вірші О.Пушкіна “Зимовий ранок”, про зимові *забави дітей* оповідається у вірші “Зимова пісенька” Л.Глібова.

Красу природи *навесні* традиційно подано в поезіях Т.Шевченка “Весна”, “Тече вода з-під явора”, М.Познанської “Пролісок” та в народній веснянці.

Чимало творів присвячено *літній* порі. Мальовничі краєвиди відтворено у віршах: “Літо” М.Познанської, “Липка” П.Воронька, “Квіти” Н.Забіли,

“Вишеньки” Лесі Українки, “А я у гай ходила” П.Тичини. Піднесений настрій дітей у літню пору передає вірш “Сонечко нас кличе” І.Неходи. У цій читанці з’являються нові імена: П.Воронько, І.Нехода, М.Познанська.

Слів-знаків національної культури, як і в інших читанках цього періоду, обмаль. З усіх тематичних груп є лише ідеалізовані *рослини* – червона калина, явір, барвінок та ідеалізовані *птахи*: жайворонок, зозуля.

У “Читанці” Н.Гов’ядовської (1955) згадуються всі пори року, крім осені. Так, наприклад, образ *зими* розглядається у вірші Л.Глібова “Зимова пісенька”, що власне, більше змальовує зимові дитячі розваги. На *весняну пору* увагу дітей скеровують вірші “Весна” (Т.Шевченко), “Веснянка” (Л.Глібов), розповідь “Іде весна” (М.Коцюбинський).

Про *ранкову природу* навесні мовиться у вірші Т.Шевченка “Вранці” – “Защебетав жайворонок, // угору летючи. // Закувала зозуленька, // на дубі сидячи. // Защебетав соловейко – // пішла луна гаєм. // Червоніє за горою. // Плугатар співає” [70, 12].

Літню пору відтворено у вірші Т.Шевченка “Тече вода із-за гаю”, в розповіді Панаса Мирного “Літній ранок”. Вона вже згадувалась у II періоді в читанці О.Стешенко “Рідні колоски” (1917) під назвою “Схід сонця”. Природу вечірньої доби змальовує вірш Т.Шевченка “Вечір”. Всі ці названі твори були залучені до читанок II періоду і змальовують сільські краєвиди. Подає упорядник і один фольклорний твір – це народна пісня “Як діждемо літа”.

У чарівний світ природи *літнього гаю* вводять дитину вірші П.Тичини “А я у гай ходила” і “Хор лісових дзвіночків”. Наявні в цій читанці і казки, зокрема, Н.Забіли “Сорока-білобока”, “Два цапки” і “Дві кізочки” М.Коцюбинського та “Ріпка” в обробці І.Франка.

Загалом, важлива засада формування особистості через категорію Краси реалізована досить повно, хоча бракує творів урбаністичного змісту. Як розвагу для дитини, залучено гумористичні твори Г.Бойка (“Подружки-говорущки”) і П.Воронька (“Про бичка та їжачка”). Щодо знакових слів, то їх

кількість значно зменшується, а тематичні групи обмежуються. Так, у читанці представлено назви ідеалізованих рослин (*барвінок, червона калина, явір, жито*) і назви ідеалізованих тварин (*соловейко, зозуля*). Прикметно, що такі назви, як *Україна, Дніпро*, а тим більше, *козак, чумака, писанка* не згадуються взагалі.

Результати аналізу змістового компонента читанок цього періоду увиразнюємо матеріалами таблиці 2.12.

Таблиця 2.12.

Кількісна характеристика художніх творів
у читанках IV періоду, спрямованих на формування категорії Краси

Ціннісний орієнтир Краси	О. Копиленко “Читанка”	Є. Городецька “Читанка”	Н. Забіла, М. Пригара “Читанка”	Т.Горбунцова, М. Пригара “Читанка”	Н. Гов’ядовська “Читанка”
Краса навколишньої природи	8	8	6	12	10
Твори розважального змісту (утіха словом)	3	4	7	–	7
Краса праці у поєднанні з красою природи	–	–	–	–	–
Риси прекрасного у діях і вчинках людини	–	–	–	–	1
Естетичні переживання (любов до рідної землі)	–	–	–	–	–
Слова-знаки національної культури	– +	– +	– +	– +	– +

Отже, категорія Краси в досліджуваному періоді (50-ті рр. XIX ст. – 50-ті рр. XX ст.) репрезентована художніми творами – фольклорними та авторськими. Зокрема, колисковими, утішками, примовлянками, закличками, віршиками-пісеньками, скоромовками, казками, колядками, щедрівками,

веснянками. Усі ці жанри представлені в I і в II періодах. Найповніше у II періоді. У III періоді і IV вони зникають. В авторській літературі подано твори Т.Шевченка, Я.Щоголіва, Л.Глібова, П.Куліша, Лесі Українки, Марка Вовчка, Марійки Підгірянки, М.Чернявського, Б.Грінченка, Олександра Олеся, К.Ушинського, П.Тичини, Н.Забіли, О.Іваненко, О.Копиленка, М.Познанської, Г.Бойка, П.Воронька, уривки з творів Панаса Мирного, М.Коцюбинського, І.Нечуя-Левицького, Дніпрові Чайки. Це переважно поетичні твори.

У першому періоді художні тексти представлені невеликою групою авторів, зокрема це: М.Шашкевич, Ю.Величковський, О.Духнович, Т.Шевченко, Я.Щоголів. Другий період прикметний широтою автури нової української літератури: від Т.Шевченка до Олександра Олеся. У третьому і четвертому періодах діапазон автури помітно звужується і зводиться переважно до номенклатурних письменників. Наприклад, М.Пригара, М.Познанська з їхніми заідеологізованими творами. Є тут твори й позбавлені ідеологічного штампу, як-от Н.Забіли, П.Тичини, О.Іваненко, Г.Демченко, П.Воронька, О.Копиленка, О.Донченка.

Прослідковуємо, що в I-II періодах вагоме місце посідають слова-знаки національної культури, які сприяють вихованню у дитини почуття рідності, рідної культури. Проте у III і IV періодах вони зникають, оскільки читанки цих періодів скеровані на, так зване, інтернаціональне виховання. Тексти, розміщені у підручниках для читання в III і IV періодах, несуть заідеологований зміст. Юний школяр не має змоги розвиватися на ґрунті національних традицій, навпаки – замишається в собі й деградує на основі догматичного повторення текстів без активної участі уяви. Національна культура репрезентується занадто поверхово, спорадично.

Отже, виховні переваги, що стверджується науковим оглядом читанок у цьому розділі, надаються I і II періодам, а не III і IV з обґрунтованих вище причин.

Висновки з другого розділу

Проаналізувавши читанки чотирьох періодів, що охоплюють 100 років, з погляду наявності ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси, можемо дійти висновків про те, що ціннісні орієнтири найповніше були представлені у читанках II періоду. Починаючи з III періоду, основні ціннісні орієнтири помітно збіднюються, деформуються в результаті впливу суспільно-політичних подій, що відбувалися в державі і впливали на освіту.

По суті, у читанках IV періоду щодо формування найсуттєвіших складників загальнолюдських цінностей – Істини – Добра – Краси. Загальнолюдські цінності трансформуються і переходять у цінності комуністичного виховання. Як засвідчило дослідження, зміст читанок, виданих після 20-х років XX ст., кардинально відрізняється насамперед заідеологізованістю комуністично-більшовицького зразка. Твори, вміщені в цих підручниках, стали виразно тенденційними, що не могло сприяти всебічному розвитку дитини, вихованню повноцінної самодостатньої особистості. Втративши національну специфіку, такі книги вже не слугували прищепленню загальнолюдських ціннісних орієнтирів. Натомість вони реалізували кредо нового суспільства, що полягало у вихованні молодого покоління, здатного остаточно затвердити у світовому масштабі комунізм, що було основною концепцією комуністичної педагогіки. Завданням же радянської школи було виховання покірної молоді для Комуністичної партії.

Однак, в цілому порівнюючи читанки кожного з названих періодів, відзначаємо, що колізії ідеологічного спрямування не змогли применшити ролі й значення окремо взятих текстів у представлених читанках в аспекті ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси. Це стосується читанок багатьох українських письменників і педагогів – патріотів національної культури. Саме через національне світосприймання постає можливість пробудження й виховання духовного первня людини, що реалізується через мистецтво, зокрема, літературу. Тому добір їх до читанок має бути не просто прискіпливим, а ґрунтуватися на теоретичних засадах системно й послідовно

розроблених кваліфікованими педагогами-науковцями та учителями-практиками.

Розробка сучасних підручників з читання має враховувати позитивний досвід підручникотворення аналізованого періоду. Так, зокрема, пізнавально-виховну цінність читанок значно посилять тексти з підручників минулого, упорядкованих видатними педагогами. Радимо використовувати художні оповіді Б.Грінченка, М.Загірньої, І.Горбунова-Посадова, О.Лотоцького (Білоусенка), О.Єфименко, М.Комарова, Т.Лубенця, Олени Пчілки, С.Русової, С.Черкасенка.

Для покращеного сприймання змісту текстів наголошуємо на такій важливій деталі, як мовне багатство українських читанок, досліджуваних нами (йдеться про використання знакових слів у конкретиці тих чи інших пізнавальних аспектів).

Ідейно-тематичну палітру жанрового різноманіття читанок якнайповніше представляють твори, що виховують почуття любові до України, розвивають громадянські якості з дитинства. Вважаємо за необхідне знайомити через читанки у доступній для дітей формі з атрибутами державності.

Доречним є залучення до підручників з читання текстів, що пропагують християнську мораль, але не нав'язують християнської віри.

Підручники для читання у молодшій школі мають бути позбавлені будь-якого соціально-ідеологічного тиску. Твори, вміщені до читанок, повинні забезпечити становлення та розвиток вільної, духовно красивої особистості, здатної на добротворення в державі.

ВИСНОВКИ

У дисертації висвітлено проблему формування особистості у змісті підручників з читання для початкової школи 50-х рр. ХІХ ст. – 50-х рр. ХХ ст. з погляду змістового наповнення в них ціннісних орієнтирів – Істини – Добра – Краси.

1. На основі проведеного дослідження встановлено, що особистість завжди була і буде об'єктом зацікавлення вчених різних галузей; визначальними у формуванні особистості, як і її життєдіяльності, є ціннісні орієнтири, зокрема Істина – Добро – Краса, що забезпечують всебічний, духовний розвиток дитини.

2. Під категорією Істини розуміємо правдиве, реальне відтворення навколишньої дійсності, її пізнання. Категорія Добра нами розглядається як норми і правила поведінки, певна мораль у стосунках із довкіллям. Категорія Краси – це естетичні переживання, насолода, які відчуває людина у процесі спостереження за природою, сприймання літератури як одного з видів мистецтва.

Зосередження уваги на книжках для початкового читання не випадкове, оскільки саме в них найповніше втілено названі ціннісні орієнтири через тексти різного типу: художні (фольклорні та авторські), науково-художні, науково-популярні.

Актуальність роботи зумовлена не лише сутністю ціннісних орієнтирів, що були і залишаються підмурівком особистості, але й тим, що в підручниках досліджуваного відтинку часу ціннісні орієнтири Істина – Добро – Краса втілені спонтанно, значною мірою ґрунтуються на інтуїтивному відчутті ролі ціннісних орієнтирів у житті людини. В сучасній педагогіці лише методологічно підійшли до усвідомлення цієї проблеми, досі бракує теоретичних, а тим паче, методичних розробок. Сподіваємося, здійснений нами аналіз прислужиться випрацюванню цих засад.

3. Джерелознавча база дослідження дозволила обґрунтувати і умовно поділити процес творення підручників з читання для початкової школи за втіленням у них трьох ціннісних орієнтирів на чотири періоди:

I період – 50-ті роки XIX ст. – кінець XIX ст. Зміст читанок I періоду виразно орієнтований на важливі ціннісні орієнтири: Істина – Добро – Краса, кожна з яких співіснує, доповнюючи одна одну.

II період – початок XX ст. – 10-ті роки XX ст. II період був найбільш плідним щодо видання підручників і відображення в них головних ціннісних орієнтирів: Істини – Добра – Краси. Так, упродовж 1906 – 1919 рр. побачила світ ціла низка букварів і читанок, в яких названі категорії розкривалися як прояв доброзичливого, чуйного ставлення до людей, тварин, подані в них розповіді знайомили дітей із явищами, що відбуваються у природі, екзотичними рослинами й тваринами, різними народностями, історичними подіями минулого, історичними особистостями, державними діячами, гарними вчинками дорослих, що були прикладом для наслідування дитиною.

III період – 20-ті роки XX ст. У III періоді Істина, Добро та Краса досить помітно деформувалися, що зумовлювалося політичними обставинами в країні, зокрема категорія Істини репрезентована лише здобутками радянської держави, відображенням радянської дійсності й свят, прославлянням революції і державних діячів. Настає перервність традицій, запановує радянська псевдокультура.

IV період – 30-50-ті роки XX ст. Характерною ознакою *IV періоду* є відображення у змісті читанок панування радянської ідеології в умовах тоталітарного режиму. Домінують переважно перекладні твори з російської про дружбу, взаємодопомогу, дбайливе ставлення до тварин.

Вказана періодизація перебуває у найтіснішому зв'язку з історичними та політичними обставинами. В періоди піднесення національно-визвольного руху інтенсивніше відбувався розвиток культурного життя в Україні: поживалювала свою діяльність творча інтелігенція, тому й активізувалася педагогічна думка, видавалося більше підручників українською мовою. У

часи наступу реакції, разом із занепадом культурного життя, занепадала й справа підручникотворення.

Названі періоди охоплюють і Східні, і Західні терени України, хоча й мають певну специфіку у кожному з регіонів. У дисертаційній роботі ми обмежилися дослідженням I – IV періодів, що охоплює 100 років. Це показовий відтинок часу, оскільки вбирає всю можливу динаміку репрезентації категорій, що становлять предмет нашого зацікавлення: розвиток по висхідній у I – II періодах категорій Істини – Добра – Краси на засадах загальнолюдських цінностей, інтерпретованих через національну культуру (у нашому випадку – через українську літературу – фольклорну, авторську, а також науково-художні, науково-популярні тексти); деструкція цих ціннісних орієнтирів у III періоді, повне переформатування відповідно до радянської ідеології, зведення до мінімуму цих категорій з усталеним вже змістом у читанках, особливо через художні тексти, і, нарешті, у IV періоді введення категорій Істини – Добра – Краси у новому радянському форматі, де загальнолюдські цінності мають денационалізований (з ознаками русифікації) характер. Про формування повноцінної одухотвореної самодостатньої особистості за таких умов говорити досить важко.

4. Аналіз читанок чотирьох періодів з погляду наявності ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси дозволив стверджувати, що такий матеріал найповніше був представлений у читанках II періоду. Починаючи з III періоду, основні ціннісні орієнтири помітно збіднюються, деформуються в результаті впливу суспільно-політичних подій, що відбувалися в державі. По суті, у читанках IV періоду виразно окреслюється лакуна щодо формування найсуттєвіших складників загальнолюдських цінностей Істини – Добра – Краси. Загальнолюдські цінності трансформуються і переходять у цінності комуністичного виховання.

На нашу думку, чимало текстів з читанок минулого, а власне II періоду, не вичерпали пізнавальної та виховної суті. Писані доброю мовою, цікаві і легкі для дитячого сприймання, вони можуть стати окрасою й сучасних

книжок для початкового читання. Особливо оповідання з читанок Б.Грінченка та С.Черкасенка. Також принагідно зауважимо, що автором цього дисертаційного дослідження видана книжка “Дитяча література. Маловідомі твори українських письменників II половини XIX – I половини XX ст.” Вважаємо доцільним залучення до сучасних підручників для читання оригінальних текстів маловідомих авторів таких, як Віра Лебедова, Катря Гриневичева, Олена Пчілка, А.Лотоцький, Ю.Шкрумеляк та свідомо забутих Олександра Білоусенка, С.Черкасенка, М.Загірньої, Б.Грінченка.

Значну частину матеріалів читанок може бути залучено для планомірного позакласного читання, для укладання сучасних дитячих енциклопедій. Твори природничої тематики стануть у пригоді на уроках з природознавства, а також у гуртках та інших формах позаурочної роботи. Розповіді про обряди і звичаї цілком актуальні для уроків з українознавства та для узагальнених тематичних занять.

5. В умовах переходу початкової школи на новий зміст і тривалість навчання, що детермінує потребу розробки і створення нових підручників, пропонуємо, з урахуванням творчого використання доробку підручникотворення минулого, рекомендації авторам сучасних читанок:

- при укладанні текстів читанок залучати кращі зразки мистецько-художнього та культурно-етичного спрямування з урахуванням вікових особливостей дітей молодшого шкільного віку;

- оскільки зміст підручників з читання – головна джерельна база формування ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси, авторські та народні зразки творів бажано добирати різноманітно та неоднотипно (вони можуть бути як художні, так і науково-популярні, пізнавально-виховні);

- посилити українознавчий компонент навчальних книг;

- у змісті читанок забезпечити пріоритет творів, зорієнтованих на загальнолюдські та національні цінності.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів означеної проблеми. Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у дослідженні

теоретичних основ побудови навчальних книг аналізованого періоду, проблеми підготовки вчителя початкової школи, зокрема до роботи з навчальною літературою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамович Г. Національні та загальнолюдські цінності в підручниках з рідної мови для молодших школярів (90-і рр. ХХ ст.) // Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць / Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 28-32.
2. Айхенвальд Ю.А. Учите видеть прекрасное (Об эстетическом воспитании подростков и юношества). – М.: Знание, 1962. – 48с.
3. Аллаярова Є.М. Формирование ценностных отношений школьников // Структура ценностей и истин педагогики: Материалы Всероссийской научно-теоретической конференции молодых ученых (24-25 апреля 2000) / Башкирский гос. пед. инст., Наук. ред. В.С.Хазиев. – Уфа: Баш ГПИ, 2000. – С.7-8.
4. Аничкин С.А. Эстетическое воспитание младших школьников: Сб. статей. – Свердловск: Средне – Уральское книжное изд-во, 1967. – 179с.
5. Апресян Г.З. Красота и добро. Из истории эстет. Мысли народов Закавказья – М.: Изд-во московского ун-та, 1966.- 122с.
6. Арнаутов В.О., Рачинська І.Д., Дорошенко О.М., Троїцький А.П. Буквар. – Харків, Одеса: Радянська школа, 1931. – 63 с.
7. Арнольдов А.И. Теория культуры: историзм и вопросы методологии // Культура, человек и картина мира / АН СССР; отв. ред. А. И.Арнольдов, В.А.Кругляков – М.: Наука, 1987. – С.5-27.
8. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Рус.речь. Новая серия. Вып.11. – Л., 1928. – С.28-44.
9. Бабосов Е.М. Нравственная культура личности. – М.: Знание, 1985. – 514с.
10. Бадюк О., Білий С., Богмат І., Свиридова Н. Читанка для першого класу. – К.: Радянська школа, 1954. – 156 с.

11. Балковая Р.Г. Роль учителя в формировании личности школьника // Формирование личности молодого человека в школе и вузе: Тез. докл. науч.-практ. конф. (25 янв. 2001г. г.Мурманск) / Под общ. ред. А.С.Запесоцкого. – СПб.: СПбГУП, 2001. – С.56-58.
12. Бедрій А. Грані нації – грані культури // Російщення України: Наук.-популярний збірник / Гол.ред. Леонід Полтава. – К., 1992. – С. 91-100.
13. Бердяев Н. А. Судьба России: Опыты по психологии войны и национальности. –Реприн. воспроизведение изд. 1918 г. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 240 с.
14. Березівська Л.Д. Внесок Я.Чепіги в розвиток українського підручникотворення // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інст педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.13-16.
15. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / Наук. ред. М.Я.Антонець. – К.:Молодь, 1999. – 191с.
16. Беспалько В.П. Теория учебника: Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.
17. Бех І.Д. Виховання особистості: У 2 кн. – К.: Либідь, 2003. – Кн.1: Особистісно-орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
18. Бех І.Д. Духовні цінності в розвитку особистості // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124-129.
19. Бех І.Д. Концепція виховання особистості // Радянська школа. – 1991. – № 5. – С.40-47.
20. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посібник. – К.: ІЗМН, 1998. – 204с.
21. Бех І.Д. Психологічний супровід особистісно орієнтованого виховання// Початкова школа. – 2003. – № 3. – С.1-6.
22. Бех І.Д. Психологічні основи організації морального виховання школярів// Радянська школа. – 1990. - № 7. – С. 47-55.

23. Бех І.Д. Цінності як ядро особистості// Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб./ За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С. 8-11.
24. Бібік Н.М. Врахування пізнавальних інтересів учнів у підручникотворенні // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М.Мадзігон. – К.: Педагогічна думка, 2003. – Вип.3. – С.27-31.
25. Бібік Н.М. Формування пізнавальних інтересів молодших школярів: Монографія. – К.: Віпол, 1998. – 200 с.
26. Білан В. Видання і поширення підручників на Україні // Архіви України. – 1965. – № 6. – С. 66-73.
27. Білоскаленко Н.І. Формування концептів – слів-знаків національної культури в учнів початкових класів (на матеріалі букварів ХІХ – початку ХХ століть) // Джерела. – 2002. – № 1-2. – С. 18 – 21.
28. Білоскаленко Н.І. Формування концептів Бога та християнської моралі в учнів початкових класів (за матеріалами читанок ХІХ – поч. ХХ ст.) // Наукові записки Острозької академії. Серія: Психологія і педагогіка (Моральне виховання на християнських цінностях). – Острог, 2001. – Вип.2 (2). – С. 17 – 29.
29. Білоусенко О. Вінокъ. Чытанка. – С.-Петербургъ: Электро-Типографія Н.Я.Стойковой, 1905. – 192 с.
30. Білоусенко О. Вінок. Перша читанка для дітей молодшого віку. – Москва: Типографія Т-ва И.Д.Сытина, 1911. – 512 с.
31. Білоусенко О. Сторінки минулого [Праці] / Український наук. ин-т. Сер.: Мемуари. – Кн. 4, ч. 3. – Варшава, 1934. – 396 с.
32. Богданець-Білоусенко Н.І. Аксіологічний потенціал читанок (категорія Добра) // Літературний дискурс: генезис, рецепція, інтерпретація (літературознавчий, культурологічний і методичний аспекти): Зб. мат-лів міжнар. конф. 16-17 жовтня 2003 року / За ред. Ю.І.Ковбасенка. – К.: УАВЗЛ, 2003. – С. 226 – 230.
33. Богданець-Білоусенко Н.І. Істина як ціннісний орієнтир у формуванні особистості учня (на матеріалі читанок початку ХХ ст.) //

Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка. Зб. наук. праць / Редкол.: Бех І.Д., Белкіна Е.В., Бібік Н.М. та ін. – К.: КМПУ імені Б.Д.Грінченка, 2004. – № 2. – С. 112 – 125.

34. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Под ред. Д.И.Фельдштейна. – М.: Изд-во “Инс-т практической психологии”, 1995. – 352с.

35. Бондар Л. Христина Алчевська – організатор освітньої справи в Україні // Рідна школа. – 2002. – №2 – С. 60-62.

36. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості громадянина // Педагогіка і психологія. – 1997. - № 1. – С. 144-150.

37. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб./ За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С. 21-25.

38. Боришевський М.Й. Формування ціннісних орієнтацій у молодшого учня // Початкова школа. – 1976. – №9. – С. 11-16.

39. Брауншвиц М. Искусство и дитя. – СПб, 1908. – 206 с.

40. Бугайко Т.Ф. Ідейно-естетичне виховання учнів на уроках літератури: Лекція. – К.: КДП, 1958. – 23 с.

41. Будяк Ю. Українська шкільна література // Українська хата. – 1911. – № 5-6. – С.354-361.

42. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской прагматики). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 257 с.

43. Вартовий П. Яка тепер народня школа на Вкраїні // Житте і слово. – 1896. – Кн. 4. – С.248-258.

44. Васянович Г. Де немає моральності, там немає і краси // Аудиторія. – 1998. – № 4. – С. 5.

45. Васянович Г.П. Етнопедагогіка і морально-етичне виховання учнів: Метод. посіб. – Прилуки, 1995. – 24 с.

46. Васькович Г. Емський указ і боротьба за українську школу. – Мюнхен: Ціцero, 1976. – 20 с.
47. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 –1920) / Україн. вільн. ун-т. – К., 1996. – 359 с.
48. Вашуленко М.С., Козак І.І. Загальнодидактичні підходи до структурування підручника з навчання грамоти // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інс-т. педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.39-43.
49. Ващенко Г. Виховний ідеал. –П.: Полтавський вісник, 1994. – 190 с.
50. Вежбицкая А. Язык, культура, познание: Пер. с англ. / Отв. ред. М.А.Кронгауз, вступ.ст. Е.В.Падучевой. – М.: Русские словари, 1996. – 283 с.
51. Велетні педагогічної думки // Освіта України. – 1997. – 15 серпня (№33). – С. 6-7.
52. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Лингвострановедческая теория слова. – М.: Рус. яз., 1980. – 320 с.
53. Виховання естетичної культури школярів / І.А.Зязюн, Н.Є.Миропольська, Л.О.Хлєбникова та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – 156 с.
54. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Пед. нариси. – Львів: Львівський обл. наук.-метод. ін-т освіти; Львівське обл. пед. т-во ім. Г.Ващенка, 1996. – 238с.
55. Вишневський О.І. На тернистому шляху до себе. У пошуках системи цінностей // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С. 12-17.
56. Вишневський О.І. Орієнтири національного виховання // Рідна школа. – 1994. – №5. – С. 42-46.
57. Вишневський О.І. Система вартостей і стратегія виховання: тезовий виклад // Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб./ За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С. 35-39.
58. Вільчинський Ю. Степан Сірополко як історик освіти в Україні // Рідна школа. – 1994. – № 8. – С. 7-9.

59. Воеводская Л.И. Некоторые особенности восприятия художественных произведений учащимися младшего школьного возраста // Вопросы трудового политехнического и профессионального образования и воспитания: Сб. статей / Отв. ред. И.А.Франкель. – Курск: Мин-во просвещения РСФСР, 1969. – Т. 70, ч. 2. – С.94 – 119 (Учёные записки Курского гос. пед. ин-та).

60. Возняк М. Історія одної читанки // Наша школа. Науково-педагогічна часопись / Під ред. Стефана Томашівського. – 1913. – Зш. 3. – С. 167-175.

61. Возняк М. Перша комісія для українських шкільних підручників // Наша школа. Науково-педагогічна часопись / Під ред. Стефана Томашівського. – 1913. – Зш. 2. – С. 79-83.

62. Волкова В.А. Загальнолюдські цінності як основна мета виховання // Соціалізація особистості: Міжкафедральний збірник наукових статей / За заг. ред. А.Й.Капської. – К.: НПУ, 1999. – Вип.2. – С. 39-47.

63. Волошина Н.Й. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення літератури: посібник для вчителів. – К.: Радянська школа, 1985. – 104 с.

64. Волченко Л.Б. Добро и зло как этические категории. – М.: Знание, 1975. – 64с.

65. Воронцова Ж.В. Самореалізація особистості як соціально-педагогічна проблема// Проблема особистості в науці: результати та перспективи досліджень: Тези доповідей 5 міжнародної конференції молодих науковців (26 – 27 вересня 2002р.).– К., 2002. – С. 6-8.

66. Гавриленко Т.Л. Українські підручники для початкової школи початку ХХст. // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інст-т педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.178-182.

67. Гаццук М. Українська Абетка. – М.: Університет. друк, 1860. – 117 с.

68. Гачев Г.Д. Наука и национальные культуры (гуманитарный комментарий к естествознанию). – Ростов-на-Дону, 1992. – 124 с.

69. Гнылосыров В. Воспоминания о пересылке Т.Шевченка 3000 экз. его “Букваря” для Харьковской воскресной школы и о их распределении. – IP НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.2, № 2154, арк. 1-2.
70. Гов’ядовська Н.О. Читанка для першого класу. – К.: Радянська школа, 1955. – 168 с.
71. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
72. Горбунцова Т., Пригара М. Читанка для першого класу. – К.: Радянська школа, 1954. – 160 с.
73. Городецька Є.Є. Читанка для першого класу початкової школи. – К., Харків: Радянська школа, 1938. – 135 с.
74. Граховецький Д. Перші недільні школи на Полтавщині. – IP НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.10, № 17136, арк. 1-35.
75. Грінченко Б. К вопросу о журнале для детского чтения // Земский сборник Черниговской губернии. – 1895. – Вып.2. – С. 27-50.
76. Грінченко Б. Настина читанка. – IP НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.1, № 31305, арк. 1-18.
77. Грінченко Б., Грінченко М. Рідне слово. Українська читанка. Перша після Граматки книга до читання. – К.: Вид. “Український Учитель”, 1912. – 167 с.
78. Грінченко Борис. На беспросветной пути (об украинской школе). – К., 1905. – 27 с.
79. Грінченко М. Наша рідна мова. Перша читанка. – К.: “Всеувито”, 1918. – 79 с.
80. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз. – К.: Знання України, 2002. – 578с.
81. Гумбольдт Вильгельм фон Язык и философия культуры / Пер. с нем. М.И.Левиной; Общая ред. А.В.Гулыги. – М.: Прогрес, 1985. – С. 370-381.

82. Давидов А. Про науково-художню літературу // Українська дитяча література. Хрестоматія: У 2 ч.: / Упоряд., вступ. ст. та біогр. нариси: І.А.Луценко, А.М.Подолінний, Б.Й.Чайковський. – К.: Вища школа, 1992 – Ч.2. – С. 19-20.
83. Декрет Ради Народних Комісарів про заходи щодо українізації шкільно-виховальних і культурно-освітніх установ // Радянська освіта. Громадсько-педагогічний журнал. – 1923. – ч.1. – С. 133-135.
84. Дем'янчук О.Н. Педагогічні основи формування художньо-естетичних інтересів школярів. – К.: ІЗМН, 1997. – 64с.
85. Дєполович Л. Перша читанка. – Харків: Державне видавництво України, 1928. – 98 с.
86. Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ століття). – К.: Райдуга, 1994. – 61 с.
87. Дзюба І. Національна культура як чинник майбуття України // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – №122. – С. 12-13.
88. Дзюбишина-Мельник Н. Український буквар. Історія і сучасність // III Міжнародний конгрес україністів. – Харків, 1996. – С.44-50.
89. Дзюбишина-Мельник Н. Фольклор і розвиток дитячого мовлення: Методичні рекомендації. – К., 1992. – 52 с.
90. Дзюбишина-Мельник Н. Фольклор і українська дитина // Рідні джерела. – 1998. – № 1-2. – С. 17-19.
91. Дзюбишина-Мельник Н.Я. Перекладна література як складова інкультурації дитини // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. – 1998. - №1. – С. 46-48.
92. До світла. Книжка для 1-го року навчання. / Упор. О.Астряб, В.Дога, Г.Іваниця, О.Соколовський – К.: Державне Видавництво України, 1926. – 64с.
93. Дорога “Зачинателя народності нашої” (Олександр Духнович – культурно-освітній діяч) // Качкан В.А. Українське народознавство в іменах: У 2-х чч. – К.: Либідь, 1995. – Ч.2. – С. 11-20.

94. Дробницький О.Г. Некоторые аспекты проблемы ценностей в философии. – М.-Л.: Наука, 1986. – С. 25-40.
95. Духнович О.: З наукової спадщини будителя: З нагоди 200-ліття від дня народження О.Духновича / Уклад., передм., іст. нарис Д.Данилюка. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2003. – 102 с.
96. Етимологічний словник української мови / У 4 т. Т.4. – К.: , 2003. – Т.4. – 224 с.
97. Ефремов В.П. Добро и зло как явления общественной жизни: Автореф. дис...канд. философ. наук. – М., 1969. – 18 с.
98. Ємець А.А. Пізнавальна література як компонент змісту навчання з читання в початкових класах // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інс-т педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.175-178.
99. Єрмакова С.С. Аксіологія від А до Я в початковій школі: Навчальний посібник для студентів педагогічних закладів освіти та вчителів початкових класів загальноосвітніх шкіл. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2003. – 196 с.
100. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 686с.
101. Жарський Є. Історія виховання // Мандрівець. – 1994. – №2. – С.43-44.
102. Животенко-Піанків А. Педагогічно-просвітницька праця Бориса Грінченка. – К.: Вид. центр “Просвіта”, 1999. – 176 с.
103. Журба К.О. Духовні цінності української сім’ї // Оновлення змісту, методів та організаційних форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді: Наукові записки Рівненського педінституту. – Рівне: Рівненський державний педінститут, 1998. – Вип.3. – С. 130-132.
104. Забіла Н.Л., Пригара М.П. Читанка для першого класу початкової школи. – К.: Радянська школа, 1940. – 160 с.
105. Зайцев П. До історії Шевченківського Букваря // Вільна Українська Школа. – 1918. – № 7. – С. 115-117.

106. Заклинський Б. Веснянка. Букварева читанка. – Коломия: Довбуш, 1919. – 32 с.
107. Замашна С.М. Шляхи оновлення змісту естетичного виховання в системі загальної середньої освіти // Оновлення змісту, методів та організаційних форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді: Наукові записки Рівненського педінституту. – Рівне: Рівненський державний педінститут, 1998. – Вип.3. – С. 112-113.
108. Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 223 с.
109. Здравомыслов А.Г., Ядов В.А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности // Социология в СССР. – М.: Мысль, 1966. – Т.2. – С.187 – 208 с.
110. Зозуляк Р. Взаємозв'язок ідей правди і добра з національним вихованням у Галичині на початку ХХ століття// Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 61-65.
111. Золотий колосок. Збірка фольклорних і літературних творів для роботи з дітьми у дошкільних закладах за програмою “Дитина” / Упор. Н.Я.Дзюбишина-Мельник. – К.: Освіта, 1994. – 623 с.
112. Зуев Д.Д. Учебная книга – источник становления личности школьника // Педагогіка. – 1995. – № 1. – С. 3-10.
113. Зязюн І.А. Естетичний досвід особи. Формування і сфери вияву. – К.: Вища школа, 1976. – 174с.
114. Зязюн І.А. Мотивації і мотиви людської поведінки // Початкова школа. – 1994. – № 6. – С. 6-9.
115. Ігнатенко П.Р. Аксіологія виховання: від термінології до постановки проблеми // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 118-123.
116. Каган М.С. Философская теория ценности. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205с.

117. Какабадзе З.М. Проблема человеческого бытия. – Тбилиси: Мецниереба, 1985. – 309 с.

118. Какабадзе З.М. Человек как философская проблема. – Тбилиси: Мецниереба, 1970. – 135с.

119. Кардаш В.В., Кардаш Н.І. Ціннісні орієнтації як перспектива життєвого шляху особистості // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії: Тези доповідей науково-практичної конференції (Дрогобич, 10 – 13 жовтня 1994р.). – Дрогобич, 1994. – С. 24-25.

120. Карпенко І.М., Неживий О.І. Образ світу в педагогічній системі Б.Грінченка // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 209-214.

121. Кецик У. Взаємозв'язок національних і загальнолюдських цінностей у становленні особистості громадянина // Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 74-78.

122. Клименко О.З. Друкований буквар в Україні XVI – початку XX ст.: історико-книгознавче дослідження: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.08. – К., 2001. – 16 с.

123. Книжица читальная для начинающих. А.Д. – Будинград, 1847. – 120с.

124. Ковалёв А.Г. Психология личности. – М.: Просвещение, 1965, – 289с.

125. Ковалёва Е.С. Эстетическое воспитание учащихся в начальной школе (Из опыта работы). – Минск: Народная асвета, 1965. – 79с.

126. Ковалевський П. Рідний край. Читанка з малюнками. Книжка перша. – Харків: Вид. “Союз”, 1919. – 121 с.

127. Коваль Л.Г. Виховання почуття прекрасного. – К.: Радянська школа, 1983. – 120с.

128. Кодлюк Я. Підручник для початкової школи: теорія і практика: Монографія. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – 288 с.

129. Козак І. Буквар 1907 року як багатоплановий документ епохи // Шлях освіти. – 2000. – № 2. – С.49-52.

130. Козак І.І. Історико-педагогічна характеристика українських букварів кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Інст-т педагогіки АПН України. – К., 2004. – 20с.

131. Кон И. Личность как субъект общественных отношений. – М.: Знание, 1966. – 48 с.

132. Копиленко О. Читанка для другого класу. – Харків: Радянська школа, 1935. – 136 с.

133. Корниенко В.С. О законах красоты. К вопросу о сущности эстетических явлений в действительности и в искусстве. – Х.: Изд-во Харьков. ун-та, 1970. – 224 с.

134. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / Під ред. Л.М.Проколієнко; Упор. В.В.Андрієвська, Г.О.Балл, О.Т.Губко, О.В.Проскура. – К.: Рад.шк., 1989 – 608 с.

135. Костюк Г.С. Некоторые вопросы взаимосвязи воспитания и развития личности // Вопросы психологии. – 1956. – №5. – С. 3-14.

136. Краткий словарь по эстетике / Под ред. М.Ф.Овсянникова. – М.: Политиздат, 1964. – 543 с.

137. Крутоус В.П. Родословная красоты: Прекрасное и целесообразность. – М.: Искусство, 1988. – 223с.

138. Крюковський Н. Логика красоты. – Минск: Наука и техника, 1965. – 462с.

139. Кузьменко Н.М. Національна спрямованість змісту українських шкільних підручників з читання для молодших школярів (1857-1997): Дис.... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1999. – 187 с.

140. Кузьменко Н.М. Теоретичне обґрунтування мети й завдань створення нового покоління підручників з читання для початкової школи // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М.Мадзігон. – К.: Педагогічна думка, 2003. – Вип. 3. – С.270-274.

141. Кузьмова М. Про наші шкільні підручники // Учительський голос. – Коломия. – 1919. – 15 березня. – С. 3-5.
142. Куліш П. Граматка. – С.-Петербургъ: Типографія П.А.Кулиша, 1857. – 149 с.
143. Кучиньская Алиция. Прекрасное. Миф и действительность. – М.: Прогрес, 1977. – 164с.
144. Лазурский А. Ф. Избранные труды по общей психологии; К учению о психической активности; Программа исследования личности и другие работы / Санкт-Петербургский гос. ун-т. Факультет психологии / Г.С.Никифоров (отв. ред.), Е.В.Левченко (коммент., примеч., прил.), Л.А.Коростылева (отв. ред.). – СПб.: Алетейя, 2001. – 192 с. – (Российские психологи).
145. Левитин К.Е. Личностью не рождаются. – М.: Наука, 1990. – 208 с.
146. Левицький О. Руска читанка для шкілъ народныхъ въ Галичинѣ. – Львівъ: Накладъ школьныхъ книжокъ Ставропигійского Ин-та, 1872. – 364 с.
147. Леонтович В.М. Зібрання творів. В 4-х т. Т.1: Повісті. – К.: Сфера, 2004. – 354 с.
148. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1975. – 304с.
149. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2-х тт. Т.2. – К., 1994. – 243с.
150. Литвинова Л.В. Специфика воспроизводства ценностных ориентаций личности в семье // Ценностные ориентации личности, пути и способы их формирования: Тезиси докладов научной конференции (Петрозаводск, 22-23 мая 1984). – Петрозаводск, 1984. – С.86-89.
151. Лихачов Д.С. Концептосфера русского языка // Известия АН СССР. – 1993. – Т.52, – № 1. – С.3-9.
152. Лубенець Т. Педагогические беседы. – С.-Петербург, 1913. – 256 с.
153. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української педагогіки /За редакцією М.Г.Стельмаховича. – К.: ІЗМН, 1998. – 356 с.

154. Люріна Т.І. Деякі аспекти підготовки вчителя початкових класів до формування в учнів ціннісних орієнтирів // Підготовка вчителя початкової школи в умовах нової парадигми освіти: Мат-ли міжнар. наук.-метод. конференції. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2004. – С. 285-286.

155. Майборода В.К., Майборода С.В. Національні школи України: історія, розвиток, уроки // Рідна школа. – 1992. – № 11-12. – С.8 – 16.

156. Маловідомі першоджерела української педагогіки (друга половина XIX – XX ст.): Хрестоматія / Упоряд.: Л.Д.Березівська та інші. – К.: Наук. світ, 2003. – 418с.

157. Масол Л.М. Виховання художньо-естетичної культури школярів засобами краєзнавства // І.А.Зязюн, Н.Є.Миропольська, Л.О.Хлебникова та ін. Виховання естетичної культури школярів. – К.: ІЗМН, 1998. – С. 138-152.

158. Матяш Н.Ю. Проблеми шкільного підручника // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інс-т педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.68-74.

159. Машталер О.В. Педагогічна і освітня діяльність О.В.Духновича / За ред. д-ра пед.наук О.Р.Мазуркевича. – К.: Радянська школа, 1966. – 148с.

160. Медведь Є.И. Эстетическое воспитание школьников в системе дополнительного образования. — М.: ЦГЛ “РОН”, 2002. – 48с.

161. Меркусь В. Шкільництво на Україні // Енциклопедія Українознавства / Наукове товариство ім. Шевченка. Гол. ред. В.Кубійович. – Львів: Молоде Життя, 2000. – Т. 10. – С. 3857-3871.

162. Миронов М. Читанка для третього класу. – К.: Радянська школа, 1956. – 344 с.

163. Миропольська Н.Є. Виховання естетичної культури учнів засобами мистецтва слова // І.А.Зязюн, Н.Є.Миропольська, Л.О.Хлебникова та ін. Виховання естетичної культури школярів. – К.: ІЗМН, 1998. – С 16-59.

164. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика. Монографія. – К.: Парламентське видавництво, 2002. – 204 с.

165. Михайлова А.А. Многообразие прекрасного. – М.: Знание, 1968. – 48с.
166. Мосіяшенко В. Ідеї початкового народного навчання в поглядах послідовників К.Д.Ушинського // Початкова школа. – 2001. - №3. – С.67-71.
167. Мысливченко А.Г. Человек как предмет философского познания. – М.: Мысль, 1972. – 190 с.
168. Набока О.Г. Сущность и содержание ценностных ориентаций // Ценностные приоритеты общего и профессионального образования: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. – М., 2000. –Ч. 2.- С. 64-67.
169. Нариси з історії українського шкільництва (1905 – 1933): Навч. посібник / За ред. О.В.Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – 302с.
170. Науменко Ф.І. Основи педагогіки О.В.Духновича (Лекції з історії педагогіки). – Львів: Львів. ордена Леніна держ. ун-т ім. І.Франка, 1964. – 215с.
171. Нахлік О. Ласкавий шанувальнику українського красного письменства! // Шашкевич Маркіян Читанка для діточок в народних школах. – Львів: Львівські новини , 1997. – С.5-10.
172. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – 24 квітня – 1 травня. – С. 2-4.
173. Недільні школи у Києві. – ІР НБУ ім. В.І.Вернадського, ф.179, № 897, арк. 1-9.
174. Неменский Б.М. Мудрость красоты: О проблемах эстетического воспитания: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1987. – 255 с.
175. Немков М.Ю. Добро как принцип нравственности и социальной практики: Автореф. дис ... канд. философ. наук: 09.00.05 / ЛГУ. – Ленинград, 1990. – 16с.
176. Никитина Н.Н. Духовно-практическая природа идеала личности: Автореф. дис... канд. филос. наук: 09.00.11 / Уральск. ун-т им. А.М.Горького. – Екатеринбург, 1992. – 20с.

177. Ніколенко Л. Методика початкового навчання в педагогічній спадщині Якова Чепіги // Початкова школа. – 1999. - № 1. – С. 51-53.

178. Ніколенко Л. Основоположник національної початкової освіти в Україні: [До 125-річчя від дня народження Я.Чепіги] // Педагог. газета. – 2000. - № 7. – С.8.

179. Огієнко І. Українська мова. Бібліографічний показник літератури до вивчення української мови. – К.: Видавництво Книгарні Є.Череповського, 1918. – 88 с.

180. Олійник Г. Єдність національного і загальнолюдського як важливий принцип навчання в українських початкових школах Галичини (30-і рр. ХХ ст.)// Єдність національного і загальнолюдського у формуванні морально-духовних цінностей: Збірник наукових праць / Прикарпат. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 116-119.

181. Омельченко Ж. Формування в учнів загальнолюдських цінностей. Теоретичні і методологічні основи // Рідна школа. – 1999. - № 10. – С. 15-17.

182. Ортега-и-Гассет Хосе. Избранные труды: Пер. с исп. / А.М.Руткевич (сост., предисл. и общ. ред.). – М.: Весь Мир, 1997. – 704 с.

183. Осадчук Р.І. Дидактичні вимоги до підручників // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інст-т педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – Вип. 2. – С.33-35.

184. Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти: Матеріали III Харківських Міжнародних психологічних читань: Збірник наукових праць. Частина 1,2. // Вісник Харківського державного університету. – 1999. – № 439. – 316 с.

185. Панченко М. Жовтневі квіти. Читанка-декламатор для дітей. – Харків: ДВУ, 1925. – 47 с.

186. Перша Лемківська читанка. – Львів: Накл. Івана Тиктора, 1934. – 60с.

187. Петрушевський П. Рідне слово. Читанка. Перша книжка після букваря. Черкаси – К.: Видавниче Т-во “Сіяч”, 1918. – 96 с.

188. Підласий І.П. Реалії сучасного українського виховання // Рідна школа. – 1999. - № 12. – С. 3-7.
189. Підлужна Г. Становлення методики читання в українській школі (XIX – початок XX ст.) // Рідна школа. – 2002. – №2. – С.64-67.
190. Платонов К.К. Виды формирования личности и ее структура // Обучение и развитие. Материалы к симпозиуму: Сб. статей. – М.: Просвещение, 1966. – С.30 - 32.
191. Побірченко Н.С. Василь Сухомлинський: формування дитячої особистості засобами художньої літератури // Педагогіка і психологія. – 2004. – № 1.(42) – С. 5-12.
192. Побірченко Н.С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис ... доктора пед. наук: 13.00.01 / Інс-т педагогіки АПН України. – К., 2001. – 39с.
193. Покровский В. Поэзия как главный фактор эстетического развития. – М.: Типография Э.Лиснера, 1885. – 178 с.
194. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. Т.2. Від середини XVII століття до 1923 року. – 2-е вид. – К.: Либідь, 1993. – 608 с.
195. Полтава Леонід До історії Російщення України від 1720-го року // Російщення України / Гол.ред. Л.Полтава. – К., 1992. – С. 7 - 56.
196. Полякова А.В. К проблеме функций текстовых компонентов учебника для начальных классов // Теоретические проблемы школьного учебника: Сб. науч. тр. – Москва: Изд. АПН СССР, 1989. – 172 с.
197. Попович О. Читанка і граматики для шкіл народних. Часть I. (Для 1 і 2 року науки). – Відень, 1904. – 124 с.
198. Порадник по соціальному вихованню. – Харків, 1921. – 134 с.
199. Потєбня О.О. Мова. Національність. Денаціоналізація: Статті і фрагменти / Упоряд. і вступна стаття Юрія Шевельова. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук у США, 1992. – 155 с.

200. Про заходи щодо українізації шкільно-виховних установ // Радянська школа. – Х., 1923. – ч.2. – С. 133-135.

201. Проблемы формирования ценностных ориентаций и социальной активности личности: Межвузов. сб. науч. трудов / Отв. ред. В.С.Мухина. – М.: МГПИ, 1984. – 134 с.

202. Програма в народних школах третього ступеня для дітей української національності // Шлях виховання й навчання. – 1934. – Ч.1. – С. 7-31.

203. Программа Коммунистической партии Советского Союза: Новая ред.: Принята XXVII съездом КПСС; Устав КПСС: Утв. XXVII съездом КПСС. – М.: Политиздат, 1989. – 173 с.

204. Психологічний словник / За ред. В.І.Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 215 с.

205. Психологія: Підручник / Ю.Л.Трофімов, В.В.Рибалка, П.А.Гончарук та ін.; За ред. Ю.Л.Трофімова. – К.: Либідь, 2003. – 560 с.

206. Развитие личности школьника в воспитательном пространстве: Материалы Всероссийской научно-практической конференции: Тезисы докладов (25-27 октября 1999) / Ред. Н.П.Селиванова. – Йошкар-Ола: Марийский институт образования, 1999. – Ч.1. – 96 с.

207. Ребет Лев. Теорія нації. – Львів: Видавниче підприємство “Всеукраїнський політичний журнал “Державність”” (Репринтне відтворення за виданням Л.Ребет “Теорія нації”. – вид-во “Сучасна Україна”, Мюнхен, 1995) – 1997. – 192 с.

208. Репринцев А.В. Эстетическое отношение личности к действительности: сущность, структура, формирование. – Курск: Изд-во Курск. гос. пед.ун-та, 2000. – 182с.

209. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002: Збірник наукових праць до 10-річчя АПН України: У 2 ч. – Ч.1 / Академія педагогічних наук України. – Харків: “ОВС”, 2002. – 640 с.

210. Рубинштейн М.М. Эстетическое воспитание детей. – М.: Практические знания, 1915. – 130с.

211. Рудинський М. Ясні зорі. Книжки для читання дітей на перших роках навч. у труд. школі. – Харків – Полтава: Всеукраїнське Державне Видавництво, 1921. – 75 с.

212. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – К.: Освіта, 1996. – 304 с.

213. Савченко О.Я. Альтернативні можливості початкової освіти // Початкова школа. – 1994. – №5. – С. 3-6.

214. Савченко О.Я. Без якісного підручника якісна шкільна освіта неможлива // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Гол. ред. В.М.Мадзігон. – К.: “Комп’ютер у школі та сім’ї”, 1999. – С. 3-6.

215. Савченко О.Я. Від людини освіченої – до людини культури // Рідна школа. – 1996. – № 5-6. – С. 2-5.

216. Савченко О.Я. Сімейне виховання. Молодші школярі. – К.: Рад. школа, 1979. – 141с.

217. Савченко О.Я. Цілі і цінності реформування сучасної школи // Філософія освіти в сучасній Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції “Філософія Всеукраїнської освіти та стан її розробки в Україні” / Інс-т психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – К., 1997. – С. 47-54.

218. Самоплавська Т.О. Огляд українських дореволюційних підручників на сторінках педагогічного журналу “Світло” // Проблеми сучасного підручника: Зб. наук. праць / Інс-т педагогіки АПН України. – К.: Педагогічна думка, 2000. – С. 24-27.

219. Сахаутдинова Ф.З. Формирование читательских интересов школьников // Структура ценностей и истин педагогики: Материалы Всероссийской конференции молодых учёных (24-25 апреля 2000г.) / Башкирский гос. пед. инс-т. – Уфа: БашГПИ, 2000. – С. 55.

220. Серафимов Б. Природа Добра и Зла: Теософские и научные взгляды. – СПб.: Лань, 1998. – 128с.

221. Сержантов В.Ф., Гречаний В.В., Горбацевич В.В. Теория личности. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1982. – 185 с.

222. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – К.: Наукова думка, 2001. – 912с.
223. Скрипченко Н.Ф. Шляхи вдосконалення класного й позакласного читання // Початкова школа. – 1990. – №5. – С. 36-40.
224. Слюсар Ф. Огляд українських шкільних підручників // Світло. – 1911. – №2. – С. 29 – 44.
225. Смолянинов И.Ф. Прекрасное в действительности и в искусстве. - Л.: Печатный двор, 1957. – 51с.
226. Собят Георгий (протоиерей). Идея добра – важнейшая категория этики В.С.Соловьева: Автореф. дис... д-ра богословия. – Бухарест, 1997. – 88с.
227. Согомонов Ю.В. Добро и зло. – М.: Политиздат, 1965. – 95с.
228. Соловьёв В. Оправдание добра. Нравственная философия. 2-е исправленное и дополнен. изд. – М., 1899. – 615с.
229. Соловьёв В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / А.Н.Голубев, Л.В.Коновалова (вступ. ст.). – М.: Республика, 1996. – 479с.
230. Соціологія: Короткий енциклопедичний словник /Уклад.: В.І.Волович, В.І.Тарасенко, М.В.Захарченко та ін.; Під заг.ред. В.І.Воловича. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 1998. – 736 с.
231. Стешенко О. Рідні колоски. Частина I-II. Читанка для молодших класів гімназії– К.: УЦР, 1917. – 442 с.
232. Столович Л.Н. Категория прекрасного и общественный идеал: Историко-проблемные очерки. – М.: Искусство, 1969. – 352с.
233. Столович Л.Н. Философия красоты. – М.: Политиздат, 1978. – 118с.
234. Ступарик Б.М. Шкільництво Галичини (1772 – 1939 рр.): Монографія. – Франківськ, 1997. – 254 с.
235. Ступарик Б.М., Моцюк В.Д. Ідея національної школи та національного виховання в педагогічній думці Галичини (1772 – 1939 рр.). – Коломия, 1995. – 173с.

236. Сухомлинська О.В. Періодизація педагогічної думки в Україні: кроки до нового виміру // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992 – 2002: Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Харків: “ОВС”, 2002. – Ч.1. – С. 37-54.

237. Сухомлинська О.В. Цінності в історії розвитку школи в Україні// Цінності освіти і виховання: Наук.-метод. зб./ За заг. ред. О.В.Сухомлинської. – К.: АПНУ, 1997. – С. 3-8.

238. Сухомлинська О.В. Цінності у вихованні дітей та молоді: стан розроблення проблеми // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 105-111.

239. Сухомлинський В.А. Как воспитать настоящего человека. – К.: Радянська школа, 1975. – 235 с.

240. Съ нами Богъ!: Читаночка для буковинского народа. – Чернівці, 1892. – 32 с.

241. Тлумачний словник української мови: В 4 т. Т2 / Уклад. В.Яременко, О.Сліпушко. – К.: АКОНІТ, 2001. – 539 с.

242. Тюття О.В. Теорії формування позицій особистості та їх застосування у практиці соціальної роботи // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Серія: Соціологія, психологія, педагогіка. – 1998. – Вип.6. - С. 64-66.

243. Українська література у портретах і довідках: Давня література – література XIX ст.: Довідник / Редкол.: С.П.Денисюк, В.Г.Дончик, П.П.Кононенко та ін. – К.: Либідь, 2000. – 360 с.

244. Українська радянська енциклопедія у 12 тт. – К.: Головна редакція української радянської енциклопедії, 1983. – 558 с.

245. Устинов А.А. Видеть красоту. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 112 с.

246. Ушинський К.Д. Рідне слово. Книжка для тих, хто навчає // Вибр. пед. тв.: В 2т. Т.2. – К.: Рад. шк., 1983. – 359 с.

247. Федоров Л.М. Ценностные ориентации личности и их формирование// Вестник Ленинградского университета. – 1971. – №5, вип.1. – С.70-75.

248. Философский энциклопедический словарь / Ред. сост. Е.Ф.Губский и др. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 576 с.
249. Фізеші О. Буквар як засіб соціалізації особистості першокласника // Освіта і управління. – 2004. – Т.7, число 3-4. – С.149 – 152.
250. Фізеші О.Й. Виховна спрямованість змісту букварів в українських школах Закарпаття (друга половина ХІХ – кінець ХХ століття): Автореф. дис...канд. пед. наук: 13.00.01. – Івано-Франківськ., 2004. – 20 с.
251. Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М.: Изд-во “Правда”, 1990. – Т.1. – 490 с.
252. Формування національних, загальнолюдських ціннісних орієнтацій студентської молоді: Матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (11-12 грудня 2002 р.) / Відп. ред. А.А.Мазаракі. – К.: Київ. нац. торг.-екон.ун-т, 2002. – 391 с.
253. Фромм Эрих. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: Республика, 1994. – 447 с.
254. Хабибуллин К.Н. Динамика ценностных ориентаций // Динамика ценностных ориентаций в системе социалистического образа жизни: Межвуз. сб. науч. трудов / Отв. ред. К.Н.Хабибуллин. – Л.: ЛГПИ, 1980. – С. 3-15.
255. Хуторний Т. Читанка. Перша книжка після граматки. Вид. 5-те, поправлене. – К.: Вид-во Книгарні Е.Череповського, 1918. – 114 с.
256. Хуторний Т. Чытанка. Перша кныжка після граматкы. – Кієвъ: Типографія С.В.Кульженко, 1883. – 124 с.
257. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (Основные положения, исследования и применение). – СПб.: Питер Пресс, 1998. – 608с.
258. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 2582. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 15.
259. Ценностные аспекты общественного сознания: Межвуз. сб. науч. ст. / Алтайский ун-т; Ред. кол.: В.А.Ельчанинов (отв. ред.) и др. – Барнаул: АГУ, 1990. – 145 с.

260. Ценностные аспекты развития науки: Сб. стат. / АН СССР. Ин-т истор. естествознания и техники; Отв. ред. Н.С.Злобин. – М.: Наука, 1990. – 293с.
261. Чавчавадзе Н.З. Культура и ценности.-Тбилиси: Мецниереба, 1984.– 171с.
262. Чавчавадзе Н.З. О духовности. – Тбилиси: Мецниереба, 1991. – 105с.
263. Чепіга Я. Веселка: Перша читанка після букваря. – К.: ДВУ, 1921. – 128 с.
264. Чепіга Я. Національність і національна школа // Світло. – 1910. – Кн. 1. – С.24.
265. Чепіга Я. Промінь. Читанка. Рік другий. – Харків: ДВУ, 1926. – 88 с.
266. Черкасенко С. Рідна школа. Перша читанка. – С.-Петербургъ: Тип. Т-ва н.ф. “Электро-типографія Н.Я.Стойковой”, 1912. – 164 с.
267. Черкасенко С. Рідна школа. Читанка друга. – Вінниця: Всеукраїнське Державне Видавництво. Подільська філія, 1922. – 114 с.
268. Черній В.С. Естетичне виховання учнів на уроках української літератури // Оновлення змісту, методів та організаційних форм художньо-естетичного виховання учнівської та студентської молоді: Наукові записки Рівненського педінституту. – Рівне: Рівненський державний педінститут, 1998. – Вип.3. – С. 130-132.
269. Читанка для школи. Перша книжка після букваря. – Кам’янець-Подільський: Видання Подільської Губерніяльної Народної Управи, 1918. – 48с.
270. Читаночка для чемних діточок. – Володимир Волинський, 1917. – 40с.
271. Шаповал О.А. Духовно-ціннісний аспект формування світоглядної культури особистості // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – Зб. наук. праць / Інс-т проблем виховання АПН України. – К., 2002. – Кн.І. – С.31-35.

272. Шашкевич М. Читанка для діточок в народних школах. – Львів: Львівські новини, 1997. – 124 с.
273. Шашкевич М. Читанка для малыхъ дітей до школьного и домашнього употреблення. – Львів, 1850. – 93 с.
274. Шевченко Т. Буквар южнорусский. – С.-Пет., 1861. – 24 с.
275. Шевчук В.М. Ціннісні орієнтації у процесі становлення особистості школяра // Вісник Київського університету ім. Т.Шевченка. Серія: Соціологія, психологія, педагогіка. – 1998. – Вип.6. – С. 58-60.
276. Шердаков В.Н. Добро – истина – красота. – М.: Знание, 1983. – 64с.
277. Шеремет Л. Галицькі педагогічні часописи про видання шкільних підручників (поч. ХХ ст.) // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повід. третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. (22 – 23 грудня 1995 р.) / Редкол.: М.М.Романюк (відп. ред.) та ін.; НАН України. Львів. наук. біб-ка ім. В.Стефаніка. – Львів, 1995. – С. 57-61
278. Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енциклопедичний словник для фахівців з теоретичних гуманітарних дисциплін та гуманітарної інформатики / Міжнародний фонд “Відродження”. – К.: Арттек, 1998. – 335 с.
279. Эйдлин Р. Чувство красивого. Из опыта эстетического воспитания учащихся сел. сред. школы. – Ставрополь: Ставропольское книжное издательство, 1961. – 62с.
280. Эльконин Д.Б. Детская психология (развитие ребенка от рождения до семи лет). – М.: Учпедгиз, 1960. – 328 с.
281. Юзвак Ж. Розвивальна сила краси // Початкова школа. – 2000. – №5. – С. 4-5.
282. Ягункова В.П. К вопросу о теории личности // Вопросы психологии. – 1956. – № 5. – С. 133-144.
283. Яковлев Н.Ф. Очерки об эстетическом воспитании. – Хабаровск: ХКИУУ, 1958. – 127с.

284. Янів В. Нариси з історії української етнопсихології. – Мюнхен: 1993. – 256 с.
285. Javier Mabillo: Sabes enseñar? Manual para padres y profesores. – Madrid: Espasa, 1996. – 338p.
286. Jares X.R.: Educacion para la paz. – Madrid: MEC, 1992. – 128 p.

Додаток А

Покажчик творів, проаналізованих у дисертації:

	Розділ
Артек _____	2.1.
Бабуся (<i>Л.Куліш</i>) _____	2.3.
Батьюшка і селянин _____	2.2.
Батькова ласка _____	2.2.
Батькова наука (<i>М.Загірня</i>) _____	2.2.
Батькова наука _____	2.2.
Безстрашний Щорс _____	2.1.
Більшовики з'єднали два моря (<i>за Л.Касилем</i>) _____	2.1.
Бог сиріт не забуває _____	2.2.
Брат _____	2.2.
Брати _____	2.2.
Будка для кудлача _____	2.2.
В гостях у бабусі _____	2.1.
Вдячний слін (<i>Ромерс</i>) _____	2.2.
Вдячність собаки (<i>П.Петрушевський</i>) _____	2.2.
Ведмедятко на волі (<i>Г Скребицький</i>) _____	2.1.
Ведмежа зимівля _____	2.1.
Ведмідь (<i>Б.Грінченко</i>) _____	2.1.
Великдень (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.
Великдень (<i>урив. з опов. М.Проскурівни</i>) _____	2.1.
Величайте Бога _____	2.2.
Веселі танці (<i>Білоусенко</i>) _____	2.3.
Весна (<i>Є Гребінка</i>) _____	2.3.
Весна (<i>Марійка Підгірянка</i>) _____	2.3.
Весняні забавки (<i>Олександр Білоусенко</i>) _____	2.3.
Веснянка (<i>Б.Грінченко</i>) _____	2.1.

Веснянка (<i>М.Шашкевич</i>)	2.3.
Вечір	2.3.
Вечоріє	2.3.
Взимку	2.1.
Видить Бог, видить Творець (<i>нар.</i>)	2.3.
Висне небо синє (<i>Я.Щоголів</i>)	2.3.
Вівці (<i>І.Горбунов-Посадов</i>)	2.1.
Вівця	2.1.
Влітку (<i>Т.Лубенець</i>)	2.1.
Вода (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Володимир Ілліч Ленін	2.1.
Вуж	2.1.
Гадюка	2.1.
Гадюка	2.1.
Герої Радянського Союзу	2.1.
Гніздечко	2.2.
Гойдалка	2.3.
Горобці на варті (<i>С.Черкасенко</i>)	2.1.
Горо'д (<i>А.Молодченко</i>)	2.1.
Гостинець батькові	2.2.
Гризуни (<i>І.Горбунов-Посадов</i>)	2.1.
Гроза пройшла	2.3.
Два брати (<i>М.Загірня</i>)	2.2.
Два ведмеді (<i>нар.</i>)	2.3.
Два коти (<i>Ромерс</i>)	2.2.
Дві великі сили (<i>М.Комаров</i>)	2.1.
Дев'ятеро (<i>І.Кожішок</i>)	2.2.
День червоної Армії (<i>Л.Деполович</i>)	2.1.
Дивне перетворення (<i>Е.Шведер</i>)	2.1.
Дитинство Шевченка (<i>Л.Деполович</i>)	2.1.

Дитячі і шкільні роки Ілліча (<i>О.Ульянова та М.Веретеннікова</i>)	2.1.
Діброва (<i>Т.Г. Шевченко</i>)	2.3.
Дід і хлопці	2.2.
Дідова криниця (<i>П.Петрушевський</i>)	2.1.
Дім (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Діти і гніздечко	2.2.
Для хворого Федя (<i>Г.Бордуляк</i>)	2.1.
Дні, години, тижні, місяці, рік (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Дніпро (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Дніпро (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Дніпрогес	2.1.
До лікарні	2.1.
До олійниці	2.1.
Добра дитина (<i>Б.Грінченко</i>)	2.2.
Добра дівчина	2.2.
Добре братство краще багатства	2.2.
Добрий вечір тобі, пане господарю (<i>нар.</i>)	2.3.
Добрий хлопець (<i>Б.Грінченко</i>)	2.2.
Добрі люди	2.2.
Допомога колгоспові	2.2.
Дятел (<i>К.Ушинський</i>)	2.1.
Ескімоси (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Жабенята (<i>Л.Деполович</i>)	2.1.
Жайворонки	2.1.
Жайворонок (<i>В.Львов</i>)	2.1.
Жалісливі мавпи	2.1.
Жаркі краї	2.1.
Життя русина	2.1.
Жіночий день 8-го березня (<i>Я.Чепіга</i>)	2.1.
З чого папір (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.

З чого папір _____	2.1.
За селом (<i>Л.Глібов</i>) _____	2.3.
Зайці (<i>Л.Толстой</i>) _____	2.1.
Зайчику-зайчику (<i>нар.</i>) _____	2.3.
Заповіт ярослава Мудрого (<i>М.Кононенко</i>) _____	2.1.
Звада _____	2.2.
Зелені святки та Івана Купало (<i>Олександр Білоусенко</i>) _____	2.1.
Земля і небо (<i>О.Попович</i>) _____	2.1.
Земля та вода (<i>Б.Грінченко</i>) _____	2.1.
Зима (<i>Марійка Підгірянка</i>) _____	2.3.
Зима (<i>О.Кониський</i>) _____	2.1.
Зима _____	2.1.
Зима на селі (<i>С.Черкасенко</i>) _____	2.1.
Зима на селі (<i>Т.Хутірний</i>) _____	2.1.
Зимова пісенька _____	2.3.
Зимовий вечір _____	2.3.
Змії (<i>С.Черкасенко</i>) _____	2.1.
Знахідка _____	2.2.
Зозуля (<i>Гр.Шерстюк</i>) _____	2.1.
Їдальня для птахів _____	2.2.
Їжа чоловіка (<i>О.Попович</i>) _____	2.1.
Йосиф Віссаріонович Сталін _____	2.1.
Казка про Олесину хусточку _____	2.1.
Казка про п'ять братів _____	2.2.
Каїн і Авель _____	2.2.
Карась (<i>С.Черкасенко</i>) _____	2.1.
Карась _____	2.1.
Квіткове весілля _____	2.3.
Київ (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.
Київ (<i>О.Кониський</i>) _____	2.1.

Київ (фрагм. з ром. І.Левіцького)	2.1.
Кит (Б.Грінченко)	2.1.
Кінь	2.1.
Клечальна неділя (М.Грінченко)	2.1.
Козаки (за М.Грушевським)	2.1.
Козацький похід (М.Загірня)	2.1.
Коні (І.Горбунов-Посадов)	2.1.
Корова (А.Купріянов)	2.1.
Корова	2.1.
Корова й галка (П.Ковалевський)	2.1.
Кошеня (Л.Толстой)	2.1.
Краще гуляти як день довший	2.1.
Кривава неділя	2.1.
Крижане море (Б.Грінченко)	2.1.
Кріт (П.Петрушевський)	2.1.
Кріт та орел	2.2.
Крокодил (Б.Грінченко)	2.1.
Крокодилята (Лашіна)	2.1.
Купання (Ю.Величковський)	2.3.
Курчата вивелись	2.1.
Ладки-ладусі (нар.)	2.3.
Ластівка (Б.Грінченко)	2.3.
Ластівка (Б.Грінченко)	2.3.
Ластівка (Н.Забіла)	2.1.
Ластівка й шуліка (Л.Глібов)	2.2.
Лев	2.1.
Лев та миша	2.2.
Ленінград	2.1.
Летить соловей за море	2.3.
Лисиця. (перек. М.Грінченко)	2.1.

Лист з Москви (за <i>М.Ільїним та Є.Сегал</i>) _____	2.1.
Ліс (<i>О.Попович</i>) _____	2.1.
Літній вечір _____	2.3.
Літо (<i>Марійка Підгірянка</i>) _____	2.3.
Літо _____	2.3.
Лютнева революція _____	2.1.
Маленький городянин на селі _____	2.1.
Маленький помішник _____	2.2.
Маленький сторож _____	2.2.
Малпи (з <i>Л.Толстого</i>) _____	2.1.
Милосердна (<i>О.Попович</i>) _____	2.2.
Милосердні горобці (<i>Ромерс</i>) _____	2.2.
Милосердні люди _____	2.2.
Милостиня _____	2.2.
Місто Сталіна _____	2.1.
Молитва _____	2.2.
Молода весна (<i>Марко Вовчок</i>) _____	2.3.
Москва _____	2.1.
Мурашка і голуб _____	2.2.
Мурашки _____	2.2.
Мурашки (з <i>Ромерса</i>) _____	2.1.
Мурашник (<i>І.Горбунов-Посадов</i>) _____	2.1.
На добраніч _____	2.3.
На дорогій могилі (<i>М.Коцюбинський</i>) _____	2.1.
На заводі _____	2.1.
На зеленому горбочку (<i>Леся Українка</i>) _____	2.3.
На полі восени (<i>Я. Щоголів</i>) _____	2.3.
На селі зимою _____	2.1.
На шкільному святі (<i>Л.Деполович</i>) _____	2.1.
Найбільші і найменші птахи (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.

Найбільші на світі дерева (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Найкращий пішохід	2.1.
Накази сонця	2.2.
Наш край (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Наш сад (<i>Л.Гроха</i>)	2.2.
Наш садок	2.3.
Наш Сталін	2.1.
Наша батьківщина	2.1.
Наша країна (<i>Є.Городецька</i>)	2.1.
Наша хата (<i>П.Петрушевський</i>)	2.1.
Наша хата (<i>Я.Щоголів</i>)	2.3.
Наша церква (<i>П.Петрушевський</i>)	2.1.
Наша церква	2.2.
Наше багатство (<i>М.Левицький</i>)	2.1.
Наші предки і перші князі (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Не щибече соловейко (<i>Т.Шевченко</i>)	2.3.
Невидимий робітник (<i>Н.Гов'ядовська</i>)	2.1.
Нероба	2.2.
Нитки снують	2.1.
Ніч	2.3.
Нова радість стала (<i>нар.</i>)	2.3.
Новий рік (<i>Білоусенко</i>)	2.1.
О делах детей	2.3.
Огород (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Одіж чоловіка (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Ой, весела я сьогодні	2.1.
Ой, весна, весна та весняночка (<i>нар.</i>)	2.3.
Оленятко (<i>Лашіна</i>)	2.1.
Олень (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Олеся (<i>Б.Грінченко</i>)	2.2.

Орел (<i>Л.Толстой</i>) _____	2.1.
Осінь (<i>Марійка Підгірянкa</i>) _____	2.3.
Осінь (<i>Я.Щоголів</i>) _____	2.3.
Осінь _____	2.1.
Осінь холодна на дворі _____	2.3.
Ощадний і скупар _____	2.2.
Ощадність (<i>Б.Заклинський</i>) _____	2.2.
Павук-пташник _____	2.1.
Павук-тенетник (<i>С.Черкасенко</i>) _____	2.1.
Пане господине, застилай столи! (<i>нар.</i>) _____	2.3.
Папанівці _____	2.1.
Папуга і кішка (<i>з Ромерса</i>) _____	2.1.
Пастушка-Гусятниця _____	2.3.
Перша подорож у Сагайдачне (<i>урив. з опов. А.Кащенко</i>) _____	2.1.
Перше травня _____	2.1.
Перший сніг (<i>Г.Неводовський</i>) _____	2.1.
Перші кроки (<i>Й.Дік</i>) _____	2.2.
Перші ознаки весни _____	2.1.
Під горою, між вербами (<i>Т.Шевченко</i>) _____	2.3.
Під осінь _____	2.3.
Під сніговим укривалом _____	2.1.
Пісня безталанного (<i>В.Забіла</i>) _____	2.3.
По діброві вітер віє (<i>Т.Шевченко</i>) _____	2.3.
Подарунок мамі (<i>А.Шманкевич</i>) _____	2.2.
Подолля _____	2.3.
Поле (<i>О.Попович</i>) _____	2.1.
Поле весною _____	2.3.
Польське панування на Україні (<i>за М.Грушевським</i>) _____	2.1.
Поміч _____	2.2.
Поможи _____	2.2.

Пороги на Дніпрі (<i>О.Кониський</i>)	2.1.
Праці селянина восени	2.1.
Про жуків (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Про Землю	2.2.
Про землю та воду (<i>О.Черняхівський</i>)	2.1.
Про Ілліча та дівчинку (<i>М.Рильський</i>)	2.2.
Про книжки (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Про нюх у тварин (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Про одягу з бавовни (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Про одягу з полотна (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Про сніжинки	2.1.
Птахи взимку (<i>Є.Городецька</i>)	2.1.
Птахи під снігом	2.1.
Пташиний столик (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Пташиний столик (<i>М.Загірня</i>)	2.2.
Птиця-швачка	2.1.
Пуголовки (<i>Л.Деполович</i>)	2.1.
Радіо (<i>Л.Деполович</i>)	2.1.
Радість весни	2.3.
Реве та стогне Дніпр широкий (<i>Т.Шевченко</i>)	2.3.
Риби	2.1.
Риби взимку (<i>Є.Городецька</i>)	2.1.
Рис (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Рідний край (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Різдвяні святки (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Річка та струмочок	2.1.
Робітнице, сестро, вставай!	2.1.
Розмова (<i>М.Комаров</i>)	2.1.
Розумна дівчинка (<i>Б. Грінченко</i>)	2.1.
Розумний шпачок (<i>з Ромерса</i>)	2.1.

Рослини однолітні, дволітні та багатолітні _____	2.1.
Сад _____	2.3.
Садок вишневий коло хати (<i>Т.Шевченко</i>) _____	2.3.
Садочок (<i>Г.К.Андерсен</i>) _____	2.2.
Сахара (<i>Б.Грінченко</i>) _____	2.1.
Свиня (<i>І.Горбунов-Посадов</i>) _____	2.1.
Свиня _____	2.1.
Свійські тварини (<i>Я.Чепіга</i>) _____	2.1.
Світає, край неба палає (<i>Т. Шевченко</i>) _____	2.3.
Світло (<i>М.Комаров</i>) _____	2.1.
Святвечір (<i>О.Єфименко</i>) _____	2.1.
Святки різдвяні та Великодні, та клечальна неділя (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.
Село (<i>А.Молодченко</i>) _____	2.1.
Село (<i>Т.Хутірний</i>) _____	2.1.
Село (<i>Т.Шевченко</i>) _____	2.3.
Сивий майстер (<i>Г.Неводовський</i>) _____	2.1.
Сила молитви _____	2.2.
Синичка (<i>Г.Скребицький</i>) _____	2.2.
Сійся, родися, жито пшениця (<i>нар.</i>) _____	2.3.
Скільки часу яка тварина живе (<i>Я.Чепіга</i>) _____	2.1.
Слава великому Першому Травню (<i>Л.Деполович</i>) _____	2.1.
Смерть Шевченка _____	2.1.
Сніг (<i>Олена Пчілка</i>) _____	2.1.
Снігова одіж _____	2.1.
Сніжинки (<i>Олександр Білоусенко</i>) _____	2.1.
Собака (<i>І.Горбунов-Посадов</i>) _____	2.1.
Собака рятує хазяїна _____	2.2.
Собака та дитина _____	2.2.
Соловей _____	2.3.
Сон літом (<i>Білоусенко</i>) _____	2.3.

Сонечко в гості прийшло _____	2.1.
Сонце (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.
Сонце повертає на весну _____	2.1.
Сонце, мороз та вітер (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.1.
Сорока (<i>народ.</i>) _____	2.3.
Сперечання дерев _____	2.1.
Сталінська Конституція _____	2.1.
Старий рибалка (<i>С.Черкасенко</i>) _____	2.2.
Тарас у неволі (<i>Л.Деполович</i>) _____	2.1.
Тарас Шевченко (<i>Білоусенко</i>) _____	2.1.
Тарас Шевченко _____	2.1.
Татари і Литва на Україні (<i>І.Левицький</i>) _____	2.1.
Тепло (<i>М. Комаров</i>) _____	2.1.
Тече вода з-під явора (<i>Т.Шевченко</i>) _____	2.3.
Тіло чоловіка (<i>О.Попович</i>) _____	2.1.
Три льотчиці _____	2.1.
Три метелики _____	2.2.
Три товариші (<i>В.Осєєва</i>) _____	2.2.
Труд і молитва _____	2.2.
Трудящі перемогли _____	2.1.
Тчуть полотно _____	2.1.
У гурті (<i>М.Грінченко</i>) _____	2.2.
У гурті сила _____	2.2.
У місті _____	2.1.
У нас утіхи (<i>Ю.Величковський</i>) _____	2.3.
У пригоді _____	2.2.
У снігу _____	2.2.
У тундрі _____	2.1.
У школі (<i>П.Петрушевський</i>) _____	2.2.
Харитя (<i>М.Коцюбинський</i>) _____	2.2.

Хата	2.3.
Хліб на дереві росте (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Хлібзавод	2.1.
Хлопчик та ведмідь	2.2.
Хмара (<i>за М.Льїним і Є.Се гал</i>)	2.1.
Хмари (<i>І.Нечуй-Левицький</i>)	2.3.
Хмари	2.3.
Хмельниччина (<i>за М.Грушевським</i>)	2.1.
Ходить гарбуз по городу (<i>нар.</i>)	2.3.
Ходить сон коло вікон (<i>нар.</i>)	2.3.
Християнська любов братня	2.2.
Хто буде будівлі (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Хто робить посуд (<i>М.Грінченко</i>)	2.1.
Хто чим живиться (<i>Я.Чепіга</i>)	2.1.
Худоба (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Церква	2.2.
Чапаєв у розвідці	2.1.
Челюскінці	2.1.
Червона комуна	2.1.
Черепаха (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Черепаха (<i>Л.Толстой</i>)	2.1.
Чиж та голуб (<i>Л.Глібов</i>)	2.2.
Чубарочка на яйцях	2.1.
Чужого не бере	2.2.
Шануймо пташок (<i>Г.Коваленко</i>)	2.1.
Школа (<i>О.Попович</i>)	2.1.
Шпаки (<i>С.Черкасенко</i>)	2.1.
Щедрівка (<i>Л.Глібов</i>)	2.1.
Щиглі	2.1.
Щирий друг	2.2.

Що дають нам рослини (<i>І.Горбунов-Посадов</i>)	2.1.
Що за козак?	2.3.
Щука (<i>С.Черкасенко</i>)	2.1.
Я говорила з Сталіним	2.1.
Яблуні (<i>Л.Толстой</i>)	2.1.
Як Андрійко сніг нагрів (<i>Олена Пчілка</i>)	2.1.
Як вовки вчать своїх дітей (<i>Л.Толстой</i>)	2.2.
Як діти гулялись (<i>Білоусенко</i>)	2.3.
Як ескімоси їздять (<i>Б.Грінченко</i>)	2.1.
Як загинув один ліс (<i>О.Степовик</i>)	2.1.
Як їжаки хазяйнують (<i>П.Петрушевський</i>)	2.1.
Як одмінюються комахи (<i>І.Горбунов-Посадов</i>)	2.1.
Як одна крапля мандрувала (<i>Білоусенко</i>)	2.1.
Як росте дерево (<i>І.Горбунов-Посадов</i>)	2.1.
Як слони пам'ятають про обіди	2.1.
Як сорочка в полі виросла	2.1.
Як треба жити	2.2.
Як Юрко став відмінником	2.2.
Яка буває земля (<i>І.Горбунов</i>)	2.1.
Яких Сергійко грибів набрав (<i>М.Загірня</i>)	2.2.
Які бувають люди (<i>Т.Хутірний</i>)	2.1.
Які бувають рослини	2.1.
Ялинка (<i>І. Виговський</i>)	2.3.
Ялинка (<i>М.Коцюбинський</i>)	2.2.
Ясні зорі (<i>М. Рудинський</i>)	2.3.
Ячмінь	2.2.
Ящірка	2.1.

Додаток Б

Рекомендації

укладачам сучасних читанок – підручників для навчання та виховання молодшого школяра в навчальних закладах України

1. Важливим елементом призначення підручників для читання, особливо раннього шкільного віку, є історичні ретроспекції зв'язку епохи минулого і сьогодення. Тому вважаємо доцільними покликання на періодизацію чотирьох напрямів, розроблених у нашому дослідженні.

2. Кількісна різноманітність примірників читанок полегшує цілеспрямованість вибору педагога для практичного використання підручників. Бажано мати варіативні примірники тематичних підручників, класифікованих на основі ціннісних категорій Істини – Добра – Краси. З цією метою залучати до підручникотворення письменників дитячої літератури, учителів-методистів та науковців, які мають досвід психолого-педагогічних набутоків, а також творчу співпрацю з учнями молодшого шкільного віку.

3. При укладанні текстів читанок необхідно добирати найкращі зразки мистецько-художнього та культурно-етичного спрямування з урахуванням вікових особливостей дітей молодшої школи. У читанки рекомендуємо залучати більше творів таких жанрів, які мають ігровий компонент, що активізує пам'ять і мислительну діяльність читача.

4. Тексти підручників початкового навчання – головна джерельна база формування ціннісних орієнтирів Істини – Добра – Краси. А тому авторські та народні зразки творів бажано підбирати різноманітно та неоднотипно. Вони можуть бути як художні, так і науково-популярні, пізнавально-виховні.

5. Вважаємо також доречним залучати до підручників з читання тексти, що пропагують християнську мораль, а проте не нав'язують християнської віри.

6. Пізнавально-виховну та методологічну суть читанок значно посилять тексти з читанок минулого, упорядкованих видатними педагогами. Радимо використати художні оповіді Б.Грінченка, М.Загірньої, І.Горбунова-Посадова, О.Лотоцького (Білоусенка), О.Єфименко, М.Комарова, Т.Лубенця, Олени Пчілки, С.Русової, С.Черкасенка.

7. Для покращеного сприймання змісту текстів звертаємо увагу на мовне багатство творів читанок, зокрема використання знакових слів у конкретиці тих чи інших пізнавальних аспектів.

8. Ідейно-тематичну палітру жанрового різноманіття читанок якнайповніше представляють твори, що виховують почуття любові до України, розвивають громадянські якості з дитинства. Вважаємо за необхідне знайомити через читанки у доступній дітям формі з атрибутами державності.

9. Підручники для читання у молодшій школі мають бути позбавлені будь-якого соціально-ідеологічного тиску. Твори, вміщені до читанок, мають забезпечити становлення та розвиток вільної, духовно красивої особистості, здатної на добротворення в державі.